

IRODALOMTÖRTÉNET

A TARTALOMBÓL

Veliky János: A programalkotó politikai viták *nyelvi-kulturális* kerete a reformkor második évtizedében

Czifra Mariann: A „nyelvújítási harc” korlátai. Egy kognitív metafora értelemképző szerepe a nyelvújítás narratívájában

Szalisznyó Lilla: „Egy könyvkiadás engem könnyen megakaszt”
Kisfaludy Sándor műveinek kiadása és terjesztése 1816-ban

Kulin Borbála: A transzcendenciát tematizáló beszéd a húszas-harmincas évek Illyés-lírájában

Bácskai-Atkári Júlia: Narráció Ady Endre *Margita élni akar* című művében

ELTE BTK MAGYAR IRODALOM- ÉS KULTÚRATUDOMÁNYI INTÉZET
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA – RÁCIÓ KIADÓ

2011/3

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság
és az ELTE BTK Irodalom- és Kultúra-
tudományi Intézetének folyóirata
Lapalapító: Magyar Tudományos Akadémia
Kiadja: Ráció Kiadó

XCII. évf. 3. sz. –
Új folyam: XLII. évf. 3. sz.

www.irodalomtortenet.hu

Szerkesztőbizottság: MARGÓCSY István,
SIPOS Lajos, SZILÁGYI Márton, TVERDOTA György
Főszerkesztő: KULCSÁR SZABÓ Ernő
Felelős szerkesztő: EISEMANN György
Szemle: GINTLI Tibor
Szerkesztők: SCHEIBNER Tamás, VADERNA Gábor
Olvasószerkesztő: BEDNANICS Gábor

Szerkesztőség:
Magyar Irodalom- és Kultúra-
tudományi Intézet
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A épület
telefon: (1) 4855-200/5113, 5366

Kiadóhivatal:
RÁCIÓ KIADÓ
1072 Budapest, Akácfa utca 20.
telefon: (1) 321-8023, fax: (1) 402-1293

e-mail: racio@racio.hu, web: www.racio.hu
Felelős kiadó a Ráció Kft. ügyvezetője

Recenziós példányok és kritikák
a szerkesztőségbe küldendők.
Kéziratokat nem őrünk meg,
és nem küldünk vissza.

Tördelés: Layout Factory Grafikai Stúdió
Nyomdai munkák: *mondAt Kft.* • Budapest
(www.mondat.hu)

ISSN 0324 4970

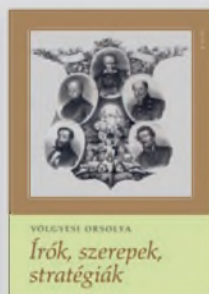
Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia,
valamint a Nemzeti
Kulturális Alap támogatásával

Ára számonként: 500 Ft
Előfizetés egy évre (4 szám): 1500 Ft

Előfizetésben terjeszti a
Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága
1008 Budapest, Orczy tér 1.
Előfizethető valamennyi postán,
kézbesítőknél, illetve a kiadóhivatalban.
Megvásárolható a jobb könyvesboltokban,
illetve a Ráció Kiadó szerkesztőségében.

Ajánlat a Ráció Kiadó könyveiből

www.racio.hu

TARTALOM

2011/3

TANULMÁNYOK

VELIKY JÁNOS

A programalkotó politikai viták *nyelvi-kulturális* kerete
a reformkor második évtizedében 291

CZIFRA MARIANN

A „nyelvújítási harc” korlátai. Egy kognitív metafora
értelemképző szerepe a nyelvújítás narratívájában 321

SZALISZNYÓ LILLA

„Egy könyvkiadás engem könnyen megakaszt”
Kisfaludy Sándor műveinek kiadása és terjesztése 1816-ban 341

KULIN BORBÁLA

A transzcendenciát tematizáló beszéd a húszas–harmincas
évek Illyés–lírájában 360

BÁCSKAI-ATKÁRI JÚLIA

Narráció Ady Endre *Margita élni akar* című művében 378

VITA

L. VARGA PÉTER

Párhuzamos világok. Hozzászólás Schein Gábor tanulmányához
modernség és irodalomtörténet-írás kapcsán 389

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

TAMÁS ÁRTILA

Gyermek-vízbefojtásra kész gyűlölet vagy a természet olykor
elrettető közönye? Kosztolányi *Füvésének* átértelmezése 401

PAPP JÚLIA

Vicc vagy véletlen? *Spermium* a *Tövisek és virágokban* 404

KRITIKA

SZAJBÉLY MIHÁLY

Filológia – interpretáció – médiatörténet, szerk. Kelemen Pál,
Kulcsár-Szabó Zoltán, Simon Attila, Tverdota György 415

HÁRS ENDRE

*Was ist eine philologische Frage? Beiträge zur Erkundung einer theoretischen
Einstellung*, szerk. Jürgen Paul Schwindt / *Kulturtechnik Philologie.*
Zur Theorie des Umgangs mit Texten, szerk. Kelemen Pál,
Kulcsár Szabó Ernő, Tamás Ábel 427

K. HORVÁTH ZSOLT

Szolláth Dávid: *A kommunista aszketizmus esztétikája. A 20. századi
magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása* 435

Számunk szerzői

VELIKY JÁNOS, igazgatóhelyettes (*Protestáns Tanulmányok Központ,*
Károli Gáspár Református Egyetem)

CZIFRA MARIANN, tudományos segédmunkatárs (*Eötvös Loránd Tudományegyetem*)

SZALISZNYÓ LILLA, PhD-hallgató (*Szegedi Tudományegyetem*)

KULIN BORBÁLA, PhD-hallgató (*Debreceni Egyetem*)

BÁCSKAI-ATKÁRI JÚLIA, tudományos segédmunkatárs
(*MTA Nyelvtudományi Intézet*)

L. VARGA PÉTER, tudományos segédmunkatárs (*Eötvös Loránd Tudományegyetem*)

TAMÁS ATTILA, egyetemi tanár (*Debreceni Egyetem*)

PAPP JÚLIA, művészettörténész, mb. könyvtárvezető
(*MTA Művészettörténeti Kutatóintézet*)

SZAJBÉLY MIHÁLY, egyetemi tanár (*Szegedi Tudományegyetem*)

HÁRS ENDRE, egyetemi docens (*Szegedi Tudományegyetem*)

K. HORVÁTH ZSOLT, tanársegéd (*Eötvös Loránd Tudományegyetem*)

A programalkotó politikai viták *nyelvi-kulturális* kerete a reformkor második évtizedében

Az új évtized, az 1840-es évek, a magyar politikai közgondolkodásban *fogalomhasználati vitákkal* köszöntött be, a politikai közélet tényezői közül többen programalkotásba kezdtek, ennek során munkásságuk egy-egy darabját a szélesebb nyilvánosságban gyakran viták övezték, s közben különösen megmutatkozott annak az igénye, hogy az új társadalmi jelenségeket nyelvileg is egyre pontosabban körülírják. A nyelvészkedésben érthető módon a reformerek jártak az élen, korszerű *változásna*¹ irányuló érzékenységüket jelzi az a kulturális törekvésük, hogy lehetőség szerint az új politikai fogalmak magyarul is *differenciált* kifejezést nyerjenek: Pulszky Ferenc naplójában felidézi Széchenyi intelligens, nyelvfilozófiai szempontból is figyelemre méltó, végeredményben a történeti folyamatok sokoldalúságát kifejező törekvését, hogy „minden kifejezésre bármilyen nyelven, magyarban is, létezzék megfelelő szó, mely annak minden árnyéklatát fődözzé”. Széchenyi ezt annyira komolyan vette, hogy az Akadémia üléstermében – bizonyos értelemben a fiatalabbak értetlenségétől kísérve – kifüggesztette azon fontos idegen szavak listáját, melyekre nézve nem talált „egyenértékűeket” a magyarban, s mindenkit gondolkodásra kért fel.²

Persze a politika nyelvezetének megújításában sokan részt vettek,³ többen sikeresen alkottak praktikus kifejezéseket is, mint például az esszéírásban is kiváló képességeket felmutató Szemere Bertalan, aki Pulszky emlékezete szerint először használta a *jellem* és az *irodalom* szavunkat, s ez az újítás sikeresen haladt előre: „hamar terjedt el s közvagyonná vált a hírlapok által”.⁴ Az alapító szándékainak megfelelően ebben a folyamatban jelentős szerepet játszott maga az Akadémia, amely nyelvemlékek kiadásával és a beszélt nyelv állapotával egyaránt foglalkozott, pálya-

¹ A reformkori változások értelmezéséhez: VELIKY János, *Reformkor – a változások kora*, Magyar Tudomány 2008/10., 1238–1254.; illetve Uő., *A változások kora. Polgári szerepkörök és változáskonceptiók a reformkor második évtizedében*, Új Mandátum, Budapest, 2009.

² PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*, I., s. a. r., előszó, jegyz. OLVÁNYI Ambrus, Szépirodalmi, Budapest, 1958, 195.

³ *Nyelvünk a reformkorban*, szerk. PAIS Dezső, Akadémiai, Budapest, 1955, 92.

⁴ PULSZKY, I. m., 196.

díjakat tűzött ki, sőt nyilvános vitákat bonyolított le, s azok gyakran politikai és nyelvfilozófiai fordulatokat vettek.⁵ A társadalmi nyilvánosság fórumai a közügyek megjelenítésében mind nagyobb szerepre tettek szert, a színház nyilvánossága is részévé vált a nyelvi-kulturális mozgalmaknak. Már Kölcsey politikai (közösségi) jelentőséget tulajdonított a színháznak és drámairodalomnak, a „*Nemzeti hagyományok*”-ban erről így szól: „Az újkori Költő a' játékszínen látszik a' nemzethez közel állani”, „a nemzet' szívéhez [...] legegyszerűsbb ösvény a' játékszíni költésben nyílhatna meg”.⁶ Utóbb Pulszky is megerősíti ezt, amikor hangsúlyozza, hogy Petőfi és Arany „nem annyira kalandvágyból, mint hazafiságból” álltak a színpad deszkáira.⁷

A megújuló politikai frazeológia *változást kifejező eszközkészletét* tárta fel a nyelvet teljes kiterjedtségében birtokló Arany János későbbi leírása (nyelvészek azt mondják, hogy Arany rendszeresen húszezer kifejezést használt), amikor bemutatta a korszak új nyelvi formulákban is megmutatkozó *fordulatjellegét*. Széchenyi-ódájában az „édes honni szót selypítve” beszélő közönségről szolt, s akkor a magyar nyelv fokozatos elterjedésére csakúgy gondolhatott, mint az új jelenségek pontos kifejezésére, annál is inkább, mert a korszak lényegéről szólva a változást irányító tényezőkről is beszélt, mint például a Széchenyi kezdeményezte „eszmeváltó díszes kör”-ről, a kaszinóról, ahol a változás új fogalomkészletét fabrikálták, olyanokat mint „közjó felé lejtő”: „szellem, anyag, honszeretet, önérdék”.

A magyar reformgondolkodás a nyelvharcolkat és vele összefüggésben az új szépirodalmi törekvéseket meglehetősen korán az általános változás részének tekintette.⁸ Kazinczy például 1830-ban Széchenyi-versében saját törekvéseit és Széchenyi első reformkísérleteit párhuzamba hozta,⁹ s eszmei tekintetben is a kísérletek egészen hasonló természetét hangsúlyozta,¹⁰ amikor a nyelvi és a társadalmi reformerek sorsát összehasonlította:

⁵ A pályázatokat az Akadémia osztályai és bizottságai bírálták el: lásd ehhez VÖRÖSMARTY Mihály, *Publicisztikai írások. Akadémiai és Kiszfaludy-Társasági iratok*, s. a. r. GERGELY Pál, Akadémiai, Budapest, 1977. (*Vörösmarty Mihály Összes Művei*, 16.)

⁶ KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok*, Kner Izidor, Gyonia, é. n., 27., 51.

⁷ PULSZKY, I. m., 196–197.

⁸ A nyelv általános állapotáról lásd a Pais Dezső szerkesztésében megjelent nagy munkát: *Nyelvünk a reformkorban; a nyelv és a politikai kultúra kapcsolatáról*: VARGA János, *A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben Magyarországon*, Történelmi Szemle 1961/3., 284–304.; a nyelvelméleti elgondolások és a költészet kapcsolatáról: DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Akadémiai–Universitas, Budapest, 2004.; S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai*, Balassi, Budapest, 2005.

⁹ Lásd MISKOLCZY Ambrus, *A szabadkőművességtől a nyilvánosságig. Kazinczy Ferenc és eszméitársai a magyar magántársasági demokratikus kultúra hőskorában*, Századok 2009/1., 28. A kapcsolatáról korábban GERGELY András, *Széchenyi István*, Kalligram, Pozsony, 2006. 85.

¹⁰ Kazinczyról és koráról: MISKOLCZY Ambrus, *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politika megújulásig*, I–IV., Lucidus, Budapest, 2009–2010.

Ha téged egy rosz lópecér – előbb
 Rosz nyelvpecér volt – náthás rigmusában
 Leckére fogna, mert apró, de szép
 Kancáid közé angol mént ereszesz [...]
 Nagy lecke nékem, mert a nyelvpecér
 Régóta zaklat engem is [...]
 Én magyart németté tenni igyekszem,
 És franciává, rómaivá, göröggé,
 És rontom a szép magyar nyelvet.

Az eszmék és a társadalom kapcsolata iránt különleges fogékonysággal rendelkező Kemény Zsigmond kifejezetten rendszertani összefüggést látott a *nyelvi reform* és a *politikai reform* között. Feltűnő és nem ellentmondásmentes, ahogyan Kemény kivételes beleérzéssel fordul azokhoz az írókhoz, akik oly nagy bizalommal voltak a nyelvet és a társadalmat „újrászabó emberész” iránt. Amit itt Keménytől megtudunk, tágabb értelemben a klasszicizmus és a romantika közötti kapcsolat minőségét mutatja meg. Azt írja a „Még egy szó a forradalom után” című művében: „Miután nálunk a neologizmus győzött, elmaradhatatlan volt a köz- és magánjog körüli izgatás. Miután az irodalom szakított a régivel, semmi csoda, ha új színezetű eszméivel és írmodorával nem szegődött az avas és rothadó állami formák panegirikusává”.¹¹ A kapcsolatot európai összefüggésben is megtalálta, és a francia példát emlegette: „A francia klasszicizmust leverte az új iskola. S mihelyt a régi írmodor a nyelvben és az eszmék kezelésében változott, másokká lettek magok az eszmék, és az eszmék által a társadalom is, mely végre a restaurációt megbuktatta a júliusi királyság számára, a júliusi királyságot a februári eredményekért, s mostanig sem fejezte be az állam átalakítását”.¹²

Kemény egészen találó kifejezéssel Magyarországon „filológiai forradalom”-ról beszélt, amely összefüggésben áll a politikai reformmal. 1848–49 után a századfordulóra visszatekintve úgy vélekedett, hogy, akik „az eszmék történetével foglalkoznak, már átlátták a szoros kapcsolatot, mely a nyelvújítást a politikai változásokkal összefűzi. [...] A politikai haladás vagy tespedés kérdése [...] a filológiai forradalom sikerében eldöntve van”.¹³ S a több táborra tagolódott nyelvújító mozgalom *egészét* a politikai reformerek előzményének tekintette, Kazinczyt¹⁴ csakúgy,

¹¹ KEMÉNY Zsigmond, *Még egy szó a forradalom után* = Uő., *Változatok a történelemre*, Szépirodalmi, Budapest, 1982, 400.

¹² Uő., 397.

¹³ Uő., 396.

¹⁴ KEMÉNY Zsigmond, *Széchenyi István* = Uő., *Sorsok és vonzások*, Szépirodalmi, Budapest, 1970, 248.

mint a vele szemben hagyományközösségen állókat¹⁵, annál is inkább gondolhatta így, mert közös karaktert adott a különböző csoportok számára a tudatosan felvállalt új politikai-szociológiai pozíció, az új *értelmiségi szerepkör*: „Midőn Révától kezdve a tudós társaság megalapításáig annyi talentum, mely más munkakör által vagyont és elismerést szerezhetett volna, választotta pályatársul a szűkölködést és pályacélul a nyelvtisztítást, midőn a neologizmus rajongással köszöntött be, a szekták egész gyűlöletével küzdött a más véleményűek ellen, éveken át visszanyomtatván nem gyengült, a közönségtől kigúnyoltatván nem csüggedt, s végtére a macacs harc alatt teremtett irodalmat”¹⁶.

Mindezekkel együtt azonban azt is látnunk kell, hogy Kemény a reformkor előzményei között a 18. század politikai reformereit nem sorolja fel, amellyel a szellemi-eszmei erőviszonyokat elrajzolja, az előzmények súlyát komolyan csökkenti és Széchenyi fellépésének a jelentőségét viszont megemeli, így aztán arról beszélhet, hogy „Kossuth tévedett, midőn hívé, miszerint a Széchenyi által hirdetett eszmékre el volt készülve a közvélemény”¹⁷. Kemény figyelmen kívül hagyta a szellemi viszonyok színvonalát, például azt, hogy a nyelvi és szépirodalmi küzdelmek mögött új filozófiák viszonylag gyors betörése is feltűnt, hogy többek között éppen Kant, Herder, majd Hegel művei irányították rá a figyelmet a *nyelv általános jelentőségére*, nagy műveik körül éles harc robbant ki, amely kihatott a kultúra szinte minden területére.¹⁸ Az 1810-es évek első felében szinte a teljes vezető értelmiséget érintő szellemi forrongás zajlott, ebben szervesült össze a nyelvújító mozgalom a kanti-fichte-i világgéppel, és ennek az általános „filozofálásnak” már részesei voltak a későbbi romantikus fordulat olyan képviselői is, mint Kölcsey Ferenc.¹⁹ A nyelv és a filozófia kapcsolata azt jelentette, hogy számos hazai filozófiai mű (fordítás) a nyelvi tudatosság jegyében született, több filozófiai fordítás, illetve vitairat függelékben magyarázta el a használt, új kifejezések értelmét. A nyelvi küzdelem szereplői, Kazinczy, Révai Miklós, Versegly Ferenc s mások maguk is írtak poétikai, nyelvtudományi és zenei tanulmányokat, illetve filozófiai traktátusokat, vagy például Versegly lefordította Herder történetfilozófiai gondolatait.

¹⁵ Eléggé különböző nyelvelméleti gondolatokat követő alkotókról van itt szó: Révai Miklóshoz – MARGÓCSY István, *Révai Miklós és a magyar nyelvtudomány önállósulása*, ItK 1987–1988/4., 539–581; Versegly Ferenchez – SZAUDER József, *Versegly és Herder = Uő., A romantika útján. Tanulmányok, Szépirodalmi*, Budapest, 1961, 142–162.

¹⁶ KEMÉNY, *Még egy szó...*, 396.

¹⁷ KEMÉNY, *Széchenyi István*, 247–248.

¹⁸ A nyelvelmélet filozófiai jelentőségéhez lásd KELEMEN János, *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*, Akadémiai, Budapest, 1990. Kant magyarországi hatásához: SZAUDER József, *Génusz és Torzó = Uő., Az estve és Az álom*, Szépirodalmi, Budapest, 1970, 297–307.

¹⁹ SZAUDER, *A romantika útján = Uő., A romantika útján*, 205–207.; Uő., *Kölcsey világnézeti válsága az ifjúkori jegyzetek tükrében = Uő., Az estve és Az álom*, 308–346.

A „filozófiai zsbongással”²⁰ egybekapcsolódó nyelvi viták valójában nem is tekinthetők egészen elszigeteltnek, sőt megjelenésükben bizonyos regionális tagoltság is megfigyelhető, hiszen Kazinczy mögött például – Kelet-Magyarországon és a Partiumban sajátos regionális-szellemi kört alkotva – olyan jelentős filozófusok álltak, mint a matematikusként is ismert kitűnő Sipos Pál²¹ vagy Köteles Sámuel, akik kantianus erkölcsfilozófiát és logikát írtak a magyar nyelvű oktatás céljára, és azt az erdélyi és a magyarországi protestáns kollégiumokban tanították.²² A korábban Sárospatakon tanárkodó, később Tordosra költöző, magányos filozófus-lelkész, Sipos Pál, ha hosszabb ideig él, sokkal nagyobb hatást fejthetett volna ki a magyar reformgondolkodásra, Kazinczy így is hozzá intézte egyik nagy filozófiai költeményét.²³ A gondolatok íve és a levelezés iránya aztán gyakran átvezetett Kolozsvárra, Marosvásárhelyre, illetve Kassára és a Dunántúlra, amikor a diskurzusba kapcsolódott többek között Aranka György, Dessewffy József vagy Berzsenyi Dániel.

Kemény mégis bemutat eszmei fordulatot, amikor arról beszél, hogy a nyelvi küzdelemben igen hamar új közönség született: „mely kizárólag csak az újjáalakított nyelv formáiban fogadta el az eszméket, és a régi szabályok hangján szóló gondolatoknak magához semmi bejáratot többé nem engedett”. Rámutat az új politikai közönségre, melynek a gondolkodása fordulatszerűen megváltozott: „kizárólag csak az újjáalakított nyelv formájában fogadta el az eszméket”. Így arra is, hogy a változás a szűkebben vett értelmiségi körök határait átlépte, s a nyelvi reform társadalmi hatást fejtett ki: ahol „a neologizmus győz, új szavak, szókötések és nyelv-szabályok által annyi eszme oltatik a társadalomba [...], hogy nem sok idő múlva az egész társadalom fogalmai, kívánatai és világnézetei gyökeres reform felé sietnek, és viszont kevés idő múlva a társadalom átalakulásának ügyfolyama az állami formák és jogszerkezet átalakulását mellőzhetetlenül előidézi.”²⁴

E „filozófiai zsbongásban” szépirodalom és a tudományok, köztük a filozófia feltűnően egybekapcsolódnak (és a következő század felé mutatnak), Kazinczy ezt a bonyolult és veszélyes korviszonyokkal magyarázza, nem hagyva figyelmen kívül a műfajok különbözőséből eredő sajátosságokat: „A mi korunk frivolitásnak kora: megalacsonyítottak bennünket, hogy velünk azt tehessék, amit akarnak. Illő, hogy ki erőt érez magában, ellene szegezze magát a reánk törő szörnyű veszedelemnek.

²⁰ Szauder József kifejezése: SZAUDER, *A romantika útján*, 206.

²¹ Kapcsolatuk jelentőségéről BENKÓ Sándor, *Sipos Pál és a magyar filozófiai esszé születése* = Uő., *A helyzetűdat változásai*, Kriterion, Bukarest, 1977.; MISKOLCZY, *Kazinczy Ferenc útja...*, II., 211–253.

²² EGYED Péter, *Az erdélyi magyar filozófia egykor és most* = *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk.: PÁL Judit – SÍPOS Zoltán, EME, Kolozsvár, 2010, 92.

²³ BENKÓ, *I. m.*, 84–121.; 398–400.; MISKOLCZY, *Kazinczy útja*, II., 212–213.

²⁴ KEMÉNY, *Még egy szó...*, 396–397.

Poétai munkák erre igen alkalmasak, mert a nem siket olvasót vonzák az olvasásra. Ezért öltöztetem poétai formákba a filozófia tárgyait, amennyire tőlem kitelik, és a poézisi előadásra alkalmasak.”²⁵ A nyelvi-esztétikai eszmecserék számos sajátos eleme politikai-társadalmi toposszá válik – például a társadalom önálló tényezőként történő értelmezése (és a természettől való elválasztása), a szabadság differenciált tárgyalása, a felekezeti felettség, modern politikai konfliktusok bemutatása, különböző műfajok (szépirodalom, filozófia, nyelvészet és politika) egybejátszása, keverése –, amelyek aztán feltűnnek később a politikai vitairódalomban.

Kazinczy klasszicista nyelv- és irodalomszemlélete egyébként sem volt oly esküdt ellensége az eredetiségnek, csak „az örök megedzése érdekében kívánta a maga idején tudatosan és célzatosan a másolás, az utánpótlás nevelő iskoláját”, erre utal 1808-ban, amikor Fáy András figyelmezteti, hogy „öntse tulajdon érzéseit hangokba, anélkül, hogy azt tekintgetné, hogy az közé illenek-e a külföld éneklőiknek versei közé. De adjon darabjainak minél több tökéletességet.” Fáy András aztán 1832-ben a kultúrhistoriai jelentőségű *A Bélteky-házában* bemutatja az összekötő elemeket, például azt a művészetfelfogást, amely átvezet a klasszicizmus „örök szép”-tanától a szkepszis felé, a történelmileg változó, a „mivelt férjfiak itéletei”-től függő tudás elismeréséig, és tovább a (nemzeti) közösségi ízlés irányába.²⁶ A romantikába átnyúló neoklasszikus művészetfelfogás – jóllehet szűk körben – lassan leszáll a társadalom mélyebb rétegeibe, életformává válik, és behatol a politikába is: az angolkertes környezetben kiránduló társaságra ráismerünk Markó Károly képein, Kazinczy és Fáy Ferenc István szobrait dicséri. A görögös sírmonumentum a sűrű vadonba rejtve valóban együgyűnek tűnik, de sokan kedvelték, Kazinczyt is érdekelte, sőt baráti körét, például Dessewffy Józsefet is. Kazinczy egyik levelében leírja, hogy egy neoklasszicista metszetgyűjteményből miként másol ki görög sírtemplonmintát ifj. Wesselényi Miklós számára, s itt az is olvasható, hogy milyen beleéléssel képzelel el az egész konstrukciót: „Fülke az kell, s a Pallas szobra, melly a nagy megholtak rézképét kezében tarthatná [...] A legfőbb dolog az, hogy ezen Tempel és a régibb Wesselényiek temető épülete között egy erdő ültessék [...]. Az erdő lehetne platanus is. De a platanus az öröm fája volt. Jobb volna szálkás fákat (Nadelholz) ültetni, melly télben nyárban lombos és zöld, s a szomorúság fája volt, s minthogy Zsibó körül az nem terem, imponálni fog.”²⁷ A neoklasszicizmus többi motívuma is széles körben elterjedt, a „rom” mindannyiszor feltűnik később is, a halál-halott motívum számos megjelenési formája Széchenyit is meg-

²⁵ KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXI., közzéteszi Dr. VÁCZY János, MTA, Budapest, 1890–1911, IX., 270.

²⁶ Lásd ehhez Dr. HENSZLMANN Imre, *Párhuzam az ó és újkor művészeti nézetek és nevelések közt, különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon*, Pest, 1841, 1–48.; illetve főként 113–132.

²⁷ SZAUDER József, *Udvarházi klasszicizmus = Uő., Az estve és Az álom*, 482–483., 485–486., 495–501.

ragadta, olyannyira, hogy az 1841-ben megjelenő *A kelet népében* is behatóan foglalkozott velük.

A 18–19. századfordulóval kezdődően a politikai gondolkodás eredményes működését az a *kulturális folytonosság* tette lehetővé, illetve alkotta meg, amelyben Kölcsey Ferenc kiemelkedő szerepet játszott. 1826-ban publikált *Nemzeti hagyományok* című esszéjének fogalmait, illetve az európai változásokról szóló elemzései sokféle formában feltűnnek a későbbi nagy politikai vitákban. Már a *Nemzeti hagyományok* bevezető sorai sokat forgatott formulát villantanak fel: „nemzeteknek, szintűgy mint egyes embereknek, meg vagynak az ő különböző koraik”,²⁸ de máshol Széchenyi oxymoronjával is – fiatal vállon idős fej – találkozhatunk: „A munkálatnak mindegyik módja a ’phantasia’ befolyásával történik; ’s így a’ Hősségre kitörekedő és a’ Poesis’ fátyola alatt bennkűszködő fiatal lelkek rokonok egymással”.²⁹ A Széchenyit és Kölcseyt összekötő kapcsolati hálóban párhuzamosság és közvetlen ráhatás egyaránt feltételezhető, hiszen a nemzetek életkoráról és sorsáról való elmélkedések Széchenyi 1819-es naplófeljegyzései között már olvashatók: „Honfitársaimat tapasztalatban éppoly ifjúnak és életerőben éppoly öregnek találom, mint amikor Bécsben hagytam”, melyek azonban érthető módon a nyilvánosságban még nem váltak ismertté, viszont a *Nemzeti hagyományok*, illetve a *Hitel* és a *Világ* között a nemzeti kultúra hibáit illetően (a magyarok túlságosan ragaszkodnak a múlthoz és gyakran felszínesen utánoznak) már feltételezhető közvetlen kapcsolat is.³⁰

Az alig több mint félszáz oldalas Kölcsey-esszében olyan fontos kérdések kerülnek szóba, mint az európai kulturális változások szakaszai (a görög kultúra eredetisége és a római utánzó jellege, a kereszténység internacionális vonásai),³¹ illetve nagy irodalmi és filozófiai áramlatok (felvilágosodás, szentimentalizmus, romantika).³² Az esszé központi kérdése valamiféle *kulturális önazonosság-keresés*, hogy Európában a kultúra változása milyen szakaszokat járt be („Hőskor”, „Poesis kora”),³³ mindez miként kapcsolódik a nemzetek fejlődési korszakaihoz („ifjukur”, „férjfikor”, „öregség”),³⁴ és hogy a keletről érkező magyarság ebben a térben milyen helyet foglalt el („Mi annak oka, ha valamely nemzetnek Hagományai úgy megcsönkölnek: mint, például, a’ miénk Álmoson felül”).³⁵ Hasonlóképpen ko-

²⁸ KÖLCSEY, I. m., 5.

²⁹ *Uo.*, 11–12.

³⁰ SZÉCHENYI ISTVÁN, *Napló*, vál., szerk., jegyz. OLVÁNYI Ambrus, Gondolat, Budapest, 1978, 118–119; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A Nemzeti hagyományok időszerűsége* = *Uő.*, *Újraértelmezések*, Krónika Nova, Budapest, 2000, 53.

³¹ KÖLCSEY, I. m., 14–19.; 25.

³² *Uo.*, 21–24.

³³ *Uo.*, 11.

³⁴ *Uo.*, 5–6.

³⁵ *Uo.*, 29–30.

molyan érdeklő Kőlcseyt, hogy a kulturális változás intenzitása széttöri-e a helyi közösségeket, az ókori görögség működését példaértékűnek tartja („az eredetiség” színét ott is megarthatta, hol kölcsönzött vonásokkal ékesült [...]. E’ szerint történt a’ dolog Vallási és Polgári szokásokkal, tudományokkal, mesterségekkel”³⁶ – mi magyarok viszont „nem jó úton kezdtünk a’ Rómaiaktól tanulni”, a magyar politikai közélet nyelve nem újult meg, az új jelenségek kifejezésére alkalmatlan, nyakatekert latin formulákkal el.)³⁷

Kőlcsey közéleti működésében nem különültek el egymástól a költői és a politikai szerepkörök, ezért fejtegetései rendelkeznek általános politikai-filozófiai relevanciával („Keresztyénség, politika, és tudomány sokképpen közelítették Magyarinkat Európai szomszédaikhoz; saját státusalkotvány, nyelv, szokások, és kölcsönös idegenkedés sokképen visszavonták tőlök”),³⁸ s tartalmaznak például korszerű nyelvfilozófiai szempontokat is („Óhajtanám, hogy valaki világosan megmagyarázná, hogy a nemzeti karakter és a nemzeti nyelv állanak e egymással függésben? Annyi bizonyos, hogy a karakter és nyelv a’ Poeta’ művére egyforma behatással munkálnak”).³⁹ A politikai vitairódalomban később felmerülő megannyi korszerű szempont, amely bemutatja, hogy Kőlcsey a harmincas, negyvenes évek és az előző évtizedek között működő *összegző és átörökítő funkciója* révén széleskörű kulturális hatást tudott kifejteni kortársaira, többek között Széchenyi műveire, a *Hiteltől A kelet népéig*, s ez egyben jelzi azt is, hogy mennyire sok irányból megalapozta és bevezette a nagy reformelképzeléseket.

Kőlcsey, majd őt követően Széchenyi alkotásai a politikai gondolkodást oly szerencsésen kapcsolták össze a kultúra egyéb szféráival, hogy Szontagh Gusztáv a negyvenes évek politikai publicisztikáját illetően a következő megállapításokat tehetette: „nem csak a társasági életünk eligazodására s irodalmunk terjesztésére, hanem a nyelv haladására is jótékony befolyású volt”, sőt ő szerepcserét is emlegetett: „eddig nagyobbára költők és tudósok által műveltetett, most az élet és álladalom férfiai vesznek e művelésben részt, rögtönzött szónoklati alakú röpiratokban az előadásnak több folyóságot, élénkséget, haladást adván, s az eszméket a költői s tudományos világból az életre alkalmazván.”⁴⁰ Ez azonban nem ment könnyen, a kedvező változás elsősorban a politikai publicisztikára és jobbra nem a köztanácskozások nyelvezetére vonatkozott, ezért is jelentett nehézséget e kettő összekapcsolása. Kőlcsey *Országgyűlési Naplójában* határozottan az országgyűlési „cifra

³⁶ Uo., 15.

³⁷ Uo., 45.

³⁸ Uo., 38.

³⁹ Uo., 24.

⁴⁰ SZONTAGH Gusztáv. *Propylaeumok a társasági philosophiához, tekintettel hazánk viszonyaira*, Pest, 1843. 231.

beszédet” emlegette, amelyekben jó, „ha a sok czifrában a tárgy örökösen el nem vész”. Arról beszélt, hogy a követek a korszerű politika nyelvezetének kulcsszavait sem értik (*nép, oppositio*), vagy azokat csupán üres külsőségként használják, mindössze azért, mert „a szó mágiás erővel bír, s mindent kipótól, a mit csak az ékesszólás megkíván”.⁴¹ Így ő differenciált gondolkodást és összefüggést teremtő készséget „csak az egyes fejeknél” tapasztalt, bár azoknak a sorsát sem tekintette könnyűnek, mivel a nemesség jórésze „nem kedveli az igazmondókat”. És ebben az összefüggésben Széchenyi sorsára utalt: „mi átkoztuk a Hitel íróját, mert ítélete szerint a statustudományok és a gazdálkodás mezején még kisebb plánták vagyunk”, s a következményeket is emlegette, hogy egyszer a „kövel összahajigált propheta elnémul, s a kiáltó szó a pusztában sem lesz”.⁴²

Széchenyi politikai gondolataink a befogadását bizonyára nyelvezetének újszerűsége sem könnyítette meg, erről szólt Pulszky.⁴³ Széchenyi ezen a téren is külön utakon járt, egészen bizonyos, hogy nem csupán a politikai tartalom újszerűségére, hanem a romantika művészet- és nyelvfilozófiai fordulatának írói megjelenésére is gondolhatunk, idegennek tűnhetett a stílus a kortársaknak, ahogyan az alkotó (Széchenyi) áttér a jelenségek (a gondolatok) ábrázolásáról azok kifejezésére.⁴⁴ A kibontakozó romantika és Széchenyi nyelvszemlélete között eléggé nyilvánvalóak az összefüggések: az instrumentális nyelvszemlélet (amely szerint a nyelv funkciója a gondolatok ábrázolása) híve, Kazinczy Kölcseyt is homályossággal vádolta meg az egészen „pontosan ki sem fejezhető élmények, másrészt a szándékosan rejtett érzelmek” miatt,⁴⁵ miként Pulszky – láthattuk – Széchenyivel kapcsolatban vélekedett hasonlóan. Az összetett romantikus szemlélet Széchenyi naplójában az első pillanattól nyomon követhető, amely természetesen korjelenségnek tekinthető, hiszen hasonló élmény tűnik fel az 1810-es években többek között Kölcseynél és Kisfaludynál is.⁴⁶

A reformpolitikuskok számára kézenfekvőnek tűnt, hogy az eredetiségprogramok a nemzeti tematika megjelenését hozzák el a művészetekben, ennek a szellemében állapított meg egyidejűséget a politika és a művészetek kapcsolatában a Pesti Hírlap egyik értekezője 1843-ban: „jelenleg szellemi művelődésünk haladási zászlajában az összeolvadt három nemzeti színt, leginkább politicalai, tudományos

⁴¹ KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési Napló* = KÖLCSEY Ferenc *Minden munkái*, VII., kiadja TOLDY Ferenc, Pest, 1861, 68., 77., 191.

⁴² *Uo.*, 41., 216. Lásd ehhez VELIKY János, *A társadalmi reformok művészete. Kölcsey az átalakulás tényezőinek összhangjáról* = *Uo.*, *A változások kora*, 75–83.

⁴³ PULSZKY, I. m., I., 195.

⁴⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A romantika: világlép, művészet, irodalom* = *Uo.*, *Újraértelmezések*, 14.

⁴⁵ SZAUDER, *A romantika útján*, 180–223.

⁴⁶ SZAUDER József, *Géniusz száll...* = *Uo.*, *A romantika útján*, 224–245.

és művészeti életünk mozgalmi képezik, mellyek nálunk, figyelemreméltólag, egy időben, egyszerre kezdének hatályosabban nyilatkozni, ujjal mutató bizonyítványaul annak, miszerint egymással igen szoros, egymástól elválhatlan kapcsolatban állanak.⁴⁷ Sokan gondolták úgy, hogy külföldön és itthon a művészet „nagy-részint hiven mutató tükre a nemzetek politicalai életének”, a francia és az angol színpadon megjelennek „a kamarák vagy a parlament surlódó vitái”, „declamatiói”, ezek gyakran vezetnek „a ministerek és kormányférfiak titkos hivatalso-báiba”, a színpadi darabok „egy egész néptömeget tudnak” lelkesíteni. A reformerek értékrendjében a művészeteket általános tekintély övezte, amely egyet jelentett az új műveltség követelményének általánossá tételével, hogy tudniillik „lehet kívánni minden műveltebb polgártól, a művészet, kivált a nemzeti művészet ismeretét, becsületét és pártolását”. Ez a felfogás igényelte az eredeti alkotásokat, ezért helytelenítette az utánzást, a klasszicizmusra jellemző „görög és római istennevek és tárgyak tulságos használatát”, vagy a regény- és novellairódalom azon szokását, hogy „idegen, külföldi tárgyakkal piperézik fel még belföldi elemű műveiket is”.⁴⁸ A reformerek a különböző művészeti ágakból kisebb-nagyobb eredményeket a „nemzeti” keretek közé emelték, elsősorban persze a szépirodalomból, de a távolabbinak tűnő tudományok területéről is, vagy például a zeneművészetből, a „régbbiek” közül Bihari, Csermák, Lavotta, az „újabbak” közül a „Rákóczy-nótát” nagy hatással feldolgozó „világhírű Liszt Ferencz” szerzeményeit, Erkel Ferenc „nagyobb compositioit”, illetve az építészetből Hild János és Pollack Mihály alkotásait.⁴⁹

A romantika művészetfelfogása a zenére, a zeneiségre nagy figyelmet fordított. Széchenyi ezen túl is társadalmi jelentőséggel ruházta fel a zenét, *A kelet népe* nyitógondolatában zenei hasonlatokat használ: „Figyelmezz a németnek társasági szellemére, figyelmezz zenéjének jellemére, a zenének, mellyből olly valódilig tükrödik ki a külön nemzetek’ legbelsőbb érzelmé”.⁵⁰ Operai párhuzamokat keresett, melyekkel vitapozícióját igyekezett alátámasztani: a Pesti Hírlap politikai „rohanásának” természetét Rossinira hivatkozva próbálta megvilágítani – „A vezércikk *Halál és nyomor*. Jól van. Ebből is úgy ki fog tűnni, mint akármelyikből, a nép szenvedésivel sympathizáló, vagy inkább a nép szenvedelmeivel coquettirozó thema, valamint Maestro Rossininek sem jár egy darabja is bizonyos crescendo és impetuoso nélkül”.⁵¹ A nyelv funkciójával foglalkozó *Magyar nyelv* című esszéjéből pedig a nyelv és a zeneiség kapcsolatának a keresése tűnik ki. Lényegesen többet

⁴⁷ Pesti Hírlap 1843. január 1.

⁴⁸ Pesti Hírlap 1843. január 8.

⁴⁹ Pesti Hírlap, 1843. január 22.

⁵⁰ SZÉCHENYI István, *A kelet népe*, Pest, 1841, 11.

⁵¹ *Uo.*, 222.

(sőt a romantika szellemében egészen mást) vár el a nyelvtől, mint Kazinczyék, a lélek titkainak, a villanásszerű belső élményeknek a megjelenítését: a nyelv fejezze ki „ezer meg ezer árnyéklatban, szívünk, kedélyünk mélyében rejtjez; vagy Isteni szikra ként villan lelkünkön keresztül”! S ugyan bizonytalankodik: „Ó milly távol áll a leg magasztosb ékesszóllás is – illy ideálhoz”, s „milly felette üres kebel [...], melly nem sejt magában többet [...], mint amennyit – bár a leg kiműveltebb nyelvel is [...] kifejezni lehetne”, mégis romantikus elhivatottság tudat, sőt megszállottság hatja át, amikor a nyelv alkotó és közönsége közötti közvetítő szerepéről gondolkodik: „A szózat [ti. a nyelv] főcélja embertársammal mind azt közölhetni, mi [...] lelkem leg titkosb rejtekiben etc. létez, – s pedig olly tisztán, olly hatalommal s félre nem érthetőleg, miszerint az, mi úgy szóllván bennem él – – – másban tökéletesen folyon át s benne mind azon következményeket szülje, mellyek (mik) saját hangulatom, nézeteim, cselekedeteim okai”. Bár a közönség és a nyelv fejlődését illetően szkeptikus kérdéseket is megfogalmaz: egyrészt „minden emberben egyenlő mennyiségű lelki kincs létez-e”, másrészt „hátra megy-e az egész emberiség?” – ám végeredményben optimista választ ad, s a nyelv és a közönség „fejlődése”, tökéletesülése mellett teszi le voksát.⁵² Persze nem kelthetjük azt a látszatot, hogy Széchenyi összetett életműve teljes egészében a romantika körébe sorolható, érdemes figyelniük azokra az irodalomtörténészekre, akik úgy fogalmaztak, hogy „Széchenyit csak elhamarkodottan lehetne mindenestől a romantika vonulatába sorolnunk. Életében túl sok a romantikus látszat ahhoz, hogy igazi romantikusnak tekinthetnők a Lánchíd és a *Nagy Szatíra* megalkotóját.”⁵³

A felvilágosodás korában a különböző *alkotói szférák* (nyelv, művészet, politika) kapcsolata és az erre épülő különböző *alkotói szerepek* (írói és politikai) karaktere sajátosan összefonódott.⁵⁴ A korszak kitűnő kutatója már évtizedekkel ezelőtt figyelmeztetett a szerepek, a stílusok és az eszmék ez idő tájt jellemző keveredésére, amikor azt írta, hogy „a magyar irodalomban még 1760 és 1800 között is együtt van jelen a francia felvilágosodásnak [...] voltaire-i, holbachi, helvetiusi, rousseau-i tanaival [...] Locke, Herder és Kant rendszerének” befolyása. Aztán a keveredés szélesebb értelemben vett jelentőségéről szól: miután nemcsak „az ízlés- és stílusirányok keveredése, hanem az eszméké is jellemző felvilágosodásunkra [...] az író és a tudós, szépirodalom és erudíció fogalma és gyakorlata még nem

⁵² *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal*, szerk., bev. VISZOTA Gyula, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1927–1930, I, 761–763.

⁵³ SÓTÉR István, *Széchenyi naplói* = SZÉCHENYI, *Napló*, 12.

⁵⁴ A társadalom egyes szférái csakis azért alkothatnak folyamatosan sajátos, újabb és újabb kapcsolatokat, mert önállóak, nagy tanulsága ez ideológiák és politikai hatalmak szorításában élő korunknak, lásd ehhez: NIKLAS LUHMANN, *Soziale Systeme. Grundrisse einer allgemeinen Theorie*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1984.

vált szét egymástól”,⁵⁵ amihez hozzáfűzhetjük, hogy ez még jó ideig jellemző is marad, Kazinczytól Kölcseyen át egészen Széchenyiig, Vörösmartyig. Politikusok és szépírók egyaránt merítettek a teljes kulturális eszköztárból, a felvilágosodás, majd egyre inkább a romantika esztétikai fogalomkészletéből,⁵⁶ amely így lehetővé tett politikusok számára szépirodalmi megközelítéseket, költők pedig intenzíven foglalkozhattak társadalmi reformkérdésekkel. A jelenség a harmincas, negyvenes évekre is jellemző, amely társasági körökben (például a Kisfaludy-körben, illetve a Bártfai-szalonban) csakúgy megmutatkozott, mint egy-egy személy esetében. Az ún. romantikus triász (Vörösmarty, Bajza József, Toldy Ferenc) nagy közéleti kérdésekről gyakran kezdeményezett nyilvános vitát (szabad-e a társadalmi rangnak az irodalmi életben érvényesülnie, az írói tulajdonjog kérdése vagy Kazinczy nyelvpolitikai törekvései). Korszerű irodalmi nézeteiket a nyilvánosságban védtek meg (az ún. „Conversations-lexikon pörben” Döbrentei Gáborékkal szemben), gyakran Kazinczy és Széchenyi egyetértésétől kísérvé.⁵⁷ Később a Bajza szerkesztésében megjelenő Athenaeumban (1837–1843) pedig – még a Pesti Hírlapot megelőzően – a kulturális elit számos fontos reformkérdésről jelentetett meg publikációt.⁵⁸ Vörösmartyt szoros barátság fűzte Deák Ferenchez és Wesselényi Miklóshoz,⁵⁹ s tisztában volt a nagy koreszmékkal csakúgy, mint az egyes reformkérdések sorrendiségével, különböző jelentőségével: Kemény Zsigmond naplójában feljegyezte, hogy „sokat beszélt az általános örökváltság minden egyéb teendőik feletti előnyéről”.⁶⁰ Rendszeresen bejárta a Nemzeti Körbe, hogy újságot olvasson, illetve már 1841-ben politikai vitákban elmélyült elemzést is publikált, arra gondolt, hogy előbb részletekben jelenteti meg az Athenaeumban, utóbb pedig önálló kötet formájában. Végül az elemzés Hazay Gábor álnéven jelent meg, amelyet a bírált szerző (Széchenyi) valószínűleg soha nem fejtett meg.⁶¹

A *nyelv világában* a bekövetkező változások eredményeként megvalósul az előző évtizedekben lefolytatott viták tanulságainak összegzése, az újítás és a hagyományelvűség egyeztetése. Az *egységes gyakorlat* jegyében már gyakran védelmezik a kialakult nyelvi normákat a meggondolatlan újításokkal szemben, Bajza József

⁵⁵ SAUDAER József, *A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai*, illetve *A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a felvilágosodás magyar irodalmában* = Uő., *Az estve és Az álam*, 37–38., 93.

⁵⁶ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A magyar irodalmi romantika sajátosságai* = Uő., „Minta a szényegen”, Balassi, Budapest, 1995, 123.

⁵⁷ BAJZA József *Válogatott művei*, s. a. r. KORDÉ Imre, vál., jegyz. TÓTH Dezső, Szépirodalmi, Budapest, 1959, 492–493.

⁵⁸ Rövid ismertetést ad minderről LUKÁCSY Sándor, *Az Athenaeum, a szabadelvűség műhelye és terjesztője*, Magyar Könyvszemle 1965, 333–339.

⁵⁹ VÖRÖSMARTY, I. m., 787–799.

⁶⁰ KEMÉNY Zsigmond, *Napló*, kiad., bev. BENKŐ Samu, Kriterion, Bukarest, 1960, 187–189.

⁶¹ VÖRÖSMARTY, I. m., 485–497., 501–504.

1843-ban például úgy vélekedik, hogy a szabályokat „úgy kell venni, mint jelenben vannak”. Az újításokat persze ők nem utasítják el, csupán a „nyelvtani gondatlanságok”, „a rosszul alkotott új szók” veszélyeire hívják fel a figyelmet (példaként említve, hogy „a Markscheider: bányamérnök, anyagválasztó s ércválasztónak fordítottat”), s bíznak abban, hogy a gyakorlat („a nagy tömegek” „jó érzéke”) a tévedéseket úgy is elveti.⁶² Persze a nyelvi egység különböző ágai továbbra is jelen vannak, ezt igazolja, hogy Arany János saját művei történeti és köznyelvi előzményeinek komoly jelentőséget tulajdonít: az érdekegyesítés⁶³ szépirodalmi hőisének, a *Toldinak* szerzője saját alkotói módszerét úgy mutatja be, hogy „Ilosvai Péter diák szárnyai”-val röpi. A *politika világában* hasonló felfogásban folyt fogalomhasználati vita az Akadémián 1847-ben a honosítási törvényjavaslatról, ahol számos politikus is véleményt nyilvánított. Kossuth, Szemere Bertalan irányították az alsótábla vitáját, és az akadémikusok véleményét is kikérték, Széchenyi például Toldy Ferenchez⁶⁴ fordult, hogy mondjon véleményt, melyik magyar szót tarja célszerűbbnek az *indigenatus* és az *incolonus* kifejezésére.⁶⁵ Az Akadémián Vörösmarty elemzését fogadták el, amely aztán a törvénykezés folyamatát is befolyásolta, egészen az 1847/48-as törvényalkotásig, hiszen az áprilisi törvények alanyát is ilyen felfogás jegyében írták körül a törvényhozók (*honlakos, országlakos*).⁶⁶ Amikor Vörösmarty a politikai közösség, a nemzet fogalmát átgondolta, a *rendi tagolódás elutasításából* indult ki, s a polgári fordulatot egy társadalmi, nyelvi, vallási tagolódástól költőien elemelkedő fogalomban, a megváltozott értelmű „hon”-ban összegezte: „A' hon és a haza eredetileg csupán házat, lakot jelentett; de jelentésök most a' patria szó értelmével egy.” – Aztán ezzel összefüggésben fejtette ki az új politikai tartalmat: „*Honosítani* annyit tesz, mint valakinek hont v. hazát adni [...] A' honos tehát több mint a zsellér vagy lakos, mert a' ki honos, az mindazokkal a jogokkal bir, mellyel a' hon fiai birnak”, ezzel együtt a honosítás fogalmát nyelvileg is vizsgálta, s azt fejtegette, hogy „jó hangzatú 's hajlékony”, végeredményben pedig „mind alkotására, mind tartalmára nézve megfelel a' szabályoknak 's annak mit kifejezni akarunk”. A szóalkotásnál pedig az előző évtizedek tapasztalatait összegezve az újítást és a hagyományelvűséget nem állította egymással szembe, hanem irányadó-

⁶² BAJZA József. *Nyelvünk műveléséről* = BAJZA Válogatott művei, 373–378.

⁶³ ISTVÁN BARTA. *Entstehung des Gedanken der Interessenvereinigung in der ungarischen bürgerlichen Reformbewegung* = *Nouvelles Études Historiques*, I. Akadémiai, Budapest, 1966.

⁶⁴ Toldy Ferenc és köre nyelvi-esztétikai felfogásáról: DÁVIDHÁZI, I. m., 439–453., 503–518.

⁶⁵ A főrendek és a polgárok eltérő honosítási gyakorlatáról van itt szó. Kossuth a főnemesek honosítása esetén megkívánta volna a magyar nyelv ismeretét, míg a polgárok esetében nem: Kossuth Lajos az *utolsó rendi országgyűlésen, 1847/48*, szerk., bev. BARTA István, Akadémiai, Budapest, 1951, főként 379–387.; illetve VÖRÖSMARTY, I. m., 739.

⁶⁶ SZABAD György. *A polgári átalakulás megalapozása 1848–49-ben* = *A negyvennyolcas forradalom kérései*, szerk. SPIRA György – SZÜCS Jenő, Akadémiai, Budapest, 1976, 49–64.

nak a *nyelvi gyakorlatot* tekintette: „Meg kell e’ szót tartani azért is, mert már némi-
leg elfogadtatott [...] nem is rossz hangzatú, nincs ok, miért keressünk helyette
mást, igen sokat ártván nyelvünk terjedésének, ha már a’ divatnak indult új szók
helyett minduntalan újabbakkal állunk elő. *Verba valent usu.*”⁶⁷

Kossuth nyelvfelfogása közel állt ennek a szépírói körnek az ízléséhez, szinté-
zisére való törekvés jellemzi, amelyben az újítás csakúgy jelen van, mint a nyelvi
gyakorlat jelentőségének elismerése. A Pesti Hírlap első számainak egyikében Kos-
suth azt fejtegeti, hogy a „nyelv mindig csak annyira bő, a’ mennyire szükség van
rá”.⁶⁸ A korabeli iskolai latin retorikai tárgyak és a jogászi-vármegyei oratori sze-
repkör jellemző jegyei mindannyiszor feltűnnek szövegeiben,⁶⁹ de be kell lát-
nunk, hogy ezek, különösen ahogyan az időben előre haladunk, egyre inkább el-
vesztik eredeti szerepüket és határozottan *kommunikációs funkciót* kapnak, mellé-,
sőt alárendelődnek a reformgondolatnak. Így a negyvenes évek elejére Kossuth
egyike lesz azoknak az író-publicistáknak, akik szövegeiket egyszerre hozzá tudják
igazítani a közönség tudásához, műveltségéhez, stílusához, illetve a meglehetősen
bonyolult reform-mondanivalóhoz. Amikor a reformerek társadalmi terveiket
kivácsolják, maguk is igyekeznek mondanivalójukhoz igazítani a nyelvet, így
Kossuth is igyekezett például bekapcsolni a modern tudományok egyikének, a köz-
gazdaságtannak a tanulságait a hazai közgondolkodásba, amely újabb szavak alko-
tását csakúgy jelentette („közgazdaság”, „nemzetgazdaság”, „forgalom”, „szakem-
ber”), mint szemléletformálást. A Hetilap feladatáért a lap beköszöntőjében ezt
a következőképpen foglalta össze: „Terjeszteni az exact tudományok ismereteit
deákos nevelésű nemzetünk között”, azonban „nem külföldi szobatudósok elmé-
leteihez, a saját hazájuk viszonyainak benyomása alatt szerkezetekhez kaptáznai a
közgazdaszat azon rendszerét, mely hazánkra illik”, az ország „gyakorlati helyze-
teiből vonni le státuszgazdaszatunk teoriáját”, vagyis körülírta a változási folya-
mat egyes részleteit, melyek „a nemzetek anyagi jóléte s polgárisodása hatalmas
emeltyűit képezik”.⁷⁰

Kossuth a vármegyegyűlések termeiben csakúgy, mint a Pesti Hírlap hasáb-
jain inkább rendies közönségével gyakran ismert és hagyományos eszközökkel
teremtett kapcsolatot, mondanivalója azonban korszerű volt. Széleskörű jogi, köz-
gazdasági, természettudományos és szépirodalmi műveltsége mellett roppant nyi-
tott *mindennapi tudás*, a rendies műveltséggel együtt polgári elemek sokasága jelenik

⁶⁷ VÖRÖSMARTY Mihály, *Honosítás = VÖRÖSMARTY, Publicisztikai írások...*, 304.

⁶⁸ Pesti Hírlap 1841/3.

⁶⁹ Az elemek helyéről és szerepéről: SZABAD György, *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*, Kossuth, Budapest, 1977, 11., 14., 50.; Uő., *Kossuth irányadása, Válasz*, Budapest, 2002, 45.

⁷⁰ SZABAD, *Kossuth politikai pályája...*, 88–89.

meg benne, idézhetjük például azt a politikai helyzetet, amikor a találmányi védelemről szónokol, s a rendi gyűlés termeiben megszokott fordulatokat használva, ám az egész struktúrát korszerű céloknak alárendelve emeli fel hangját: „Van Pesten egy üvegkereskedő, ki [...] üveggyárt állít hazánkban [...] Itt van például Steller László, beszterczebányai születés, ártézi kútfuró mester (most Rózsa agens úr telkén dolgozik) van olly találmánya az ártézi kútfúrásra, melly minden eddigi módoknál célirányosabb; – itt [...] Gollenhoffer bőrgyáros, roppant fontosságú, megbecsülhetetlen találmányával; – itt van Hanky asztalos, kinek elméje még a' nyomorúság napjaiban is teremtő eszmékkal van mindig tele”.⁷¹ Azután a hosszú, az olvasóközönségre nyomást kifejtő felsorolást a rendeknek szánt reformjavaslat követi: „találmányaikkal világ elébe nem léphetnek; mert akármi kontár után csinálja [...] Ezen segíteni kell”. „Pénzzel, drága pénzzel kellene az illy embereket segítenünk, s mi? addig bosszantjuk, míg türelmét, vagyonát veszelve átmegy Ausztriába [...] Városainkban csak a középszerűség tengődhetik, a kitűnő talentumnak sorsa üldöztetés. – Reform, reform a városoknak, de egyszersmind gondoskodás is, hogy legalább a' belföldi ipar és kereskedés akadályai elháríttassanak”.⁷² A történetkutató ebben az összefüggésben okkal hívja fel a figyelmet Kossuthnál a személeti háló egyes elemei között létező szoros összefüggésre, hogy „a súlyos tartalom mennyire kívánja a stílus teherbírását”, amely a romantika világában persze az emelkedettséget is jelenti, s ez Kölcseynél csakúgy megfigyelhető, mint Széchenyinnél, de talán Kossuthnál tűnik fel különösen világosan egy-egy fontos reform népszerűsítése esetében, mint „az előadás vivőereje”, például amikor az intézmények átalakításának tétjéről szól: „a századokon emelkedett országépület [...] árnyékában millió élet, millió érdek nyugszik”.⁷³ – Így bontakozik ki egy kitűnő politikai pálya korszerű gondolkodási hálója, amelyben számos rendies kulturális elem létezhet (a nyelv, a kultúra történetisége egyébként sem egyezik meg a társadalmak átalakulásának általános ütemével, tehát a műveltség mindig inhomogén marad), így mégsem ez a lényeges, hanem az elemeket összekapcsoló *háló természete*, mely az elemeket összerendezi és új célra irányítja.⁷⁴

A negyvenes évek nyilvánosságában főként a politikai lapok s azok tárgya, a politika nyilvános megjelenése nagy feltűnést keltett, ezért is állíthatta a Pesti

⁷¹ Pesti Hírlap 1843. április 6.

⁷² *Uo.*

⁷³ Pesti Hírlap 1841. január 2. Az összefüggésre és a szöveghelyre Szabad György 2011. július 21-én kelt levelében hívta fel a figyelmemet.

⁷⁴ Az elemek hálónak szerveződésének megértéséhez egy fizikus művét lehetne ide idézni: BARABÁSI Albert–László, *Behálózza*, Magyar Könyvklub, Budapest, 2003. A mű jelentőségére ugyancsak egy kiváló fizikus, Lovas István hívta fel a figyelmemet. A fizikusok elgondolásaihoz hozzákapszolható egy cseh filozófus, a prágai tavasz szellemi előkészítője, Karel Košík *Dialektika konkrétinho* című munkája is, amely jóval korábban, 1961-ben Prágában, magyarul pedig 1967-ben látott napvilágot.

Hírlap értekezője – némi elfogultsággal –, hogy a „journálok nálunk is, mint külföldön, elfoglalák az irodalom előterét, ’s olvasóink közt mindennapi kenyérként szükséges szellemi táppá lettek, bizonyára azért, mivel legközelebbi érintkezésben állanak az étellel, a’ jelennel, ’s nagyobbára politicai tárgyuak lévén, közdolgaink legérdekesebb napi rendű kérdéseit feszegetik, s vitatják meg.”⁷⁵ A siker nem volt egészen véletlen, mert a magyar politikai irodalom az említett években valóban magas színvonalat ért el, ezt hangsúlyozza az egyik kiváló irodalomtörténész: „A magyar reformkor állam- és társadalomtudományi irodalma nagyfokú intellektuális erőt összpontosított, s annak valódi értékéről, jelentőségéről fogalmuk sincs azoknak, akik a magyar gondolkodás hiányát, s a magyar társadalom általános műveletlenségét emlegetik”. A politikai irodalom színvonalára utal az is, ahogyan a szépírói érzékenységgel rendelkező irodalomtudós az egyik reformer, Szemere Bertalan prózájának színvonaláról nyilatkozik: „Egyszerre modern és a romantika szivárványszíneiben pompázó, ugyanakkor annak a numerózus, klaszszikus magyar prózának folytatása, mely Kazinczy Ferencnél szólal meg először, s zeneivé válik majd Vajda Péternél”⁷⁶ A politikai program-viták publicisztikai termése ennek a „állam- és társadalomtudományi” prózának a részét képezi, melyben a vitát uraló személyiségek – elsősorban *Széchenyi és Kossuth* – eszméi és alkotói módszere vált meghatározó jelentőségűvé, viták tárgyává, ezért elsősorban az ő *főgalmalkotó módszerüket* kell a következőkben áttekintenünk.

A szokatlan megközelítéseivel feltűnő *Széchenyi romantikus* ízlésvilágából eredően sziporkázó ötletek és megoldások sokaságát ragadja meg, s hogy az általa bejárt közélet nagyon különböző szinterein megállja a helyét, a műfajokat és az alkotói szerepeket váltogatja, a naplótól a tudományos és politikai szakkönyveken át a publicisztikáig.⁷⁷ A különböző alkotói szerepek Kossuthtól sem állnak távol, ő is próbálkozik szépirodalommal, műfordítással, kikerülnek a keze alól jogi és történeti szakmunkák, amelyek azonban mind töredékben maradnak és nem látnak az eredeti formában napvilágot, viszont igen hamar, tartós és folyamatos sikereket arat a politikai szónoklatban, illetve folyamatossá, egyre emelkedő színvonalúvá válik politikai publicisztikai munkássága.⁷⁸

Széchenyi „bizonytalan” szóalkotásaiban megjelenik a romantika világfelfogása, alkotásaiba a konkrét tapasztalaton túl a személyesség mindannyiszor belezúfóldodik, „az objektív érvényesség és a szubjektív életérzés” gyakran szorosan összekapcsolódik, az egyik a másikba áttűnik, és mindezt romantikus belső felvil-

⁷⁵ Pesti Hírlap 1843. január 1.

⁷⁶ SÖTÉR István, *Értelmes utazás* = SZEMERE Bertalan, *Utazás külföldön. Válogatás nyugat-európai naplójából*, szerk., vál. STEINER Ágota, Helikon, Budapest, 1983, 470., 479–480.

⁷⁷ GERGELY, I. m., 86–93.

⁷⁸ Kossuth műveltségéről lásd Szabad György korábban idézett munkái mellett még: CSABAI Tibor, *Kossuth Lajos és az irodalom*, Gondolat, Budapest, 1961.

lanások kísérik: „felfogásaink, érzelmeink, félelmeink’ tengernyi árnyékklatai néha mint elkülönözött egybecsapó hadak állanak egymás ellen, és sokszor belsőkön valódi harcmezővé válik, és innen zsibbasztó kétségeink, innen sorvasztó habzásaink”; „mennyei ihletés egy villanás alatt, mikor a hű kebel előtt megnyílik az ég”.⁷⁹ A romantikus gondolkodásmód, amely Széchenyinél a sors (a kor lehetőségei) és a zseni összebékíthetetlenlenségéből ered, az így gondolkodó személyiség szinte mindent (magánéletet, közéletet) *szétfeszít*, szétszór, ugyanakkor egyazon lendülettel igyekszik mindent (a gazdaságtól a kultúráig és az állam intézményeiig, sőt a szépirodalomig) *újraépíteni*. Ezért száguldozik minduntalan a közélet különböző szinterei között. Mindez persze szinte természetesen együtt jár sokszor végletességbe zuhanó világértelmezéssel, azonban mindebben betegségének – önreflexiók képessége következtében – a közfelfogásban hangoztatottnál lényegesen kisebb szerepe van (idézzük csak fel többször intézményesülő önnevelő szándékát),⁸⁰ legalább ugyanilyen mértékben esik viszont latba a történeti változás összetettsége, amelyet Széchenyi jól átértzett és folyamatosan szeretett is megjeleníteni.

Széchenyi és Kossuth benne élt a *romantika fogalomvilágában*, de nyelvezetük ennél persze lényegesen összetettebb volt. Mindketten több élő nyelvet használtak, és a kortárs, nyugat-európai polgári kultúra mögött mindkét esetben ott állt a klasszikus és a későközépkori görög, latin nyelv, kultúra: államférfiak, történetírók, költők, szónokok görög–római és reneszánsz világa, a szónoklattan és a stilisztika szabályai és példái formájában, a maga teljes összetettségében. A reformkori politikai publicisztika egyértelmű sikereiben ugyanakkor látnunk kell a *folyamatos*, a klasszicizmusból a romantikába átnyúló magyar *nyelvi-kulturális építkezést*, amely a 18–19. századforduló eszmei és „filológiai” forradalmától átívelt az 1840-es évekig.⁸¹ A folyamatos építkezésnek köszönhetően alakul ki az új szépirodalom és a modern politika egymásba *kapcsolódó* igen színvonalas világa,⁸² ahol a nyelvnek

⁷⁹ SZÉCHENYI, *A kelet népe*, 132., 147.

⁸⁰ A betegségével foglalkozó irodalomban LACKÓ Mihály, *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok*, L’Harmattan, Budapest, 2001.; illetve korábban KÖRNYEY Attila, *Széchenyi István lelki alkata és elmebetegsége*, Orvostörténeti Közlemények 1983, 9–43.

⁸¹ A klasszicizmus és a romantika között mély kapcsolati háló létezett, amely tartalmazza a politikai eszmék világában a felvilágosodás és a liberalizmus közötti szerves összefüggést is. Ezt irodalomtörténetészek és történészek egyaránt megállapították, lásd SZAUDER József, *Génius és Torzó = Úő, Az estve és Az álom*, 301.; SZEGEDY-MASZÁK, *A magyar irodalmi romantika sajátosságai*; illetve MISKOLCZY Ambrus, *Egy történetészvita anatómiája 1790–1830/1848. Folytonosság vagy megszakítottság*, Aetas 2005/1–2., 160–212.

⁸² Minden nyelv saját világot teremt, amely jó esetben nem csak a szépirodalomra, hanem a politikai irodalomra is érvényes, az pedig egészen szerencsés pillanat, ha ez mindkettőre, egyazon időben, sőt egymással összefüggésben vonatkozik. Vörösmartyval foglalkozó irodalomtörténetészek utalnak erre az egyidejűségre – lásd IMRE László, *Az irodalomalapítás műfaji hierarchiája és Vörösmarty pályakezdése = Vörösmarty és a romantika*, szerk. TAKÁTS József, Kijárat, Pécs–Budapest, 2001, 24.

– Herder óta nyilvánvaló – döntő jelentősége van,⁸³ az eredmény pedig a reformkorban normává emelkedik,⁸⁴ mely Széchenyinél oly különös módon összefonódva jelenik meg, s Kossuth számára oly egyértelmű sikereket hoz magával.

Életrajzírói véleménye Széchenyi anyanyelvét illetően bizonytalanságot árul el, naplója ezt valószínűleg igazolja is, ám az egészen bizonyos, hogy az általa beszélt „bécsi német”, melyet többen „elmosódottnak” neveznek s a Mária Terézia-idők előkelőségeinek beszédmódjához hasonlítanak,⁸⁵ korszerű gondolatok megjelenítésére nem volt alkalmas, s bár a német irodalmi nyelvet természetesen ismerte, bonyolult jelenségek, új megközelítések kifejezésére a magyart használta. A fogalmazás – különösen kezdetben – nem ment könnyen, az is előfordult, hogy munkatársai „magyarítják”, vagyis stílus tekintetben átnézik szövegeit.⁸⁶ Annak hogy Széchenyi reformgondolatait magyarul fogalmazta meg, persze politikai okai voltak, *A kelet népében* a „földiek”-hez, a „drága Földiek”-hez, a „drága Rokonok”-hoz,⁸⁷ vagyis *a magyar nemzethez* intézte szavait, így politikai műveit „nemzetképviseleti beszédmód” által meghatározott értekezéseknek lehet tekinteni.⁸⁸

A liberális reformerek tartalmilag és nyelvileg egyaránt képesek voltak megragadni a történeti folyamatok újszerűségét: megnevezni a változást, a „polgárisodás”-t, „polgárosodás”-t, melyet a „bátorlét” és a „tulajdon szentsége” jellemez.⁸⁹ Tekintetük átfogta a fogalmakat csakúgy, mint a széles összefüggéseket, egészen a társadalmi munkamegosztásnak vagy a tőke forgási sebességének az angol liberális közgazdaságtan szellemében történő leírásáig.⁹⁰ Széchenyi nagy hangsúllyal irányította a figyelmet a változás összetettségre – „valamint különböznek egyesek’ sajátosági, úgy száz meg száz árnyéklatban mutatkoznak előttünk külön nemzetek’ hajlami és végirányai”, és megragadó módon tájnyelvi kifejezésekkel („gombolagából”) keverve a szaktudományok fogalmait egészen korszerű módszerrel (folyamatos differenciálással) hámozta ki a mindennapiság zavaros halmazából a fontos összefüggéseket. A társadalmi folyamatok kifejezésének ilyen formáját *tudatosan* használta – ellenfeleit és barátait sokszor figyelmeztette, hogy „nem egészen könnyű, a’ nemzeti élet’ szövevényes és néha felette egyebonyolított gombolagából kiszemelni és felvenni a’ fonál’ valódi végét, és világosan kitudni, mi a’ hatás, mi a’ következmény, és elhatározni, mikép ’s mennyire hat, és hat vissza egyik a’ má-

⁸³ SZEGEDY-MASZÁK, *A magyar irodalmi romantika sajátosságai*, 123.

⁸⁴ *Nyelvünk a reformkorban*, 64–65.

⁸⁵ OPLATKA András, *Széchenyi István*, Osiris, Budapest, 2005, 10.

⁸⁶ NÉMETH László, *Széchenyi = Uő., Az én katedrám*, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1975, 450.

⁸⁷ SZÉCHENYI, *A kelet népe*, 3., 15., 20.

⁸⁸ Lásd Dávidházi Péterre történő hivatkozással GERGELY, *I. m.*, 56.

⁸⁹ SZÉCHENYI, *A kelet népe*, 4.

⁹⁰ SZÉCHENYI István, *Hitel*, Pest, 1830, 18., 28., 42., 206., 261.

sikra”.⁹¹ Ügyesen és szorgalommal fordították le magyarra a korszerű politikai kifejezéseket, ezen a téren is maradandót alkotva: míg *kétely* szavunk nyilvánvalóan nem véletlenül a filozófus-szépíró Eötvös Józseftől származik, a társasági életben az *Önözést* Széchenyi szorgalmazta. A *tény* szavunk magyarítása körül nyelvi leleménybeli különbség is megmutatkozott, Széchenyi a *Tatsache* körülményesebb fordítását használja (*lettdolog*),⁹² Kossuth viszont a rövidebb és máig használatos *tényt* alkotta meg belőle („minden emberi tény”).⁹³ Széchenyi más esetben is viszonylag nehezen találja meg a megfelelő magyar kifejezéseket, ilyenkor az idegen szót és saját magyarítását egyaránt használja, küzd például a *nüchtern* lefordításával: „e két faj felette itlan – nüchtern – mégsem áll olly magasan mint az angol faj”,⁹⁴ máskor bonyolult szavakat képez, amely erőltetett (*mozgonyár, elősejdités*),⁹⁵ néha viszont kísérletezése egészen érdekes (*gyanuszinessé tenni*)⁹⁶ eredménnyel jár, mindezzel együtt is azok közé tartozik, akik a korszerű magyar politikai gondolkodás *fogalomkészletét* folyamatosan alakították, önálló kötetek és politikai–publicisztikai viták keretében egyaránt. Az erős közjogi érdeklődés a politika–tudomány kérdéseit persze szélesebb körben beemelte a hazai (nemesi) a közgondolkodásba, így amikor Széchenyi első teoretikus munkája, a *Hitel* 1830-ban megjelent, széles körben visszhangja keletkezett, és többen hozzászóltak,⁹⁷ olyanok is, akik ugyan-csak gazdagították e formálódó tudomány szótárát.

A *politikai közbeszédben* az 1840-es évekre olyan *magyar nyelvi kultúra* alakult ki, amely alól senki nem tudta magát kivonni, legalább is a szigorú megítélés kockázata nélkül. A reformkonzervatívok jeles képviselője, Dessewffy Aurél sem politikai nézeteinek, hanem elsősorban a publikációiban megnyilvánuló nyelvi–kulturális színvonalnak köszönhette általános elfogadottságát, vagyis főként ebben a tekintetben tudta felvenni a versenyt az ellenzéki vezérekkel. Dessewffy magyar nyelv iránti érzékenysége már igen korán feltűnik és folyamatosan jelen van publicisztikájában, azzal együtt, hogy a Felső Magyar Országai Minerva 1826-i évfolyamában publikált első cikkét a szerkesztő még alaposan „korrigálta”.⁹⁸ Viszont

⁹¹ SZÉCHENYI, *A kelet népe*, 6.

⁹² Széchenyi saját kifejezését a következő összefüggésekben használja: „mert lettdolog, mely ellen kifogás nincs”, majd „nirül viszont a’ mindennapi lettdolog szolgál csalhatatlan bizonyásgul”, végül „lettdolog, hogy lelkesülés kezd, őrtjögés kíséri, és megbánás követi a’ forradalmakat”. SZÉCHENYI, *A kelet népe*, 134., 153., 215. Pulszky úgy emlékszik, hogy a közbeszédben a *lettdolog* forgott. PULSZKY, *I. m.*, I., 196.

⁹³ *Uo.*, I., 195–198. A szöveg helye: KOSSUTH Lajos, *Felelet gróf Széchenyi Istvámnak*, Pest, 1841, 134.

⁹⁴ SZÉCHENYI, *A kelet népe*, 155.

⁹⁵ *Uo.*, 82., 125.

⁹⁶ SZÉCHENYI István, *Világ*, Pest, 1831, 285.

⁹⁷ Ehhez GERGELY András, *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*, Akadémiai, Budapest, 1972.

⁹⁸ *A magyar nyelvről = Nemzeti művelődések az egységesülő világban*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály – ZÁRÁNY TÓTH Péter, Ráció, Budapest, 2007, 58–64. A reformkonzervatívok publicisztikájáról:

a konzervatívok többségének nyelvileg és gondolatilag is botladozó, latin fordulatokkal megnehezített szövegei szóban és írásban egyaránt versenyképteleneknek bizonyultak a reformerek mégoly bonyolult fejtegetéseivel szemben is.

Az 1840-es évek a politikai gondolkodásban két szempontból feltétlenül újat hoztak: egyrészt sokan érezték úgy, hogy eljött a gyakorlati lépések, a *programalkotás ideje*, másrészt az elgondolások szélesebb körben megvitatásra kerültek, és ebben a tekintetben már korántsem létezett a résztvevők között nézetegység (nem beszélve a birodalmi kormány intézményeiről és embereiről), így a vita társadalmi keretét *kikényszerített nyilvánosságnak* nevezhetjük.⁹⁹ Az évtized első felének politikai küzdelmei a Pesti Hírlap és *A kelet népe* körül bontakoztak ki, majd 1842–43-ban egyre szélesebb körben, újabb és újabb szereplőkkel (személyekkel és intézményekkel) kibővülve folytatódtak, ám a vita fogalomkészlete többnyire kontinuum maradt, legalábbis, ami Széchenyit illeti, ugyanakkor differenciálódott, s kialakult az új és önálló *politikai publicisztika*. Az önálló politikai publicisztikát viszont kétségtelenül leginkább Kossuth reprezentálta, ugyanakkor jellemző az is, hogy a Pesti Hírlap szerkesztője mellett, egészen bizonyosan tőle nem függetlenül, több tucat *értelmiségi* szerepkörben fellépő személyiség (amúgy arisztokrata, nemes vagy kispolgár) működik hírlapíróként és tudósítóként egyre otthonosabban ebben a műfajban. Néha feltűnik Wesselényi Miklós is vagy a szakírók közül Balásházy János, mellettük számos vármegyei arisztokrata és birtokos nemes, de a Pesti Hírlap szerkesztőségében működik klasszikus, „főállású” munkatárs is, mint például Gyúrmán Adolf.¹⁰⁰

Széchenyi gyakran vált viták kirobbantójává, s bár megközelítéseiben rengeteg újszerűség rejlik, azokkal a politikai gondolkodást nem mindig terelte a praktikus megoldások irányába, miután racionális elgondolásait a benne „*rejtőzködő költő*” gyakran felülírta. Kétségtelenül sokat megmutat ebből „a költői énből” Németh László, amikor arról ír, hogy Széchenyi politikai ideáit (s gyakran a személyeket is, akik azokkal valamilyen kapcsolatba kerültek) „irodalmi sugalmakkal szerette, és élő szenvedéllyel költötte tovább”, „magához rántott ideáljuktól” alkotott „szenvedélyt magának”. Sőt még azt is leírja, hogy gyakorlatiassága sem más, mint ennek a szenvedélynek a „maszkja, csillapítója, mindennapi tüzelőszere az ideák égésének.”¹⁰¹

DÉNES Iván Zoltán, *A kiváltságörzés „hamis realista” logikája. Dessewffy Aurél politikai publicisztikájának ideológiai konstrukciói*, Magyar Történeti Tanulmányok (XI.) 1979, 43–65.

⁹⁹ Lásd a nyilvánosságformákhoz Jürgen HABERMAS munkáját, ahol azonban a „kikényszerített nyilvánosság” fogalma nem szerepel: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, ford. ENDRÉFFY Zoltán, Osiris, Budapest, 1993.

¹⁰⁰ Lásd GYURMÁN Adolf röpiratát: *Hallgatása kárhozhatóva*, szerk., bev. VARGA János, Magvető, Budapest, 1985.

¹⁰¹ NÉMETH, I. m., 403–404.

Széchenyi a fejtegetéseit gyakran élvonalbeli tudományterületek (közgazdaságtan, agrárgazdaságtan, politikai filozófia) képviselőitől szó szerint átvett, fejezetnyi szövegekkel támogatta meg,¹⁰² ám ezt a racionalitást is felülírta, amikor a romantika esztétikai eszközeinek a felhasználásával, azokra jellemző lelkülettel mutatta be a modernizáció alternatíváit – például felrajzolta a jövőt, mint „halál, vagy teljes újjászületés (Forradalom)”-t,¹⁰³ illetve a modernizáció sajátosságainak „kölcseys” felrajzolása: elmaradottság feloldása idegen elemek segítségével *versus* nemzeti sajátosságok megőrzése. Ilyenkor megfogalmazásában a lehetőségek *feloldhatatlan ellentmondásokká* váltak, amely nem könnyítette meg az általa is olyannyira óhajtott praktikus megoldások megtalálását, bár – ismételjük – az ellentmondásokat önmagában igen jól megértette, csak azokat legyőzhetetlen formákká alakítva mutatta be: „Öntsük régi alkotmányunkat végkép német nyelvbe, terjesszünk német értelmességet, ’s rögtön polgárosítva lesz a’ nép, ’s óriási alapot nyer az alkotmány, csakhogy alatta örökre el lesz temetve a’ magyar. – Milly keserves, szövevényes állapot, valóban hallatlan eset az emberiség évrájában.”¹⁰⁴

A viták fogalmi hálójában Széchenyi néhány alkotása különleges helyet foglal el, melyek költői természete és racionális funkciója (és a kettő közötti intenzív összefüggés) már a kortársaknak is feltűnt, befogadták, a politikai közbeszéd részének tekintették,¹⁰⁵ ám kétségtelenül többnyire vitatták. Ezek között legismertebb „a szív és az ész” fogalompár, amely nagyon izgatja Széchenyit, vissza-visszatér hozzá. Már a *Világban* önálló fejezetet szán neki, azonban a két fogalmat még nem kapcsolja oly szorosan össze és nem állítja oly végletesen szembe, mint később, megmarad az egyik fogalmon belül (jó szívű versus rossz szívű), bár kétségtelen, hogy a szívvel szemben az észnek már ekkor ad bizonyos előnyt. De legfőképpen a fogalmakat még nem személyesíti meg! – „Valamint a’ jó szívű pipázó több helységet tesz hamuvá sejdítetlen, mint a’ rossz szívű gyujtogató készakarva: úgy foly több szerencsétlenség az emberiségre jó szivbül, mellynek ura rossz fő, mint rossz szivbül, mellynek ura jó fő.”¹⁰⁶

A Pesti Hírlap megjelenése és Kossuth politikai működése¹⁰⁷ viszont 1841 elején ismét felizzítja Széchenyi képzeletét, s ennek hatása alatt felidéződik benne a tíz évvel korábban, Dessewffy Józseffel folytatott vitájában már használt fogalompár.

¹⁰² SZÉCHENYI, *Napló*, 415. A Jeremy Benthanitól átvett szövegre már Kemény Zsigmond felgyelt: KEMÉNY, *Széchenyi István*, 246–247.

¹⁰³ *Uo.*, 418.

¹⁰⁴ SZÉCHENYI, *A kelet népe*, 53–54.

¹⁰⁵ GERGELY, *Széchenyi István*, 45–46.

¹⁰⁶ SZÉCHENYI, *Világ*, 311.

¹⁰⁷ A Pesti Hírlap működéséről és politikai hatásáról: VARGA János, *Keresztúzben a Pesti Hírlap. Az ellenzéki és a közélet liberalizmus elválása 1841–42-ben*, Akadémiai, Budapest, 1983.

Sőt miután új politikai ellenfele, Kossuth sokkal intenzívebb érzéseket vált ki belőle, a „szív” és az „ész” sokkal erősebb színeket kap és a két fogalom egymáshoz való viszonya, miként a hadakozóké is, egyre szélsőségesebbé válik. A fogalompárt a széles körben formálódó (részben ellenzéki) eszme- és intézményrendszer, illetve annak erős érzelmeiket felkeltő vezetője ellen veti be, hosszan, egy terjedelmes könyv hasábjain keresztül hömpölyögteti, építi, fejleszti.

A Pesti Hírlap ellen Széchenyi hamar, pár tucatnyi lapszám megjelenése után fellépett. *A kelet népében* Széchenyi azt hangsúlyozta, hogy a hírlap szerkesztője „mindenek előtt valami felrázó képet kívánt festeni, ’s ezért felette elfogadható volt rá nézve a’ levelezője által beküldött történet, mellyen, mint tapasztaltuk, mohón kapott, mielőtt még megvizsgálta volna, nem valami mystificatio-e az egész”.¹⁰⁸ Az utóbb megbízhatatlannak tűnő beszámolóhoz fűzött és a szegénységről, illetve a börtönviszonyokról szóló szerkesztői megjegyzés alkotja tárgyúruző bírálatának alapját.¹⁰⁹ Ezután a hírlapszerkesztő és politikus Kossuth úgy kerül a középpontba, mint aki megalapozatlan esetekből elindulva hamis következtetéseket vont le, és összezavarta a Széchenyi által elindított reform kedvezően alakuló sorsát. Széchenyi könyve rövid példára épített világos konstrukció, klasszikus *retorikai* hagyományok eszközeivel kitűnően szerkesztett *politikai beszéd*, amely abban az értelemben is a klasszikus hagyományokat követi, hogy jól központozott, és néhány fogalom mozgatja, ezek között legfontosabb „a szív és az ész” fogalompár. *A kelet népében* Széchenyi olyan zárt logikai rendszert alkot, amelyből igen nehéz kimenekülni, olyan filozófiai keretben helyezi el ugyanis bírálatának alanyát, ahol a klasszikus forma, a szillogizmus szabályai szerint két premisszából egyenesen következik a konklúzió. Összefüggő *beszéd*folyam kezdeténél állunk, amelynek részét képezi *A kelet népén* kívül az 1842-es akadémiai megnyitó beszéd és a *Wesselényi és Kossuth* című, ugyancsak nagy terjedelmű cikksorozat, s ahol az említett fogalomkettős mindvégig központi szerepet tölt be.

„A szív és az ész” fogalompár a romantika esztétikai eszköztárába tartozó *allegóriának* tekinthető, mely számos tulajdonsággal felruházva jelenik meg, és történeti háttere is eléggé összetett. Széchenyi „országglási rendszerét” a fogalompárra építi: „az észnek is külön működési köre van, a’ szívnek is, és hogy az országglásban, valamint például a’ gyógytanban, egyedül az észnek szabad működni, a’ szívnek ellenben jóra, nemesre gerjesztésen túl még motszanni sem. Ebből áll az egész”.¹¹⁰ Az „ész” politikusa folytonos harcban áll a „szív” politikusával, utóbbi állandóan terveket kovácsol. A „szív” politikusa terveinek megalapozatlanságával olyannyi-

¹⁰⁸ SZÉCHENYI, *A kelet népe*, 208.

¹⁰⁹ *Uo.*, 167.

¹¹⁰ *Uo.*, 131.

ra nincs tisztában, hogy „kész tüstént megajándékozni a' hazát ismét valami új és szintolly szaporán készült köz szerencsei 's köz dicsőségi phantasmagoriával, mellynek édeni léte [...] ellenállhatatlan varázssal ragadja magával a' honnak számtalan »szíveseit«, mikép aztán ki nem számolhatni, milly progressioba nő, milly tébolydókba bonyolít az illyféle köz bajjá vált, köz nyavalyává nevelt »szívborjazás«”. A Pesti Hírlap szillogizmusba foglalt útjának társadalmi tartalmát így foglalja össze: „azon revolutionarius syllogismus antecedense, melynek majorja a' nagy birtokosok' gyűlöletessé tétéle [...] minorja a' kisebb' vagy minden birtokosnak szinte e' sorsra juttatása; és conclusioja: olly zavar, melly Magyarországot [...] IV. Béla idejére löki vissza”.¹¹¹ Deáknak szóló levelében 1841. június végén Kossuth „modorjának” társadalmi lényegét hasonlóképpen a tulajdonosok elleni agitációként értelmezi: „meghasonlást fogna okozni a Pesti Hírlapnak minden sajátot megtámadó modorja a habentes és nihil habentes közt”.¹¹²

Széchenyi romantikus szóáradatának több kultúrtörténeti rétege fedezhető fel, s lehetnek felvilágosodás kori előzményei is, hiszen Sipos Pálhoz intézett versében Kazinczy is küzd a fény és a sötétség ellentétével, és felvillant hasonló megoldásokat.¹¹³ Sőt *A látó* költője, Batsányi is foglalkozik az „ész” politikai jelentőségével, *Der Kampf* című, német nyelven írt versében pedig a Génusz és a Múza tusakodása során ugyancsak a fény és a sötétség rajzol fel éles, a rommá válás lehetőségét magában foglaló kontrasztokat.¹¹⁴ A felvilágosodás politikai allegóriái Kölcsey, Vörösmarty, Széchenyi felé mutatnak. Kölcsey *Nemzeti hagyományok* című művében a nevezetes fogalom pár következő formában tűnik fel: amikor a „kifejlés után haladó Nemzet közeledik azon ponthoz, hol a' tettek' nagysága az ismeretek' nagyságával párosul”, „az ész' világa a' képzelet csillogásának ellenében feltámad”, s „az érzések közönségesen zajlott csapongásá”-val szemben áll „az ész világa”.¹¹⁵

A hasonló háttérű „Romisten” a reformkor politikai vitáinak ugyancsak kedvelt költői képe, és úgyszintén átöröklődő toposz, Vörösmartynál csakúgy előfordul, mint Széchenyinél. Vörösmarty önálló szimbólumrendszerében, abban az új műfaji hierarchiában, amelyet többek között a nyelvújítás lehiggadása és a történelem kultusza jellemez, fontos szerepet tölt be.¹¹⁶ Széchenyi Vörösmarty 1829–30-ban kifejtett és a nemzethalállal viaskodó gondolataival teremt párhuzamot, melynek idevonatkozó néhány sora a következőképpen hangzik:

¹¹¹ Uo., 101.

¹¹² Idézi: SZABAD György, *Deák Ferenc és a reformkori Széchenyi-Kossuth vita*, Zalai Gyűjtemény (5) 1976, 250.

¹¹³ MISKOLCZY, *Kazinczy útja*, II., 215–216.

¹¹⁴ SZAUDER, *Génusz és Torzó*, 297–307.

¹¹⁵ KÖLCSEY, *Nemzeti hagyományok*, 6., 11–12.

¹¹⁶ IMRE, *I. m.*, 28.

Jaj neki! hogy küszöbén túl hagyta csapongani vágóját!
 Várost és falut ment látni s azokban az élet
 Búját és örömet; s vizsgálja, tapasztalta mindent.
 Egy népet lele, mely gyéren vala s lelke törötten
 Ősei honnában, melyet megronta örökre
 Harc és visszavonás...

A „*Romisten*” allegóriája¹¹⁷ előtűnik a *Világ Vallomások* című fejezetében, ahol a veszélyt hozó politikusok (akikre „elakasztási maszlag”, „rontási hév” jellemző) úgy jelennek meg, mint akik a népet „az egykori pogányság fa- vagy kőbálványai” előtt hódoltatják és miattuk az emberiséget „a *Romisten* vaskeze nyomja”,¹¹⁸ tíz évvel később *A kelet népében* pedig igen érdekes képben a „síríg népszerű”, a „hatalom fényköréből” kiszakadni nem képes politikusok „a sokaság’ ittas felhevülését saját énes czéluk’ elérésére, vagy a rom-istennek áldozatára” használták,¹¹⁹ s ez a költői kép oly mértékben találónak tűnik Széchenyi számára, hogy 1843-ban visszautal rá *Wesselényi és Kossuth* című tanulmányorozatában.¹²⁰

Figyelemre méltó a szépirodalom viszonya Széchenyi politikai publicisztikájához. Vörösmarty a negyvenes évek irodalmi kánonjának szellemében,¹²¹ melynek részét képezte a nyelvújítás lehiggadása, Széchenyi írásainak jellemző romantikus túlzásait, meghökkentő, gyakran sikerületlen szóalkotásait kritizálta. Hazay Gábor álnév alatt publikált írásában úgy fogalmazott, hogy ő *A kelet népe* ismertetését adja, „kiemelve a’ figyelemre, meggondolásra méltó helyeket, helyenként kétségemet ’s észrevételeimet is őszintén elmondva”.¹²² Vörösmarty Széchenyi politikai mondanivalóját nyilvánvalóan elvetette, ám sokkal feltűnőbb, hogy mennyire elégedetlen volt az írás romantikus megformáltságával, főként annak túlzásaival, például a könyv központi részéről, mely a fejtegetések kétharmadát tette ki, azt írta, hogy „talán a’ legfárasztóbb része az egész könyvnek, mellyet igen szélesnek, fölösleges kitérésekkel megterheltek lehetne mondani, ha benne annyi tanulságos ’s komoly vitatásra méltó nem foglaltatnék”.¹²³ Költőként kifogásolta a romantikus „*hasonlítások*”, az allegóriák homályosságát, a „hasonlításokat”, melyek a gondolatok erejét csak gyengítik: a „valóban igen elmés és nagyszerű gondolatokkal, mint a’ hindu asszony’ példája, ügyekszik [...] súlyt adni; de a’ helyett

¹¹⁷ A *rom* allegóriával a *Vörösmarty és a romantika* című, idézett tanulmánykötetben több szerző foglalkozik.

¹¹⁸ SZÉCHENYI, *Világ*, 271.

¹¹⁹ SZÉCHENYI, *A kelet népe*, 75.

¹²⁰ Jelenkor 1843. január 26. *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal*, I., 293.

¹²¹ IMRE, *I. m.*, 28.

¹²² VÖRÖSMARTY Mihály, *A kelet népe 1841-ben* = VÖRÖSMARTY, *Publicisztikai írások...*, 11.

¹²³ *Uo.*, 26.

talán inkább elkeseredést okoz a' gúny felett, melly szavaiban van, 's példát ad, mint kell képes beszédek által a' közönség' figyelmét komolyabb meggondolástól elzavarni."¹²⁴ Politikai személyiségként pedig rámutatott Széchenyi alkotási technikájának egyik igen lényeges vonására: „szerencsétlen” hasonlatkereséseivel, a „hasonlatok” következtelen kifejtésével „minden kimondott gondolatot, érzeményt azonnal végzetszerű huzásnak tekint”. Széchenyi megközelítései rémült egyoldalúsággal adják vissza a modern kor ellentmondásait, szükségtelenül kielezi a „nemzet-jellem” ellentmondásait, hiszen azok mindössze a történeti változás szakaszai, amelyhez Vörösmarty mekkora intelligenciával kapcsolja hozzá a következő sorokat! –: „Eddig jóból és rosszból, szépből, rútból keveset láthattunk, most látjuk a' valódi (vagy képzelt) nem jót, rútat, és sokaságoktól megrettenünk [...] Ehhez szokni kell, szokni kell vaknak a' fényhez, hogy tündéres sugáiraiban a szép világnak fájdalom nélkül örülhessen.” Arra kéri tehát Széchenyit, hogy az eltérő politikai normákat tekintse a polgári-alkotmányos rendszer (az új, „szép világ”) részének, ne utasítsa el, hanem tanácskozzon, elmélkedjen felettük.¹²⁵

Kossuth ugyancsak gyors és valóban lényegre törő választ adott Széchenyi *A kelet népére*. Maga mögött tudhatta a reformtábor jelentős személyiségeit, például Deákot, aki ezügyben nyíltan ugyan nem foglalt állást, de azért véleménye érezhető volt.¹²⁶ Törekedett a személyes sérelmeken felülemelkedni, Széchenyinél legtöbbször a világos fogalmakat hiányolta, miután jól megérezte, hogy a gróf egyik gyengéje a homályosság, illetve a homályosságra való törekvés, kerülte viszont a változások általános (filozófiai) természetű taglalását, melyet Széchenyi igen kedvelt és gyakran jól eltalált. Ez Kossuthnál nem jelentett semmiféle elméletlenséget, hanem egyfajta józanságról és egyensúlyra való törekvéstről volt szó, egyébként sem lehetett volna Széchenyi minden, a változás ellentmondásait leíró megfigyelését beépíteni, ezért inkább annak a gondolatnak az útján halad előre, mellyel egyszerre utalhatott a gyakorlatiasságra és az elméleti igényességre, hogy a „politikai gondolkodás árnyékklatai az általános elvek részletes alkalmazásánál tünnek ki határozottan”.¹²⁷ Kossuthtól különösképpen távol állt mindenféle ideológiai doktrínéség, 1842-ben erre így utal: „az ideológia antithesisei következetesen keresztül vive egyenlően képtelen eredményre vezetnek”.¹²⁸

Kossuth *Feleletében* terítékre került Széchenyi különös stílusa, „magyar mér-földnyi szóalkaton keresztül vitt nevezetes confessio”-ja, vagy olyan apróbb csipkelődő-ironikus, célba találó kifejezései, mint például a „pitypalattyi haladók”-ról

¹²⁴ Uo., 29.

¹²⁵ Uo., 33.

¹²⁶ SZABAD, *Deák Ferenc...*, 247–277.

¹²⁷ KOSSUTH, *I. m.*, 75.

¹²⁸ Pesti Hírlap 1842. február 27.

szóló, melyet – talán indokolatlanul – Kossuth magára is vonatkoztatott.¹²⁹ Legalaposabban természetesen Széchenyi értelmezésének központi tényezőjével, „a szív és az ész” fogalom párral foglalkozott, és röviden szólva alkalmatlannak nyilvánította a reformkor leírására. Kossuth megszüntetve megőrizve tört ki a Széchenyi által átértelmezett kulturális hagyományból, úgy, hogy visszafordult Kölcsey változás fogalmához (vagyis az alkotás pillanatát Kölcsey és Kossuth hasonlóképpen értelmezik: „kitisztultabb fejjel ’s gazdagabb ismeretekkel”),¹³⁰ így a korszerűségnek új értelmezést adott. Megújította az értelmezés keretét: azért hibáztatta Széchenyt, mert nem a nagy politikai filozófiai iskolák módszertanával közelített a reformhoz, vagyis „rendszeridegen” fogalmakat használt, amelyben már mindegy, hogy a tárgyat a „szívhez”, az „észhez”, vagy akár a „hátgerinczhez” méri. Azt mondja, a gróf akkor járt volna el helyesen, ha „egy általános criteriont állított volna fel, mint például Bentham, melly minden egyes politicalai tan helyességének megbírálásában mértékül szolgálhatandó”.¹³¹ De véleménye szerint nem csupán az elmélet világában nem működik jól Széchenyi fogalom pára, a reform társadalmi bevezetését is akadályozza, itt pedig az ismert (Kölcseynél is feltűnő) vegytani hasonlatát használja, amikor arra figyelmeztet, hogy jobb „a szívet az ésszel egybeolvasztani”, vagyis „az országlási tan mestersége tán ép’ abban áll: e’ kettőt összeegyeztetni, nem pedig különszakítani”.¹³²

Kossuth is folyamatosan él – bárhol belelapozunk vitáiraiba – a romantika nyelvi eszközeivel, hiszen ugyanabban a nyelvi világban alkot, mint Széchenyi. A jelenségeket nem ábrázolja, hanem maga is *kifejezi*: „a nemzeti háladatosságnak felvillanó sugárai által élénkítették”, a folyamatok élénkségét, mozgalmasságát igyekszik visszaadni: „lekerülvén a szőnyegről az erős ingerlők”, „kik e feszülést még talán éltethették volna”, „ezen körülmények szerinti halkságot vagy gyorsaságot”.¹³³ Nincs semmi meglepő abban, hogy még az eltérő nézetek is ugyanabban a hangnemben csendülnek fel: „a’ nemes gróf [...] könyve nem egyéb, mint egy boszankodási syllogismus, minőt [...] a’ rémületig felcsigázott képzelőtehetség előzményére rakhatna az önmagát mindig több és több haragba belédisputáló szenvedelem”.¹³⁴ A viták a stabilizálódott politikai nyelvi kultúra keretei között bontakoztak ki, tehát a felmerülő politikai vádatokat Kossuth is ugyanazokkal az eszközökkel hárítja vissza, melyekkel Széchenyi is élt: a „revolutionarius syllogismus nem egyéb, mint egy rémletes rodomantada”, mellyel Széchenyi „egyetlen

¹²⁹ KOSSUTH, *I. m.*, 82–83.

¹³⁰ KÖLCSEY, *Nemzeti hagyományok*, 12.

¹³¹ Kossuth, *I. m.*, 130–131.

¹³² *Uo.*, 133–134.

¹³³ *Uo.*, 149–150.

¹³⁴ *Uo.*, 176–177.

gyűlöletes szónak pecsétét” ráüti vádjaira.¹³⁵ Így persze az is nyilvánvaló, hogy mennyire komolyan hatottak egymásra.

A politikai vitákban azonban nem csupán fogalmi körök, nyelvi-stílusbeli különbségek, hanem (nemzeti)közösségi-kulturális tagolódások is igen hamar körvonalazódtak. A „nemzeti” fogalomkörébe történő besorolás körül kialakultak nézetkülönbségek, ide sorolható például a Mátyás király-szobor állítása körül kibontakozott vita. Széchenyi *A kelet népe*-vita részeként a szoborállítás ügyét és a szobrász, Ferenczy István munkásságát ironikus megjegyzésekkel illette: „Nincs szegény kis Ferenczynknek kenyere [...] lám rögtön a’ Mátyásszobori eszme támad fel a’ magyarnak egén mint a’ legfényesb nyári nap”. Aztán a politikai vállalkozás felé fordul a bíráló: „Nem is egyebek illyféle egybehangzás és terv nélküli erőlködések, mint az önledező szívnek egy kis hiúsággal összeházasított rögtönzése”, így most már a vállalkozás, mint egy *romantikus allegória* áll előttünk – „100,000 pengő forint árú ’s porba sárba sülyesztendő Mátyás-szobor”.¹³⁶ Amellett, hogy Széchenyi beállításában felfedezhető egy organikus ellentmondás (miként fejlődünk, ha nem fejlődünk?!), állandóan jelen van a bizonytalansági pontot képező birodalmi kormány. Bár ő ezt nem tudhatta, Metternich ugyancsak Magyarország civilizálatlanságára történő hivatkozással minősítette az ő vállalkozásait „abszurdnak”: „Pferderennen, Casinos, ungarisches Theater und eine Millionen kostende Brücke, zu der keine fahrbaren Strassen führen”.¹³⁷ A kortársak közül sokan nem is nyugodtak bele Széchenyi megközelítéseibe, s Ferenczy, illetve a szoborállítás pártjára álltak, Fáy András például arra hivatkozott: ha „a képző művész, rendszerint a’ maga korának bélyegét hordozza, úgy vélem, Ferenczy legalább is alatta hazája’ korának nem áll”, ezért hozzátartozik „a nemzet szellemi életéhez, s dicsőségéhez”,¹³⁸ Vörösmarty pedig úgy érvelt – ügyesen kihasználva Széchenyi kettős mércéjét: miután a gróf is folyamatosan utalt arra a funkcióra, melyet a művészetek a „politikai tervezésben” betöltenek, hiszen „a művészetet teljességgel kihagyni a’ tervből már kissé igen is szűk terv volna”,¹³⁹ nyilvánvaló, hogy a besorolásban már jobbára ízlésbeli eltérések játszanak szerepet, vagyis Széchenyinek Ferenczy klasszicizmusa nem tetszik.¹⁴⁰ A megközelítések differenciáltságát mutatja, hogy a Pesti Hírlapban a politika és művészetek nemzeti szellemű kapcsolatát sürgető tárcához *Kossuth* figyelemre méltó, a túlfutás lehetőségére figyel-

¹³⁵ Uo., 222.

¹³⁶ VÖRÖSMARTY, *A kelet népe 1841-ben*, 41–45.

¹³⁷ *Aus Metternichs Nachgelassenen Papieren*, VII., Wilhelm Braumüller, Wien, 1883, 58.

¹³⁸ FÁY András, *Kelet népe nyugoton*, Buda, 1841, 27–29.

¹³⁹ VÖRÖSMARTY, *A kelet népe 1841-ben*, 41–44.

¹⁴⁰ Valóban ízléskülönbségekről lehetett szó, ugyanis Széchenyi már Rómában megismerkedett Ferenczyvel, és nem kedvelte művészetét, lásd VÖRÖSMARTY, *Publicisztikai írásk...*, 509.

meztető szerkesztői megjegyzést fűzött, amelyben, ugyan messzemenően egyetértett az említett tematika szépirodalmi megjelenítésével („kell hogy legyen egy kapocs a népek politicaí élete 's művészete közt”), a nemzeti megközelítés modernkori veszélyeit is nagyon pontosan értette és megjelölte – „Isten őrizzen, hogy a költészetet a politica rabszolgájává tegyük”, sőt utalt nemcsak a politikai, hanem a művészeti nézőpont egyoldalú érvényesítésének veszélyeire is – „lelkese-désre, tárgyat parancsolni nem lehet, azt találni kell”.¹⁴¹

Érthető módon a politikai vitákban fontos helyet foglalt el a reform fogalma. Széchenyi a *reformot* meglehetősen bonyolult tervként („józan systema”)¹⁴² képzelte el, amely tudományos alapokon¹⁴³ működhet, s a folyamatot hozzáértő elit („projectánsok”, „kiművelt emberfők”, a „templárius rend lovagja”)¹⁴⁴ felügyeli, minderről már a *Hitelben* írt. *A kelet népe* bevezető fejezeteiben önmaga reformátori szerepének körülírását tovább cizellálta, s ennek során politikai módszere körül – a szabaddóműves páholyok szelleme felé visszamutató – *különös titokzatosság* bontakozik ki: azt írja, a reformátor, mint láttuk őt a „templárius rend lovagja”-nak nevezi, aki a „keresztet a szívéen viseli” – ha sikert akar elérni – valódi célját nem tárhatja fel egészen, ezért az átalakulás tényezőit (a kormányt és a mágnásokat egyaránt) manipulálni („utilisálni”) kénytelen. Módszeréről 1841-ben (Kossuthék által kikényszerítetten) a következőképpen elmélkedik: „kérdem, mutatott-e volna legkisebb körülményszeretet, legkisebb előrelátást – mellyekkel némileg birni szinte szerénység megsértésével dicsekedem”, ha módszeremet „tiz, tizenöt évvel ezelőtt minden lépcső, minden hozzászoktatás nélkül egyszerre tárom fel?”¹⁴⁵ Miközben saját társadalmi szervezeteinek (például a kaszinónak) nyilvános jellegét minden-nél inkább hangsúlyozta, sok energiát pazarolt arra, hogy személyes (és részben titkos) kapcsolat keretében nyerje meg terveihez a hatalom tényezőit, az uralkodót, a nádort vagy Metternichet – „Egy fejedelemre lett volna szükségem, akinek lelkébe az igazi filozófia magvait, a liberalizmust elhinthettem volna”,¹⁴⁶ amely azonban sohasem sikerült, sőt ilyen alkalmakkor „az uralkodóház abszolutista fel-fogását”,¹⁴⁷ illetve Metternich szűklátókörűségét¹⁴⁸ kellett rögzítenie.

A formálódó polgári nyilvánosságban Kossuth a nyelvi harcok során évtizedek alatt letisztult stílusra és demokratikus szuverenitáselméletekre hivatkozva nevezte Széchenyi különös, titokzatos rendszerét „korszerűtlennek”, ugyan a *Feleletben*

¹⁴¹ Pesti Hírlap 1843. január 22.

¹⁴² SZÉCHENYI, *Hitel*, XI.

¹⁴³ *Uo.*, 22., 114., 155–156.

¹⁴⁴ SZÉCHENYI, *Napló*, 426., 492–493.

¹⁴⁵ SZÉCHENYI, *A kelet népe*, 24.

¹⁴⁶ SZÉCHENYI, *Napló*, 515.

¹⁴⁷ *Uo.*, 480., 514.

¹⁴⁸ *Uo.*, 423.

elismerte Széchenyi „halhatatlan érdemeit”, ám rámutatott arra a politikusi ideálra – Széchenyi gyakran II. József és Napóleon politikai elgondolásainak bevezetését fontolgatta –,¹⁴⁹ aki a közügyeket demokratikus szellemben viszi, és azt – főként a Pesti Hírlap segítségével – a politikai közvéleményben *el is tudta fogadtatni*. Ebben a nyelvi mezőben számos *republikánus* (a római köztársaság-kori példákat idéző – puritanizmus, az egyeduralom elutasítása)¹⁵⁰ elem is feltűnik, ám ezek Kossuth gondolkodásának eszmei hálójában nem töltenek be rendszerképző szerepet, hanem a kortársi nagy (liberális) politikai filozófiák alárendeltségében funkcionálnak, s lassan a Kossuthra jellemző egyéni rendszer részévé válnak.¹⁵¹ „Azonban akár mint legyenek is ezek, annyi bizonyos, hogy a’ közszellem az, mellynek ébresztését a’ Pesti Hírlap magának feladatul tűzte ki”¹⁵² – magyarázta Kossuth saját politikai hivatását, melyben érezhető a római szellem („közszellem”), a fogalom mégis a modern (nemzeti-közösségi) szuverenitás elméletnek alárendelten jelenik meg szövegében, miután hangsúlyozza, hogy „a’ nemzeti meggyőződésből önkényt fejtett ki”.¹⁵³ Megjelenik egy másik korprobléma, a személyiségek és politika összefüggése is: Kossuth értekezik Széchenyi valódi jelentőségéről (utalva Széchenyi oly sokszor emlegetett megfogalmazására, hogy korábban a nemzetet „álomkóráságából” ő ébresztette volna fel),¹⁵⁴ s kifejti közismert megállapítását: „Ujjait a kornak üterére tevő, és megértette lüktetéseit. És ezért, egyenesen ezért tartom én őt legnagyobb magyarnak [...] Gróf Széchenyit a’ kor szükségeinek hatalma alkalmas perczen ragadta meg. Ő korának nyelvéné lőn; ő a’ nemzet jobbjai gondolatának szavakat adott. És hatásának titka itt fekszik.”¹⁵⁵ Saját szerepkörét és az általa kezdeményezett intézmények kulturális és politikai funkcióját is hasonló szempontok szerint fogalmazza meg: politikai fórumának, a Pesti Hírlapnak a helyét a politikai eszmék eszköztárában pontosan kijelöli – „a kornak idézete, nem idézője”, ugyanakkor történeti perspektívába helyezi a politikai programalkotás tényét – „vétke csak annyi lehet, hogy alkalmat nyújtott megtudni ma, a’ mi holnap megtörténendik; s tán ez nyereség inkább, hogysen veszteség, mert

¹⁴⁹ *Uo.*, 426.; illetve SZÉCHENYI, *A kelet népe*, 54.

¹⁵⁰ KOSSUTH, *I. m.*, 93–104.

¹⁵¹ A görög–római ideálokat kedvelő Kölcseynél még inkább jelen vannak republikánusnak minősíthető elemek, ám ezek nála is felolvadnak a romantika világképében, és eléggé *egyéni formációt* alkotnak. Ezért sem lehet ezeket az életműveket egyetlen külső párhuzam mellé rendelni. Lásd VELIKY, *A társadalmi reformok művészete... A republikanizmus jelenlétével foglalkozott TAKÁTS József, Modern magyar politikai eszmetörténet*, Osiris, Budapest, 2007, 14–16.

¹⁵² KOSSUTH, *I. m.*, 97.

¹⁵³ *Uo.*

¹⁵⁴ SZÉCHENYI, *A kelet népe*, 69. Széchenyi álláspontját igyekszik igazolni KEMÉNY, *Széchenyi István*, 247.

¹⁵⁵ KOSSUTH, *I. m.*, 8., 17–18., 87–90.

megszününk magunkat mysticálni, s tudjuk, mi számolásunkban a' tétéleges, mi a vétleges mennyiség".¹⁵⁶

Széchenyi oldalán nagyon színes, módszerét és tematikáját tekintve összetett, nyelvileg is újabb és újabb értelmezéseket lehetővé tevő, a szépirodalom szférájába átnyúló életmű áll, míg Kossuth oldalán egy kiegyensúlyozottabb lelkialkatú, műfaját és tartalmát tekintve egyre jobban szerveződő, ezért talán könnyebben is értelmezhető szerző politikai publicisztikai életműve formálódik. Kétségtelenül mindkettő a Vörösmarty, Arany, Petőfi révén megújuló és stabilizálódó nyelv- és irodalomfelfogás útját járja,¹⁵⁷ az alkotói szerepfelfogásban (szépíró-politikus) azonban komoly különbség fedezhető fel náluk. Végül is a két politikai életművet maguk *az eltérő politikai programok* különböztetik meg, ám a rendelkezésre álló és folyamatosan egybeszerveződő *kulturális-nyelvi eszköztárnak* is jelentőséget kell tulajdonítanunk, hiszen az tette lehetővé a politika tárgyának mély és differenciált kifejtését és a közönséggel történő közlését, nélküle csupán légyeres térbe repülő politikai gondolatforgácsok születtek volna – ahogyan pár évtizeddel korábban –, amelyek nem lettek volna képesek társadalmi bázist fogni. A programalkotók, Széchenyi és Kossuth életműve az 1840-es évek elejére teljedik ki (Széchenyié persze valamivel korábban) és az e tájon kibontakozó programvitákban összekapaszkodik, aztán egyértelműen szétválak, s közben egymás fényében mindkettő teljes megvilágításba kerül, mintegy *a magyar polgári haladás értelmezhető hálóját* megalkotva, amely maga is oly egyénien színes és invenciózus, hogy interpretációk hosszú sora igyekszik majd minél pontosabban körülírni.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Uo., 81.

¹⁵⁷ A korszerű irodalmi nyelv már korábban említett egységessé válását és normaszzerű terjedését a Pais Dezső szerkesztette kötet széleskörűen bemutatja: *Nyelviünk a réformkorban*, 65. passim.

¹⁵⁸ Az értelmezések igen hosszú és igen különböző színvonalú elemekből álló sorát nem elemezhetjük, csupán arra utalunk, hogy szorosan vett vita anyagát egybegyűjtötte és értelmezte *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal*.

A „nyelvújítási harc” korlátai

*Egy kognitív metafora értelemképző szerepe
a nyelvújítás narratívájában**

A 18–19. század fordulóját jellemző nyelvújítási mozgalom leghevesebb időszakának az 1810-es éveket szokás tartani: kezdetét Kazinczy Ferenc 1811-es *Tövisek és Virágok* című epigrammakötete jelöli.¹ A művet a szerző által megalkotott nyelvi, esztétikai és irodalompolitikai stratégia megnyilvánulásaként olvassa a szakirodalom, egy Kazinczytól tervezett forgatókönyv jól időzített gyűjtőszinórjaként határozzák azt meg. Az időszak végét egy újabb Kazinczy-szöveg, az 1819-ben publikált *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* jelöli, amelynek alkotói intencióját tekintve a fentihez hasonló elvi feltételezések társulnak.² Ha azonban a nyelvújításnak mondott időszak néhány kevésbé közismert szövegét elemezzük és körüljárjuk az ún. zárószöveg keletkezéstörténetét, arra a következtetésre juthatunk, hogy az *Orthologus és Neologus*t nem feltétlenül az a státus illeti meg, amelyet az irodalomtörténet kijelölt számára.³

Az említett tanulmánynak a szakirodalom egyrészt a nyelvújítási vita lezárására irányuló szándékot tulajdonít, másrészt egy ehhez társuló, addig példa nélküli szakmai felkészülés eredményeként tekint rá. Mintegy az alkotó törekvésének megkoronázásaként állapítják meg, hogy Kazinczy szövege berekeszti a nyelvújítási vitákat: „a tüzes orthologust és tüzes neologust egymással kibékíti” – fogalmaz velősen Váczy János.⁴ Ez a narratíva a 20. század folyamán végig jelen van.⁵ Csetri

* A dolgozat korábbi változatát a Vetésforgó konferenciasorozat 2010 decemberi ülésén adtam elő, a hozzászólásokat köszönettel felhasználtam. A tanulmány az MTA (*Kritikai kiadások a klasszikus magyar irodalom korszakából*, 2006 TKI207) és az OTKA támogatásával jött létre.

¹ [KAZINCZY Ferenc,] *Tövisek és Virágok*, Nádaskay András, Széphalom–Sárospatak, 1811.

² KAZINCZY Ferenc, *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél*, Tudományos Gyűjtemény 1819/XI., 1–27.

³ CZIFRA Mariann, *Az írás megmarad? Kazinczy és a Tövisek és Virágok = Leleplezett mellszobor. Nyomozások Kazinczy birtokán*, szerk. CZIFRA Mariann, Gondolat, Budapest, 2009, 82–107.

⁴ VÁCZY János, *A nyelvújítás győzelme. Kivonat Váczy János lt. 1908 november 30-iki székfoglalójából*, Akadémiai Értesítő 1909/I., 6.

⁵ Hasonló gondolatmenetre építve efféle konklúzióra jutnak olyan különféle érdeklődésű tudósok is, mint Horváth János, Balassa József, Tolnai Vilmos vagy Zsilinszky Éva. Lásd HORVÁTH

Lajos 1990-ben megjelent könyvében Kazinczy írásának merőben új értelmezését adja, amikor a szöveg elemzésekor azt hangsúlyozza, hogy Kazinczy nem az ortológia és neológia, hanem a neológiának hazánkban elkülönült három iránya között teremt egységet, kitérve a neológia addig általa használt fogalmát. Azt azonban ő sem kérdőjelezi meg, hogy a szöveg lezárásaként, mégpedig győztes lezárásaként értelmezhető a nyelvújítási vitáknak.⁶ A példák száma szinte a végelenségig szaporítható, ha a kézikönyveket, iskolai tankönyveket, a Kazinczy-emlékév során megjelent népszerűsítő kiadványokat⁷ és az interneten elérhető tudásbázisokat is sorra vesszük.

Kazinczy, amikor az *Orthologus és Neologus*ról esik szó a szakirodalomban, magabiztos vezérként jelenik meg, aki mintha tökéletesen kontrollálná az eseményeket, s látnoki képességeivel megérezné a pillanat értékét, „elérkezettnek látta az időt, hogy a vitát lezárja”.⁸ A szövegkorpusz retorikai jellegzetességei Kazinczy korában gyökereznek.

A „csata” mint kognitív metafora a nyelvújítás retorikájában

A *Tövisek és Virágok* értelmezése közben fogant, a vitára serkentő és recenzióírássra buzdító hangnem az évtized végén már uralja Kazinczy megnyilvánulásait, akár a publikálásra szánt művekre, akár a levelekre gondolunk. Különösen fontos a vita kognitív metaforájának, a csata, a küzdőtér, a háború retorikájának hangsúlyossá válása, s a nyelvújítási nézetek konzekvens megnevezése által a különböző elméleti irányzatok egymástól való elválasztása. Csetri Lajos idézett korszakos jelentőségű könyve óta ennek a retorikának a bevezetését Kazinczy leleményének szokás tartani.

Már a neológia, nyelvújítás⁹ elnevezés sem értéksenleges: az *újítás* szó a kazinczyánus szóhasználatban impliciten tartalmazza a jobbítás fogalmát, s ez indukálja

János, *A nyelvi törekvések irodalmi kitisztulása. Kazinczy Ferenc* = Uő., *Tanulmányok*, Akadémiai, Budapest, 1956, 129.; *Kazinczy és a nyelvújítás. Szemelvények prózai műveiből*, kiad. BALASSA József, Pozsony–Budapest, 1904, 6. (*Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához*, 14.); ZSILINSZKY Éva, *A magyar nyelvújítás = Természetes nyelvek – mesterséges nyelvek*, szerk. GECSŐ Tamás, Tinta, Budapest, 2003, 96.; TOLNAI Vilmos, *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története*, MTA, Budapest, 1929, 137.

⁶ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Akadémiai, Budapest, 1990, 97.

⁷ Dr. KOVÁTS Dániel, „Kívánánk a szép tusát...” *A magyar nyelvújítás. Kiállítás a Magyar Nyelv Múzeumában*, Magyar Nyelv Múzeuma, h. n., 2009, 17–18.

⁸ TOLNAI, I. m., 134.

⁹ Ez a szó egyébként a levelezésben egy Kis János-levélnél fordul elő először: Kis János Kazinczy Ferencnek, Sopron, 1814. október 7. = KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, közléteszi Dr. VÁCZY János,

egyrészt azt, hogy (1) van, aki újít, van, aki nem. Ez eddig teljesen természetes, hiszen minden elnevezés fogalmi elválasztás is egyben. (2) A *nyelvújítás* kifejezés értékhardozó jellegéből viszont az következik, hogy az újítással ellentétes tevékenységet folytatók rosszabbítanak, rontanak. Ez persze nem törvényszerű, ahogyan a pólusok is megfordulnak a tízes évek retorikájában, amikor Kazinczy a nyelvújítókat, az önelnevezés értékpólusát megváltoztatva *nyelvrontóknak* kezdi nevezni, s innentől az akarva rontás hasznosságát emeli ki, a 16. századi észak-itáliai építészre, Andrea Palladióra hivatkozva. A nyelvújítás szó használói vagy az általa érintettek azonnali érzelmi elhatárolódásra vannak kényszerítve. S ha az elnevezésekhez még a csata fogalma is társul, mindjárt kirajzolódik kinek a pártjára kell állni. Ha ezt valóban Kazinczy találta ki, s mindemellett képes volt arra, hogy egy nemzet nyelvi normájában a szó- és egyben fogalomhasználatot egységessé tegye, akkor ezt a teljesítményt mindenképpen zseniálisnak kell tartanunk, káros vagy hasznos következményeitől eltekintve. Mindez azonban eléggé kétséges, különösen a nyelvhasználatot tekintve.

Annak megállapítása, hogy egy nemzet írott szövegeiben, a kiadottakban és a kéziratokban, a folyóiratokban és a magánlevelekben stb. ki használta először az *ortológus* szót, vagy a *nyelvújítás* kifejezést, rendkívül nehéz, ha nem éppen lehetetlen. Jelenlegi ismereteink szerint Kazinczy már 1803-ban leírta azt, hogy *neológus*.¹⁰ Az *ortológus* szó későbbi, először a *Mondolat* megjelenése után, 1815-ben veti papírra, a vélt támadásra reagálva.¹¹ Érthető, hogy mivel az *ortológus* kifejezés ellenfogalomként, a *neológiával* szemben született, az ellentábor megnevezésére olyan kifejezéssel történik, amely a vallási értelemben vett *ortodox* kifejezés analógiájára formálódik meg. Ez utóbbi egyébként Kazinczynál gyakran áll egymás mellett a „nyakas kálvinista” szintagmával és egyéb degradáló, főképpen református vallásúakra vonatkozó leírásokkal. A *neológus* kifejezést először a *Tövisek és Virágok*ban használja, *A Neo-és Palaeologusz* című epigrammában. A vers végjegyzetbeli magyarázata: „Neósz, új; Palaeósz, régi; Lógosz, beszéd, beszéllő”.¹² Ezek szerint megvan

I–XXI., MTA, Budapest, 1890–1911, XII., 241.; KAZINCZY Ferencz *Levelezése*, XXII., közzéteszi HARSÁNYI István, MTA, Budapest, 1927.; KAZINCZY Ferenc *Levelezése. 1927 óta előkerült, és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye*, XXIII., közzéteszi BERLÁSZ Jenő – BUSA Margit – Cs. GÁRDONYI Klára – FÜLÖP Géza, Akadémiai, Budapest, 1960. (A továbbiakban: KazLev.) A 19. század végén újra tematizálódó nyelvújítás-kérdés kapcsán az új ortológus Joannovics Györgytől számos definícióját kapjuk a neológia kifejezésnek. Lásd JOANNOVICUS György, *A végtelen kérdés*, Magyar Nyelvőr 1891/II., 49–56. A szónak a reformteológiában gyökerező vallási jelentése is van, vö. *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, VI., szerk. Joachim RITTEL – Kalfrid GRÜNDER, Schwabe & Co., Basel–Stuttgart, 1981, 719. (Lásd a 2. és 3. jelentést.)

¹⁰ Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Ér-semlyén, 1803. április 6. = KazLev III., 49.

¹¹ Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1815. febr. 4. = KazLev XII., 368.

¹² KAZINCZY Ferenc, *Összes költeményei*, s. a. r. GERGYE László, Balassi, Budapest, 1998, 324. (*Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, 2.*)

már mindkét fogalom a *Tövisek és Virágok* keletkezése idején; 1810 januárjában pedig már biztosan, amikor a verset először említi egyik levelében.¹³ Mindkét kifejezést (*neologus, paleologus*) átveszi a *Mondolat* is,¹⁴ ahol a szöveg a *Tövisek és Virágok* „támadásait” dramatizálja. A küzdelmet ábrázoló textus Kazinczyhoz köti a kifejezéseket.

Megjegyzendő, hogy nemcsak az évtized elején, hanem később is túlzásnak számított az a harci retorika, amelyből a *Mondolat* tréfát űzött. Jól mutatja ezt Beregszászi Nagy Pál írása,¹⁵ amely egyébként Kazinczynak egy recenziójára válaszul született.¹⁶ A szerző a Kazinczyval folytatott vitát *csaták* sorából álló hadviselésként mutatja be. Érdemes hosszabban idézni Beregszászitól, hogy láthatóvá váljék, miként elevenednek meg a harci retorika fordulatai és milyen fontos szerepet játszanak a hatáskeltésben:

Ezen megtámadtatásom, 's tsatázás után fegyver-nyugvás lőn. Én az akkori állásomat Rákos mezejénél meg nem tarthatván, a' Dunától vissza vontam magamat Nap-kelet felé egészen a' Bereg Vármegyei Erdőségbe, és Beregszásztól nem messze egy szép Szőlő-hegy alatt, a' Basa víze partján kies helyenn megállapodván, vártam napról napra, tsendesen, minden ingerkedés nélkül, mint magát e' Háborúban tsak defensive viselő Fél, a' megígért utolsó megtámadtatást; a' melly végre osztán a' mult őszön tsakugyan meg is történék; és pedig úgy, a' mint az a' Tudományos Gyűjtemény XII-dik Kötetjében (lap 87–103.) hitelesen leírva 's kihirdetve vagyon. – Már e' Megtámadást igen hevesen kezdte, tüzesen folytatta, 's hajtotta végre a' Vitéz Bajnokom¹⁷ (Antago-

¹³ Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1810. január 25. = *KazLev* VII., 240.

¹⁴ „[N]yílám, melly egyre sért barátot és patvarkodót, ölt akkor – níg végre (de, ki győzné az öklelő Hajdú' vivását lefesteni?) kívánságomnak legfőbb tetőjét értem; a Chimaerát győztes talpam' alá szegtem, a' szavas Idióta potrohos hasát hatalmas jobbom gyászpadra nyújtván. Tüzem lohad: – én ástam néki a' véglakást meg; 's a' szörnyet odalökém, hogy a' vén Kántorral, könyvpenészű Tántozsall, Lukaival, 's az avatlanok' egész gyarmatjával Lucifernél örökre szurkot faljon. Ellemben a' Purismuszt, melly a durva mellyet, és a' meredet fület ne fussa, minden Para – Neo – Paleo – Mikro – Pikró – Makró – Makarológó szokkal, Zugdi 's Fűrmenter Uraimékkal együtt helyekbe felidéztem. 's magam is mellyennek szent érzései között – egy új Isten levék!...” *Mondolat – két hasonmással (Dichalom, 1813)*, kiad. BALASSA József, Franklin-Társulat – Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1898, 41. (*Régi Magyar Könyvtár, 10.*)

¹⁵ BEREGSZÁSZI Nagy Pál, *A' Tudományos Gyűjteményből kihagyott két darab értekezés. I.) Penna-háború, nemzeti nyelvünk' dolgában, II.) A' pataki collégiumról tett tudóstítás' megvizsgálása. A' Tudós Közönység' ítéletére botsátatik*, k. n., Nem-Pesten [Sárospatakon], d. n. [1820.]

¹⁶ KAZINCZY Ferenc, *Dissertatio Philologia de Vocabulorum derivatione ac formatione in Lingua Magyarice. Scripsit Beregszászi Nagy Pál és Sipos József: Ó és Ujj Magyar, vagy: rövid értekezés miképen kelljen az Ó-magyarással az Ujjat egyesíteni*, Tudományos Gyűjtemény 1817/XII., 87–105.

¹⁷ Az elnevezés nem ironikusan is alkalmazva volt Kazinczyra ekkortájt. A Tudományos Gyűjteményben megjelent P. Sz. A. szignójú írás például így fogalmaz: „Mi csak azon új szók közül kívánunk itt némellyeket vizsgálat alá venni, mellyeket nyelvünk' ama koszorús Bajnoka szer-

nisztám);¹⁸ sokkal hevesebben és tüzesebben mint az elsőbket. Egy szóval eleitől fogva mind végig úgy viselte magát, mint illik egy Vitézhez magát viselni az elválasztó ütközetben. És hogy a' győzelem annál nagyobb legyen, egyszerűre kettőnket, engem és Sipost, támadott meg e' nagy Bajnok; és mind kettőnket jól meg is vere, úgy, hogy ez nem Tsata, hanem igaz 's valódi üt-közet vala. De nekem több jutott még is mint Síposnak; és én nagyobb ütlekeket kaptam mint ő. Mert p. o. engem mindjárt az Ütközet eleinn Sipostól elvágván, ama Hadi Pricipium szerint „divide et vinces”, és két veszedelmes Korlát közé szorítván (lap 92. sor 21–24.), olyat vonított hármat a' fejem lágyjára (ezer szerentsém hogy már régen bé nőtt), hogy akármely Tök-filkónak is oda illenék a' fejére; oda biz' a'. De tsak hármat, pedig már egy úttal többet is voníthatott volna, 's talán azért hogy trinum perfectum. És minekutánna ezt megtette, úgy bánhatott én velem a' Vitéz Bajnok a' hogy akarta 's tetszett: de valósággal úgy is bánt, a' mint az Ütközetnek említett leírásából világos. Mellyet olvasván a' Felekezetén lévőök, méltán kiálthatták, megkettőztetve is: Victoria! Victoria! Sőt győzedelmi fényes Innepet is tarthattak; mivel azon Relátióból nem tsak azt láthatták hogy én tetemesen meg vagyok verve, hanem gyaníthatták még azt is, hogy elestem az Ütközetben. Az igaz magam is megvallom hogy én ezen kemény 's tüzes Ütközetben 's Verekedésben sok szúrását, vágást, döfést, ütést, puffot, paffot, poffot, egy szóval, sok ütlekeket, sebeket is kaptam, de elesni el nem estem; sőt a' vett sebek nem is halálosok, úgy érzem. Mellyről hogy mások is, nevezetesen a' Felekezetemen lévőök meggyőződjenek, majd mindjárt rendre fel fogom azokat fedezgetni, és előttök 's szemek láttára, az Etymologia Patikájából vett gyógyító írral 's flastrommal, mert az ilyen sebekre abban a' Patikában legjobb, leghathatósabb orvosság találatik, bé is kötözgetem. Meg fogom mutatni azt is, hogy néha a' Vitéz Bajnok mikor engem kergetett, megbotolván úgy orrára bukott hogy szinte fejét is betörte. Vagy hogy Író nyelven szóljak, a' Dissertatio Recensioját a' nagyjából elő-adván, a' mi benne igaz, helybe hagyni, a' mi pedig nem igaz, vagy hamis, megtzáfolni fogom.¹⁹

zett, ki magát örökké, 's egészen a' Gráziák' sùgallatitól szokta felfüggeszteni.” A bajnok szó korabeli jelentését, illetve a hadi retorikában való alkalmazását jellemzi, hogy a szöveg az alábbi módon kezdődik: „A' nyelvbeli újítások eránt támadott harc, melly a' Publicum' egy részét nevetésre, a' másikat pedig méltó bosszonkodásra kisztette, még mindég foly, noha nem olly düh-hel többé, mint az első elkeseredés' hevében. Más mívelt Nemzetek' példájából tudhatjuk, hogy a' pálmát bizonyosan a' Neologok nyerendik-el”. P. Sz. A., *Észrevételek némelly új szók felől*, Tudományos Gyűjtemény 1818/III., 78.

¹⁸ Kazinczy használja ezt a kifejezést a vitázó felekre, egy Beregszászihoz írt 1815-ös levelében. Lásd Kazinczy Beregszászi Nagy Pálnak, Széphalom, 1815. július 15. = *KazLev XIII.*, 40. A levelet Beregszászi a kötetében közli.

¹⁹ *BEREGSZÁSZI, I. m.*, 21–23.

Az idézet sokkal hosszabbra, oldalakra volna nyújtható, mivel a többi ütközet is körvonalazódik az olvasó előtt, de talán ennyi is elég a stílus és a retorikai sajátosságok érzékeltetéséhez. A kettejük között zajló vitát, ahogyan az a címben is olvasható (*Penna-háború, nemzeti nyelvünk' dolgában*), defenzív háború mintájára jeleníti meg. És ha az olvasó az „Író nyelvre” való átváltás alapján még nem következtette ki, hogy a retorikai fordulatok nem sajátjai, hanem ironizáló túlzások, Beregszászi a *Béka-egér harca* utal: „Ha a' békáknak, 's egereknek az ő hartzok megérdemlette a' leírást (Homérban) hát ez hogy ne érdemlené azt meg?”²⁰ Azzal, hogy az Iliász-paródia párhuzamaként tárgyalja a közte és Kazinczy között zajló vitát, nemcsak annak kisszerűségét hangsúlyozza, hanem azt is kiemeli, hogy a militáns retorika csúsztatásokhoz vezet.

Az elválasztó, harci attitűd áthatja Kazinczy leveleit és publikációit a tízes évek második felében, a kortársak is érzékelik ezt – amelynek alátámasztására – számos példa idézhető volna. Mégsem biztos, hogy célravezető irodalomtörténészként is átvennünk ezt a retorikát, még ha olyannyira magával ragadóak is a csata metafora elemei, és ha mégoly egyszerűvé is teszi a feladatot egy ilyesféle metaforikus sorvezető használata az események rendszerezése során.²¹ Ez a metaforika olyannyira hozzátapadt Kazinczyhoz, s általa a tízes évek vitairodalmához, hogy szinte részévé vált a róla, s egyben a korszakról való beszédnek.

A „csata” metaforája Kazinczy előtt

A *pennacsata* és az ehhez a kifejezéshez kapcsolódó szótár pedig nem Kazinczy tulajmánya. Magát a szót még Bessenyei György fordította németből.²² A *Holmi* XXXIX. részével²³ olyan nagyhatású sorokat alkotott, amelyekre évekkel később is hivatkoztak a vitázni vágyó literátorok. Elég legyen itt Verseghy Ferenc *Tiszta*

²⁰ Uo., 8.

²¹ Hasonlónak ítélem az Árkádia pör kapcsán Onder Csaba által érzékelt, és sikeresen kibontott fogalomhasználatot. A tanulmány az Árkádia pör történéseit a korabeli polgárjogi perek elemének kimutatásával vizsgálja. Onder kiválóan érzékelteti a vita esetében a *per* fogalmi működését, amely a vitászövegek szóhasználatát uralja miután rámutat, hogy a „műfaji megnevezés, azaz a *pör* vagy *per* [...] mintha túltúntúl egyértelmű, vagy éppen magától értetődő, és inkább metaforikus megnevezésévé vált volna ennek a »vitának«.” ONDER Csaba, „...ő lesz Dictátor közöttünk?” *A Nekrológ-ügy Kazinczy hatalmi stratégiájában* = Uó., *Illetlen megjegyzések*, Ráció – Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, Budapest, 2009, 152.

²² Legalábbis a Batsányi kritikai kiadásban a *Pennacsata* című írásának jegyzeteinél ez olvasható („Federstreit—Federkrieg”). Vö. BATSÁNYI János, *Próza műve*, II., s. a. r. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Akadémiai, Budapest, 1961, 638. (*Összes művei*, 3.)

²³ Kritikai kiadása: BESSENYEI György, *Holmi, Béts, 1779* = BESSENYEI György *A Holmi*, s. a. r. BÍRÓ Ferenc, Akadémiai, Budapest, 1983, 352.

Magyarságára²⁴ és Révai Miklós írására, a *Versegi Ferentznek megsalatkozott illetlen motskolódási a' Tiszta Magyarságban*²⁵ című vitairatára utalni. Verseghy „véretlen harcznak”²⁶ nevezi a kirobant vitát. Ám ő ezt a csatahelyzetet még olyan kínos körülményként írja le, amelyben kénytelen magát védelmezni:

Tudom én, melly nevetségessé teszi magát az ember a' bölc Publicum előtt az efféle tudós viadal által, és ha ki nem kellene illy bajnok' képében kelnem, sokért nem adnám. [...] De mivel az ellenség olyankor támadta meg in Antiquit. Litter. hung. legfőbb és legkedvesebb birtokimot, nem csak Proludiumomot tudnillik és ezzel együtt fejemet, hanem még szívemet és erkölcsömöt is, mikor ezeket általam védelmezhetleneknek vélte; megbocsátanak, reménylem, az Olvasó Urak, ha tudós páncélban és sisakban a' viadalpiaczonn látnak.²⁷

Hasonlóképp vélekedik a vitahelyzetről a Fényfalvi Kardos Adorján hatásos név mögött rejtőző Révai. Ő Verseghy vitakedvét Bessenyei *Holmijából* eredezteti, s annak XXXIX. részét teljes terjedelmében idézi:

Ah! bársak el érhetném azon vigasztalásomat: hogy tiz, vagy húsz, meg sértetet Magyar Író ellenem támadna! Mihent az Irók nyomtatásba egy egész nemzet elöt el kezdenek egymással vetélkedni, azonnal meg indul a' szép elmélkedés. Ezt keresném én, azért garázdálkodom néhol írásomba. Tudom hogy a' ki száfolni akarna, igyekezne hozzám szob magyarsággal beszélni, mint én szoktam. Harmadik jönne, ki mind kettőnket felül kívánna haladni. A' nemzet mulatná vélünk magát, 's nevetne mikor mi egy másnak elötte bosszúságokat mondanánk, de a' tudomány, magyarság azonban épülne. Ah! atyámfia, író barátim, támadjatok reám pennával, magyar könyvekkel! – mondjátok: nints eszem, itéllyetek *Szentzre*, mind örömmel el fogadom, tsak száfollyatok töb elmével, magyarsággal mint én írtam.²⁸

A csatametaforika elemei még a húszas éveken keresztül is hatnak a humán diszciplína minden alakulóban lévő területén. Batsányi János *A Pennatsata*²⁹ című

²⁴ VERSEGHY Ferenc, *A' tiszta magyarság, avagy a' csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Követi ezeket a' Cadentiák' lajstroma mellynek hasznát a' filologusok és a' poéták egyaránt vehetik*, Eggenberger József, Pest, 1805.

²⁵ FÉNYFALVI KARDOS Adorján [RÉVAI Miklós], *Versegi Ferentznek megsalatkozott illetlen motskolódási a' Tiszta Magyarságban, mellyeket valóságok szerént nyilván megmutat, és méltán megdorgál Révai Miklósnak buzgó hív tanítványa, 's igaz tisztelője, Fényfalvi Kardos Adorján*, Trattner Máttyás, Pest, 1806.

²⁶ Lásd VERSEGHY, I. m., 164.

²⁷ *Uo.*, 164–165.

²⁸ FÉNYFALVI KARDOS, I. m., 352.

²⁹ A dolgozat Batsányi életében nem jelent meg. Kritikai kiadása: BATSÁNYI, I. m., 229–357.

írásán még a harmincas években is dolgozik, s nem zárja le a sort a század derekán hivatásossá váló kritika harci színezete sem.³⁰ A tízes évek esetében azonban mint-ha a fogalmi háttér generálná a problémákat és a kérdésfeltevéseket is. Kérdés, hogy a csata mintázata valóban megjelenik-e a nyelvújítás jelenségeiben.

A háborúk jellegzetessége a felek táborokra oszlása, az ellenség és a szövetségeselek elhatárolása. Mindez a kirobbanással, vagyis egyetlen csatával vagy valamilyen erőszakos cselekedettel veszi kezdetét, s ezután kisebb-nagyobb harcokban, ütközetekben teljesebbé válik. Az ütközetek halállal és sérülésekkel járnak, a felekből győztesek és vesztesek válnak, a döntő csatát pedig békekötés zárja. A tízes évek nyelvi vitái kapcsán köztudomású és a szakirodalom hangsúlyozza is, hogy az ortológusok szintén újítottak és a nyelvújítók sora sem egységes. Könnyen találni a két táborban egymással bizonyos kérdésekben egyetértő feleket, így a két csoport elhatárolódása vitatható, vagyis nehezen különböztethetünk meg világosan, egymástól élesen elhatárolódó táborokat. A vitában való részvétel (amely itt írásos formában, magánolvasásra szánt, valamint publikált szövegekben zajlik)³¹ sem határozható meg olyan élesen, mint egy csata esetében. Sokszor azt is nehéz megállapítani, hogy maguk a szövegek vagy a szövegek alkotói úgymond harcolnak-e egymással. Humán diszciplínák területén ráadásul a verifikáció követelménye – s ezzel együtt az egymásnak ellentmondó állítások igazságtartalmának megítélése – hagyományosan komoly nehézségekbe ütközik. Retorikai előnyökkel kecsegtet valamilyen módon azt sugallni egy negatív kritika megjelenése kapcsán, hogy a vizsgált műre és szerzőjére ütést mértek, s ezt segítik kognitív metaforáink is (lásd *lesújtó* kritika, *támadó* írás, *védekező* szöveg), mégis egy 19. század eleji vita esetében, döntőbíró híján, igen nehéz megállapítani, hogy melyik tanulmány tekinthető „győztesnek”. Tudományos halálra pedig lehet ugyan példát találni: Czinke Ferenc felfüggesztette az Új Holmi kiadását Szemere Pál kritikája³² után, mégis megmaradt a magyar királyi egyetemen a magyar nyelv professzoraként, mégis ott volt a Tudományos Gyűjtemény alapításánál, a folyóiratban publikált is, és több

³⁰ T. Szabó Levente a 19. század közepén hivatásosodó kritika harci-vitázó jellegére mutat rá, s azt vizsgálja, hogy ez a szabályozott hadviselésként, erkölcsi reguláknak alárendelt csatázásként szövegbe öntött műfaj metaforikus háttere honnan származik. T. Szabó dolgozatának bevezetőjében az „egyik legexkluzívabb korabeli társadalmi gyakorlatot”, a párbajt nevezi meg a kritikai attitűd modelljeként. Lásd T. SZABÓ Levente, *A kritika hivatásosodása és a debattőr kritika a 19. század közepén. Egy kritikai attitűd nyomában*, kézirat, 2010. (A dolgozat az MTA ITI XIX. Századi Osztály értekezleteinek egyikén került megvitatásra.) A harci attitűd jellemzi a tízes évek írásait is, ugyanakkor az exkluzivitás korántsem jellemző rá. A vitában résztvevő műfajok széles spektrumon helyezkednek el.

³¹ Furcsa módon, amikor a viták szereplői személyesen találkoznak, és szóban beszélnek meg nézeteiket, ezt a legkritikább esetben nevezzük nyelvújítási harcoknak.

³² KÉPLAKI Vilhelm, *Az Új Holmi első csomójának kritikai megítélése*, Trattner Mátyás, Pest, 1810.

éven át szerkesztőségi tag volt. Ráadásul elég nehéz volna bizonyítani, hogy Szemere kritikája volt a halálosztó fegyver.

A nyelvújítás indulásával kapcsolatosan is elvethetjük a harci metafora alkalmasságát, ugyanis a kiindulópontként kitüntetett szöveg, a *Tövises és Virágok* sem hozott „robbanást”, az írók figyelme nem hirtelen, hanem fokozatosan fordult a téma felé (már amennyire ez megítélhető). S a másik végpontot tekintve, míg egy háborúban az utolsó csata eldönt mindent, a felek győztesre és vesztesre oszlanak, majd békekötéskor megállapodnak, ultimátumot kötnek: a vesztesek hadisarcot fizetnek, vagy – az évszázadtól és szokásoktól függően – lemészárolják őket, a földjeiket sóval hintik be, s ezt követően a győztesek dicsőségesen uralkodnak. De mire is mérte a neológia az utolsó csapást? Miben is nyilvánul meg a nyelvújítás győzedelme? Vajon csupán a nyelvhasználatba került újonnan alkotott szavak magasabb számában? Vagy az írói szabadságjogok gyakorlásában? Szokás azt mondani, hogy a húszas évek fiatal tehetségei a nyelvújítás győzelmének köszönhetik nyelvüket, és ezáltal írói egzisztenciájukat. Kazinczy így írja: „nekem semmi szükségem a’ győzedelemnek ezen újabb jelére; Hébe és Auróra végtől végig azt kiáltják, ’s a’ kérdés örökre el van dőjtve. —”³³ Ugyanez Balassa József interpretációja szerint így hangzik: „A Kazinczy köré csoportosult fiatalabb írók is folytatták a magyar nyelv szókészletének gyarapítását, híven követték Kazinczy elveit s az ő segítségükkel a nyelvújítás diadalt aratott az irodalomban.”³⁴ De vajon nem túlzás-e azt állítani, hogy mivel a nyelvújítás a neológia „győzelmével” zárult, ezért a magyar romantikus formanyelv Kazinczy *Orthologus és Neologus*ából s egyéb vitairataiból bújtt elő?

A kognitív metaforatanáról ismert George Lakoff szerint: „A metafora behatárolja, amit észreveszünk, kiemeli, amit látunk, illetve annak a kikövetkeztetett struktúrájának képezi részét, amivel gondolkodunk.”³⁵ A tízes évek irodalmi életének alakulása ugyan nem írható le jól a harc metaforikájával, de maga a metafora, mint egyik legtermékenyebb kognitív metaforánk, visszahat a problémakör elemzésére, ugyanakkor annak megformálására is befolyással van.³⁶ Megfontolandó az *Orthologus és Neologus* kapcsolatban is a kontextus kitágítása, újraalkotása, és az elemzési szempontok revidálása.

³³ Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1822. december 23. = KazLev XVIII., 222.

³⁴ BALASSA, I. m., 5.

³⁵ George LAKOFF, *Metafora és háború*, ford. KERTÉSZ Gergely – SCHEIBNER Tamás, Huszonegy 2001/2., 35.

³⁶ A vitát háborúként láttató kognitív metaforáról lásd: George LAKOFF – Mark JOHNSON, *Metaphors We Live by*, Chicago UP, Chicago, 1980.

Az Orthologus és Neologus keletkezéstörténete³⁷

A szakirodalom hagyományosan kiemeli, hogy Kazinczy Füredi Vida Tudományos Gyűjteményben megjelent írására³⁸ úgy akar felelni, hogy többé ne kelljen a témával kapcsolatban megszólalnia. De a dolog nem ilyen egyértelmű: elhatározásában a szerző eleinte ingadozik, és a felelet módja, műfaja is folyamatosan változik. Találunk példát még arra is (1818. október), hogy Kazinczy irodalmi alkotással felel Füredi Vidának.³⁹ Az is igaz, hogy máskor meg azt jelenti ki, hogy Füredinek nem felel, ahogy a *Mondolatra* sem válaszolt (1818. november).⁴⁰ A két levelet két hét választja el egymástól, de más-más személyhez szólnak. Kissé zavarba ejtő az is, hogy az utóbbi megnyilatkozástól számítva egy hónap sem telik el, és már készen áll a dolgozat: „Én vége felé vagyok valaha Philologiai Munkámnak” – írja decemberben –, „mellynek ime czínje is, Mottója is: A’ Magyar Nyelvről, annak természetéről, mostani koráról, szükségéről. Quid velit et possit linguae CONCORDIA DISCORDS. Horat.”⁴¹ Ez az *Orthologus* és *Neologus* mottója, és a levélbe szőtt további adatokból akár az is következhetne, hogy maga a dolgozat is egyezhet az *Orthologus* és *Neologus* szövegével. Akár egy másik dolgozatra is utalhat Kazinczy, amelynek lelőhelye ma is ismert, de nyomtatásban még soha nem jelent meg.⁴² Akár erről a szövegről van szó, akár az *Orthologus* és *Neologus*ról, akkor is egy terjedelmes, lezárt dolgozattal készül el Kazinczy 1818 végére.

Meglepő, hogy ezután mégis tovább dolgozik: februárban már „félleg kész” apológiáról ír, amelynek akkorára nőtt a terjedelme, hogy a Tudományos Gyűjtemény nem adhatja ki csak folytatásokban (maximum kétíves értekezéseket közölnek).⁴³ A levelek azt mutatják, hogy Kazinczy valamivel készül, de nem árulja el a terveit, titkolózik.⁴⁴ Erre minden oka meg is van, hiszen leveleit felbontják, s néhány fi-

³⁷ A szöveg keletkezéstörténetét megírták már többen – legalaposabban Bíró Ferenc (lásd Bíró Ferenc, *A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*, Argumentum, Budapest, 2010, 637–640.) – a gondolatmenet teljességéhez mégis szükséges azt összefoglalni.

³⁸ FÜREDI Vida, *A’ Recenziókról*, Tudományos Gyűjtemény 1818/VI., 3–32.

³⁹ Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1818. október 27. = *KazLev XVI.*, 208–209. *Dédácsi reggelek* utalhat az *Erdélyi levelek* egy el nem készült szakaszára, vagy a *Dédácson, Hunyad várm[egyé]ben*] című epigrammára, amelynek keletkezési idejét a kritikai kiadás 1818 és 1823 közé teszi. Lásd KAZINCZY *Összes költeményei*, 256.

⁴⁰ „Füredinek épen nem fogok felelni, ’s azért nem, a’ niéért Somogyinak nem feleltem. Tilt a’ superbia quaesita meritis. De N. úr nem Anticriticát, hanem egész könyvet kap válaszul. El lesz fojtva a’ legigazságosbb neheztelésnek legszelidebb rezgése is.” Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1818. november 10. = *KazLev XVI.*, 229.

⁴¹ Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1818. december 7. = *KazLev XVI.*, 246.

⁴² MTAKK, M. Nyelvt. 4r. 43.

⁴³ „A’ Neologismus Apológiáját, melly félleg kész, kézírásban fogod olvasni. Az hosszabb, mint hogy a’ Tud. Gyűjt.-be bémeessen” Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1819. február 16. = *KazLev XVI.*, 300.

⁴⁴ „[W]ill ich mich an Roms-Classiker machen, u. noch etwas thun was man von mir nicht erwartet.” Kazinczy Ferenc Rumy Károly Györgynek, Széphalom, 1819. január 2. = *KazLev XVI.*, 270.

gyelmeztető felhívás miatt is úgy érzi, valamilyen összeesküvés készül ellene. Ez alatt az idő alatt, úgy látszik, folyamatos változtatásokat hajt végre a szövegen: „a’ Neologismus apologiáját dolgozatom, de az a’ bizonytalanság, a’ mellyben vagyok azok eránt a’ mik velem történnek, mindég megváltoztatja a’ Munka plánumát.”⁴⁵ Persze az is könnyen meglehet, hogy a „Neologismus apológiájával” egy másik írásra utal.

Kazinczy mintha várakozó álláspontra helyezkedne. Az *Orthologus* és *Neologus*-hoz tematikusan kötődő dolgozat már előző év végén készen volt valamilyen formában, az N.-nek írt válasz pedig már egy éve elkészült. Mindkettőn tehetett volna addig javításokat, és mindkettőről többször írta azt is, hogy újra befejezte őket. Ennyi idő alatt, ha szerette volna, megjelentethette volna mindkettőt. Kazinczy mégis kivár: „én egy ideig elnézem mi történik, ’s akkor szólok majd, ’s egész modestiával, de a’ magam tüzemmel, mellyet megtagadni sem nem tudok, sem tudni nem akarok.”⁴⁶ Március közepén kijelenti, hogy a készülő írás az „utolsó is lesz”.⁴⁷ Majd a Tudományos Gyűjtemény 1819. áprilisi kötetében végre megjelenik antikritikája N. írása ellen. Kazinczy közben Füredi Vida személyazonosságát találgatja, és erről a levelezőpartnereket kérdezzeti. Miután a Tudományos Gyűjtemény júniusi kötetében valaki kemény választ ír Füredi Vidára, Kazinczy haragosan kikel.⁴⁸ Ebben a levélben (1819 júliusában) ismerteti először az *Orthologus* és *Neologus* teljes gondolatmenetét, és hivatkozik a *Concordia discors*-ra is, amely ugyebár 1818. december 7-e óta aktuális mottó. Kis Jánossal⁴⁹ és Majláth Györggyel megismerteti a szöveg bizonyos részleteit,⁵⁰ másról azonban nem tudunk, aki olvasta volna a tanulmányt megjelenés előtt, vagyis távolról sem igaz, hogy a dolgozatnak „szinte minden mondatát” megvitatta, ahogyan azt Tolnai állítja. Dessewffy Józsefnek is már csak akkor küld belőle részleteket, amikor az megérkezik, vagy legalábbis úton van a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségébe.⁵¹ Mindhárom barát pozitívan reagál, talán Dessewffy a legkevésbé.⁵² Tudjuk, a dolgozat dátuma: 1819. augusztus 15., vagyis a szöveg első „elkészülte” óta (1818. december 7.)

⁴⁵ Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1819. március 7. = KazLev XVI., 318.

⁴⁶ *Uo.*

⁴⁷ „[M]ost készítem a Neologismusnak egy Apologiáját, melly osztán utolsó is lesz.” Kazinczy Ferenc Gyulay Lajosnak, Széphalom, 1819. március 16. = KazLev XVI., 329.

⁴⁸ Kazinczy Ferenc Szabó Jánosnak, Széphalom, 1819. július 18. = KazLev XVI., 455.

⁴⁹ Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1819. július 20. = KazLev XVI., 461.

⁵⁰ Majláth válaszeveléből lehet rá következtetni: Majláth György Kazinczy Ferencnek, Klausenburg, 1819. augusztus 3. = KazLev XVI., 484–485.

⁵¹ „Pestre leküldém a’ Neologismus Apologiáját”. Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1819. szeptember 13. = KazLev XVI., 504., a részleteket lásd: 504–505.

⁵² Majláth János Kazinczy Ferencnek, Klausenburg, 1819. augusztus 3. = KazLev XVI., 485.; Kis János Kazinczy Ferencnek, 1819. augusztus 13. = KazLev XVI., 488–489.; Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, Szentmihály, 1819. október 11. = KazLev XVI., 514–515.

nyolc hónapra volt szükség a lezárásig. Amennyiben ezt a hosszadalmas készülődést a tudatos zárásra való felkészülésnek tekintjük, a végső csapás előkészítő fázisának, vagyis maradunk a csata paradigmában, akkor sorolhatók érvek amellet, hogy Kazinczy alaposan, minden tudását felhasználva írta meg a tanulmányát, még akkor is, ha nincsen adatunk arra, hogy a két jóbaráton kívül más is építő kritikát mondott volna az írásról. A jó munkához, gondolhatjuk, sok idő kell. Ebben az esetben viszont nehéz megmagyarázni, hogy szeptember végén miért írja újra a szöveget.

Az új Orthologus és Neologus

Váratlan fordulat következik be szeptember végén: Kazinczy új fogalmazvány alakulásáról tájékoztatja a szerkesztőseget és egyben jelzi, hogy a náluk lévő *Orthologus és Neologus* szövegváltozatot nem szeretné megjelentetni. De nem a szokványos módon, borítékban, postán küldi el ezt a kérést a folyóirat kiadójának, hanem egy másik személynek, gróf Teleki Lászlónak írt levelébe rejtve. „Alázatosan kérem a Mélt. Grófot, ne végye megbántásnak, ha arra kérem, hogy az ide zárt levelke Thaisz Úr által juttassék Trattnernek kezébe.”⁵³ Postáját egy ideje felbontják, erről panaszkodik is barátainak, sőt ezt kiküszöbölendő a levélírási szokásain is változtat, és jelentősen kevesebbet ír. A gyakori levélfeltörések hátterében talán a húszas években csúcspontjára érő jelenség áll, amely a postahálózat és a titkosrendőrség rendkívül szoros együttműködésében ragadható meg,⁵⁴ s amelyet nyilván gyanítottak a levelezők. A Kazinczy-levelezés rendkívül érzékenyen reagál az eseményekre, a levélírás gyakoriságában tapasztalható visszaesés rendkívül jelentős: 1819-ben feleannyi levélváltás tanúja Széphalom, mint 1815-ben. A posta iránt bizalmatlan Kazinczynak tudnia kell, hogy ha egy politikailag aktív személy levelébe másik üzenetet rejt, azt a titkosrendőrség megtalálhatja a postaállomáson. A hagyományos posta kikerülése, levelek nem hivatalos postai küldeményként

⁵³ Kazinczy Ferenc Teleki Lászlónak (benne: Thaisz Imrén át Trattnernek), Széphalom, 1819. szeptember 28. = *KazLev* XXII., 357.

⁵⁴ Lásd HENNYEY Vilmos, *A magyar posta története*, Wodianer F. és fiai könyvnyomda részvénytársaság, Budapest, 1926, 142–143. Az 1780. évi április 17-én kelt helytartótanácsi rendelet arról rendelkezik, hogy a „postán szállított magán levelek, ha sürgős körülmények úgy követelik, a vármegyei törvényhatóságoknak alárendelt helységeken nem másképen, mint az alispánnak vagy a szolgabírónak, a városokban pedig a tanács kiküldéssel ellátott tagjának jelenlétében a postán visszatartandók, másolataik ő felsége elé terjesztendőek, az eredetiek azután lepecsételve további döntésig a postahivatalban hagyandók.” (Lásd *Uo.*, 131.) Takáts Sándor a magyarországi postahivatalokat a titkosrendőrség szerveinek nevezi, és az alárendelődés kezdetét 1792-ben jelöli meg. Lásd TAKÁTS Sándor, *A posta a kémszolgálatában* = *Uő, Kémvilág Magyarországon*, Szépirodalmi, Budapest, 1980, 64–83.

való továbbítása nem javasolt, különösen nem egy volt politikai elitét számára. A kockázatvállalás hátterében erős oknak kell állnia.

A postai díjakat a küldemény súlya alapján rótták ki (1817 után féllatonként és három postaállomásonként emelkedett a fizetendő tétel).⁵⁵ Mivel a rövid levélke nem lehetett túlságosan nehéz, valószínűleg nem emelte a díjszabást. Ha viszont külön borítékban küldte volna Kazinczy, a legkisebb árat így is meg kellett volna fizetnie. Ez azonban aligha bírt jelentőséggel még egy eladósodott személy számára sem, és példa sincs, mely alátámasztaná ezt az indoklást. Fontosabb szempont, hogy Thaisz, a Tudományos Gyűjtemény szerkesztője egyben a Telekiek ügyvédje is. Márpedig egy Teleki gróf kezéből átvett értekezést Thaisz is bizonyára más hangszíjjal juttat el a folyóirat kiadójához: már az is elegendő, ha a kézbesítő csak megemlíti, hogy Kazinczy a Telekiekkel áll levelezésben. Vagyis a levélbe rejtett levél mögött akár a nyomásgyakorlás, előnyszerzés szándéka is gyanítható.⁵⁶

Nem ez volt az első eset (és nem is az utolsó), amikor a Telekiekkel zajló levelezésen keresztül juttat el információt a Tudományos Gyűjteményhez. Az *Orthologus és Neologus* első változatát is Teleki Lászlón keresztül küldi a Gyűjteménybe augusztus 27-én: „Imhol vagyon tehát egy Értekezésem a’ Tudom. Gyűjtemény’ számára; méltóztassa azt meg tekintésére a’ Mélt. Gróf, ’s adja-által, esedezem alázatosan, nagylelkű kedves fíjának [Teleki Józsefnek – Cz. M.], ki reményilem, nem bántatik-meg azon kérésim által, hogy onnan mehesse a’ Trattner’ kezébe.”⁵⁷ Ez a kétszeri óvatosság arról árulkodik, hogy kitüntetett jelentőségű ügyről van szó. Hiszen legközelebb csak akkor kéri újra ezt a szívességet a Telekiektől, mikor a levélbe tett üzenetben családi peres ügyében kér segítséget Thaisz Andrástól.⁵⁸ Valamiért úgy gondolja Kazinczy, hogy a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőjéhez érdemes a Teleki-család támogatásával járulni. Rummy Károlyt az első eset után arról tudósítja, hogy Trattner megtévesztése végett küldte áttételesen a dolgozatot: hogy Trattner ne tudja, kitől került hozzá a szöveg.⁵⁹ S valóban, ha ez volt a cél, akkor Trattnerre talán elbizonytalanítólag hatott a küldemény – erről sajnos semmit nem tudunk.

Kérdés, hogy miért ír új dolgozatot Kazinczy, illetve hogy teljesítik-e a kérését, megjelenik-e az új tanulmány? A második kérdésre egyszerűbb a válasz: nem.

⁵⁵ HENNYEY, I. m., 151.

⁵⁶ Kazinczy Ferenc Teleki Lászlónak (benne: Trattner János Tamásnak), Széphalom, 1819. szeptember 28. = KazLev XXII., 358.

⁵⁷ Kazinczy Ferenc Teleki Lászlónak, Széphalom, 1819. augusztus 27. = KazLev XXII., 355–356.

⁵⁸ Kazinczy Ferenc Teleki Lászlónak (benne: Thaisz Andrásnak), Széphalom, 1819. január 4. = KazLev XXII., 359–362.

⁵⁹ „Ich schickte den Aufsatz an Jos. Teleki, liess ihm aber frey, ihn an Trattner so zu schicken, dass dieser nicht wisse, durch wen der Aufsatz zu ihm kam.” Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1819. augusztus 31. = KazLev XVI., 498–499.

Vagyis az író szándéka ellenére a szövegnek az első, augusztus 15-én lezárt változata jelent meg a folyóirat novemberi számában – és épült bele a nyelvújításról szóló narratívákba. Az esetből látszik az is, hogy hiába zajlik épp a nyelvi háború, Kazinczy értekezéséről nem pletykáltak a Tudományos Gyűjtemény szerkesztői ülésén, hiszen akkor biztosan tudta volna Teleki József, hogy Kazinczy az ő apja postáját használva épp arra kérte Trattnert, ne jelentesse meg azt az írást, amiről épp örömmel újságolja, hogy az ő segítségével jelent meg. A Tudományos Gyűjtemény jegyzőkönyvei némi fogódzót kínálnak arra nézve, hogy vajon a tanulmány megjelenését valóban Teleki József segítette-e: és mivel a nyelvi témájú vagy recenziókhoz kötődő írások bírálatát rendszerint valóban ő végezte el, ezért a szolgálattételről való híradása háttérben egyszerűen az is állhat, hogy a tanulmányt ő bírálta.⁶⁰

A megjelent *Orthologus és Neologus* túlságosan rövid, az utolsó bekezdések éppen csak végigfutnak a tárgyon, ennél több mondanivalója lett volna – írja Kazinczy. „Sok dolog marada-ki az Orthologusok és Neologusokból, mert a' Redactió 2 ívnyinél hosszabb Értekezést nem veszen-fel, vagy két Kötetben adja; ezt nem akarhattam.”⁶¹ Vagyis azért alkot új szöveget, mert az elsővel nincsen megelégedve.⁶² Éppen ezért november 11-én, amikor a folyóirat tizenegyedik kötetét kézben tartva a saját írásával szembesül, elkeseredéssel tudósítja Kis Jánost a sikertelen szövegcsereéről.

Aug. 27dikén küldém-le a' Tud. Gyűjt. Kiadójihoz feleletemet a' Füredi Vida (Verseghy) Értekezésére. De Octób. elején kértem őket, hogy azt halasszák mind addig, míg egy bővebb dolgozásban veendik tőlem. Az még is kezembem van. Úgy akarok szólani, hogy többet ne legyen szükségem szólanom. Mit ad-

⁶⁰ A Tudományos Gyűjtemény szabályzata, szerkesztőségi üléseinek jegyzőkönyvei, bekerülései jegyzőkönyve és néhány a folyóirathoz beküldött dolgozat megtalálható az OSZK Kézirattárában (Fol. Hung. 3., Fol. Hung. 4., Fol. Hung. 1100., Quart. Hung. 12.). A fennmaradt dokumentumokat a legalaposabban feldolgozta: KROMPECHER (KOROMPAY) Bertalan, *A Tudományos Gyűjtemény Intézetében = Uő., Jankovich Miklós irodalmi törekvései*, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1931.

⁶¹ Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1820. január 19. = *KazLev XVII.*, 26–27.

⁶² Erről lásd: „Értekezésem, melyet a' Tud. Gyűjtem. a' Novemberi füzetben veve-fel, 's így alig ha magam nem vagyok az, a' ki vele legkevésbé elégedhetem-meg. Az eleje jó talán: de a' hirtelenség felén kiteszik, hogy siettem, attól félvén, hogy a' Redactio hosszúnak fogja találni, 's nem egyszerre adja, hanem darabonként.” Kazinczy Ferenc Dessesffy Józsefnek, Széphalom, 1820. február 5. = *KazLev VII.*, 58; „E' szerint, minden játék nélkül mondom, az az Értekezés másoknak sokkal inkább tetszik mint magamnak. Még sok mondani valóm volna. De annyit a' dolgom, hogy nem érek rá.” Kazinczy Ferenc Dessesffy Józsefnek, Széphalom, 1820. február 20. = *KazLev XVII.*, 79; „Attól féltem, hogy a' dolgozás hosszúnak fog találni, 's feldarabolva vétetik-fel. Sok elmaradván, egy új dolgozás fogja kipótolni a' hézagot.” Kazinczy Ferenc Szabó Jánosnak, Széphalom, 1820. április 24. = *KazLev XVII.*, 140.

nék értte, ha azt veled megolvastathatnám előbb hogy sajtó alá megyen! Senkim sincs, a' kivel láttassam, senkim, a' ki megsugná melyly szirtektől őrizkedjem.⁶³

A csalódás hangjaiba tanácstalanság keveredik, és ekkortól számítva nagyon gyakran írja le, hogy utoljára szeretett volna szólni. Ezek a megjegyzések főképp azokban a levelekben jelennek meg, amelyekben az írás fogadtatását kémléli. Nemcsak a levélpartner, hanem az illető környezetének véleményére is rákérdez,⁶⁴ és információkat gyűjt a további munkához. „Hát arra kérhetném e az én kedves barátomat, hogy Orthologusaim és Neologusaim felől adja ítéletét? Négy vagy öt embe-reinknek már ismerem gondolkozásaikat, 's így azt reményelem, hogy a' per nem sokára lefoly.”⁶⁵ Talán ezekre a levelekre utal Tolnai, amikor azt írja, a dolgozatnak minden mondata szakmai egyeztetés eredménye. Csakhogy ez a készülődés nem előzi meg az *Orthologus és Neologus* Tudományos Gyűjteménybeli megjelenését.

Ugyanakkor jól látható, hogy a „pernek” Kazinczy szerint sincsen még vége: az újabb választ is a Tudományos Gyűjteményben szeretné megjelentetni,⁶⁶ sőt, további értekezések publikálására készül. Először egy cikkre szeretne válaszolni, amely a Tudományos Gyűjtemény decemberi számában jelent meg.⁶⁷ Már az új *Orthologus és Neologus* külhoni jövőjét is egyengeti: Rumy Károly Györgyöt arra

⁶³ Lásd például: Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1819. november 11. = KazLev XVI., 528. További, folytatást ígérő sorok: „De még ezzel nincsenek kielégítve; ismét fogok szólni.” Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1819. december 20. = KazLev XVI., 544.; „A' mi elmaradt, tovább fogom előadni, a' legkomolyabb nyugalomban, de Verseghy azt még kevésbbé fogja szenvedni mint a' tatárostort.” Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1820. január 19. = KazLev XVII., 27.

⁶⁴ „[H]a nem volna terhedre, kérd, kérek Prof. Pongrácz Urat, tudassa velem mit ítél ezen Értekezés felől, 's mit szeretne benne vagy másként, vagy világosabban.” Kazinczy – Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1819. december 20. = KazLev XVI., 544.; „[M]i tetszett és mi nem tetszett a' munkában magának az én barátomnak, – és hogy mit ítél azon Értekezésem felől, a' melyet a' Tud. Gyűjt. Novemberi Füzete felvett.” Kazinczy Ferenc Szabó Jánosnak, Széphalom, 1820. január 2. = KazLev XVII., 3; „Mein Anti-Verseghischer Aufsatz im Tudom. Gyűjt. Novemb. muss in Pesth viel Beifall gefunden haben, da man es früher aufnahm, als ich es erwartete, ja trotz meines Verbotes aufnahm. Aber ich achte den Beifall nur von Einigen, und bin begierig zu hören, was Sie über mein Verfechten der guten Sache urtheilen. Ich bitte Sie, mein Herr Graf, inständigst darum, und das gewiss nicht aus Eitelkeit, sondern wegen Belehrung.” Kazinczy Ferenc Majláth Jánosnak, Széphalom, 1820. január 3. = KazLev XVII., 6; „Mit mondasz Értekezésemre, melyet a' Tud. Gyűjt. Novemberi Kötete felveve?” Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1819. január 25. = KazLev XVII., 34; „Várom az ítéletet az Erd. Lev. és az Orth. és Neol. felől.” Kazinczy Ferenc Szabó Jánosnak, Széphalom, 1820. február 4. = KazLev XVII., 53.

⁶⁵ Kazinczy Ferenc Szabó Jánosnak, Széphalom, 1820. január 23. = KazLev XVII., 31.

⁶⁶ „[N]em sokára Verseghy a' maga Grammaticai Systemájának *Würdigungját* fogja tőlem venni ugyan-ott.” Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, Széphalom, 1819. december 23. = KazLev XVI., 546.

⁶⁷ HORVÁT József Elek, *A' Nemzeti Csinosodásról*, Tudományos Gyűjtemény 1819/XII., 41–64.

kéri meg, hogy amennyiben az új szöveg nyomtatásban megjelenne, fordítsa azt le németre.⁶⁸ Egyáltalán nem tűnik úgy tehát, hogy Kazinczy abba hagyja a vitázást: egy tanulmánykötet kiadását tervezi nyolc értekezéssel: „– Füredi Vidának feleltem a’ Novemberi Kötetben, ’s gondolnám ezután hallgatni fog: most a’ Horváth József Elek vádjaira fogok, ’s Értekezésemet még vagy 8 más Értekezés-sel toldom-ki. Addig szólunk, még felvilágosodik a’ mit most sokan nem látnak. Nem magunknak kell győzni, hanem az ügynek.”⁶⁹

Fontos hangsúlyozni, hogy nemcsak Kazinczy nem zárja le a polémiát. Beregszászi Nagy Pál Kazinczynak címzett antirecenziója már 1820-ban jelenik meg. Ebből a szövegből terjedelmesebb szakaszokat idéztünk korábban. A kötet két Kazinczy-írásra válaszol, amelyek a Tudományos Gyűjteményben jelentek meg (egyikük G. H. I. álnéven).⁷⁰ Szempontunkból a kötet első szövege a fontosabb, amely Kazinczy Beregszászi és Sípos József írását vizsgáló recenzióra való felelet. A válaszszöveget 1818. április 4-én rögzítették a bekerülési naplókönyvbe.⁷¹ Felőle a Tudományos Gyűjtemény szerkesztősége az 1819. február 5-i ülésen döntött,⁷² a közlést megtagadva. A bíráló is elolvasható abban a kötetben, amelyet az írása elutasítását megtudó Beregszászi kénytelenül, magán úton adatott ki. Az írás hangneme nem éppen békülékeny és azokkal a problémákkal is foglalkozik, amelyeket az *Orthologus és Neologus* is érint.

De ha még ezzel a könyvvel nem is számolunk arra hivatkozva, hogy az *Orthologus és Neologus* előtti Kazinczy-szövegekre reflektál, mindenképpen megemlíten-dő az az írás, amelynek jelentős része egyenesen az *Orthologus és Neologus*ra válaszul született. Ennek készültéről Kazinczy még megjelenése előtt értesül: „Most készül épen ellened a’ véres ütközöt. Batsányi, a’ Nagy s, az a’ Rhodusi nagy Colossus, fog nem sokára letzkére tanítani Faludi új kiadásának négy vagy öt árkusra nőtt Jelen-tésében. Úgy hiszi, mint látom, hogy meg fogja a’ Hazát a’ végső veszélytől, mely-lyel Te azt fenyegeted, menteni!”⁷³ Vagyis azon túl, hogy sem az egyik oldalon álló Kazinczy nem zárja le a polémiát az *Orthologus és Neologus* megjelenése után, a másik oldalról hamarosan választ is kap széphalmi Dávidként a linzi Góliáttól,

⁶⁸ Kazinczy Ferenc Rumy Károly Györgynek, Széphalom, 1819. november 16. = KazLev XVI., 535. Rumy megjegyzi, hogy a Pannonia számára készítené a fordítást.

⁶⁹ Kazinczy Ferenc Cserey Miklósnak, Széphalom, 1820. február 4. = KazLev XVII., 50–51.

⁷⁰ KAZINCZY, *Dissertatio Philologiae de Vocabulorum derivatione ac formatione in Lingua Magyarice. Scripsit Beregszászi Nagy Pál és Sipos József: Ó és Ujj Magyar, vagy: rövid értekezés miképen kelljen az Ó-magyarsággal az Ujjat egyesíteni*, Tudományos Gyűjtemény 1817/XII., 87–105.; G. H. I. [KAZINCZY Ferenc], *Sáros-Patak hajdan Szabad-Királyi, sokszor Királynéi, most Mező-városnak Történeti*, Tudományos Gyűjtemény 1818/V., 3–29.

⁷¹ OSZK Kt., Fol. Hung. 3., 10v. A bejegyzés sorszáma: 252.

⁷² OSZK Kt., Fol. Hung. 4., 61r. Az írást Teleki bírálta, lásd OSZK Kt., Fol. Hung. 4., 73r.

⁷³ Horvát István Kazinczy Ferencnek, Pest, 1820. október 28. = KazLev XVII., 272.

Batsányi Jánostól. A Kazinczynak szóló figyelmeztetés véres ütközet eljövételéről ad hírt, s a levélíró Horvát István a tízes évek eseményeinek sorába állítja Batsányi írását.

A dolgozat, amely Faludi Ferenc műveinek kiadásához előkészület, 1821-es dátummal jelenik meg,⁷⁴ de a Tudományos Gyűjtemény 1822. januári kötetével, a folyóirathoz mellékelve jut el az olvasókhöz. Ugyanazon a fórumon jelenik meg, mint az *Orthologus és Neologus*. A situációt jellemzi, hogy a Batsányi szövegét elolvasó Kisfaludy Sándorról így tudósítanak Batsányinak:

Meg kapta [ti. Kisfaludy] a Magyar Tudósokat illető Tudósításodat a' Tudományos Gyűjtemény mellett. Erre meg azt írja: Hogy a Neologusokat igen magadra ingerletted általa, és jobbnak itéli a toll csatát el kerülni, és inkább dolgozni valamit, addig, a kitül ki tellik, és a Neologusokat szebb, és jobb példával meg czáfolni. Utóbb még is tsak az fog meg állani ' mi magában jobb, és a nemzet jobb és bölcsebb részének helyben hagyását meg érdemli.⁷⁵

Kisfaludy arra biztatja Batsányi Jánost, hogy kerülje a vitázást, épp elég felfordulást okozott az írásával. Kazinczy mikor tudomást szerez az írásról, azt a Füredi Vidával, Horvát József Elekkel,⁷⁶ Horváth Endrével és Somogyi Gedeonnal vívott csaták sorába állítja, mint végső rá mért csapást, vagyis a vita folytatódik,⁷⁷ még akkor is, ha Kazinczy Batsányi írására már nem válaszol.⁷⁸ Felel helyette Szentmiklóssy Alajos a Tudományos Gyűjtemény 1822. évi kötetében, Szerényi Vilmos álnevéen.⁷⁹ Recenziójában néhány mondattal reagál csak a nyelvújítókat ért vádakra, ezek közül egyik sem használja fel az *Orthologus és Neologus* tételeit. Annyit jegyez meg, hogy Batsányi kritikája idejétmúlt, „s a' megtámadott személye ellen is csak a' régi vádak ismétli, azokra az illető felek már régen megfelelővén, a' Rec. ezen ügy' megbírálásába belé bocsátkozni nem akar, hanem azt a' részre hajlatlan Ol-

⁷⁴ BATSÁNYI JÁNOS. *A' Magyar Tudósokhoz – I. Faludy Ferentz' 's több más Magyar Költők' Munkájának Kiadásáról. II. A' Nemzeti Nyelvről 's Poézisről, és a' Mái Nyelvrontók' törekedéséről*, Trattner János Tamás betűjével 's költségével, Pest, 1821. Kritikai kiadása: BATSÁNYI, I. m., 55–111. A jegyzeteket lásd *Uo.*, 522–569.

⁷⁵ A levelet a kritikai kiadás idézi: *Uo.*, 527. Az eredeti szöveghely: Juranits László Batsányinak, Érteny, 1823. április 26. = *Juranits László levelei Batsányi Jánoshoz*, kiad. GÁLOS Magda, ItK 1933/2., 323.

⁷⁶ HORVÁT, I. m.

⁷⁷ Kazinczy Ferenc R. uny Károly Györgynek, Széphalom, 1820. november 11. = *KazLev XVII.*, 285.

⁷⁸ 1822. február 4-én kapja meg. Lásd Kazinczy Ferenc Pápay Sámuelnek, Széphalom, 1822. február 13. = *KazLev XVIII.*, 36.

⁷⁹ SZERÉNYI VILMOS [SZENTMIKLÓSSY ALAJOS], *A' Magyar Tudósokhoz. I. Faludy Ferentz' 's több más Magyar Költők' Munkájának Kiadásáról. II. A' Nemzeti Nyelvről 's Poézisről, és a' mai Nyelvrontók' (?) törekedéseiről. írta Bacsányi János Pesten (sic), Ns. Trattner János Tamás betűjével 's költségével. 1821., Tudományos Gyűjtemény 1822/III., 91–94.*

vasó' bölcs ítéletére bízta."⁸⁰ Ennek alapján arra is következtethetnők, hogy Szentmihályos többekkel együtt az *Orthologus és Neologus*hoz irányítja a független olvasót, ítélje meg a tanulmány alapján maga, hogy Batsányi kifogásai fölöslegesek.

Csak hogy Batsányi írása nem a mai kánon szerint értelmezi az *Orthologus és Neologust*. Kettős célja szerint egyrészt, a tudósokat arra serkenti, hogy Faludi-kéziratokkal segítsék a munkáját a készülő kiadáshoz, és bejelenti a sajtó alá rendezés alapelveit. A tárgyhoz kapcsolódva az írás második felében Kazinczy *Orthologus és Neologus*ával polemizál. De ez a szembenállás abban nyilvánul meg, hogy vitatja a Kazinczy által felállított írói kánont (Kazinczy tíz szerzőt sorol fel a szövegben) és védelmezi Gyöngyösit. Batsányi nem a ma szokásos szempontok szerint reagál Kazinczy szövegére. Sehol nem kerül elő a ma legélesebbként számon tartott tétel, a tüzes ortológus és tüzes neológus összebékítése sem. Batsányi nem a nyelvújítás szempontrendszerét, hanem a Kazinczy által választott költők körét vitatja és kapcsolatuk korai éveiben történt összetűzéseket idézi fel.

Az *Orthologus és Neologust* időben semmiképp nem tekinthetjük záró szövegnek, hiszen utána is jelennek meg nyelvi témájú írások. Vidovics Ágoston nevével jelenik meg egy nyelvészeti témájú tanulmány,⁸¹ amelyben a szerző majd kétszáz oldalon keresztül sorolja a neológia hibáit, amelyet nem magában az újításban, hanem az elméleti megalapozatlanságában lát. A vezér és első neológus szerepében Kazinczyt festi le, műveiből is citál. A grammatikai példák sorolása előtt személyeskedésekbe is bocsátkozik a szerző (kitér arra is, hogyan „tönjénezték” egymást Kazinczy táborának literátorai, hogyan hagyták el Kazinczyt hívei és hogyan szervezett új táborat maga köré). A nyelvészeti kritikák után, végső tanácsként azt javasolja a nyelvújítók számára, hogy próbálják meghatározni az újítások elméleti rendszerét. Toldy Ferenc szerint az álnév mögött Pápay Sámuel és a dunántúli írók köre rejtőzik.⁸²

Nátly József és Maróthy Mátyás írása nem tudományos fejtegetés, de éppúgy a neológia ellenzője. A pamflet, amelynek címe *Új szellem vagy is új magyarok útja Helikonra*⁸³ a neológusok, azon belül is Kazinczy táborát állítja az események középpontjába. „Kakogeniusz” (a név nyilvánvalóan szellemes utalás a nyelvgeniusz-vitára) Zeusz engedelmével meg akarja szállni a magyarokat, és mivel nem tudja, csak a magyarok felét szállja meg: beléjük oltja az új-vágyat, rontó-vágyat, gyógyíthatatlanul. A Helikonra nyargaló magyarok vezérében, Kolomposi alakjá-

⁸⁰ *Uo.*, 94.

⁸¹ VIDOVICS Ágoston, *A' Magyar Neologia Rostálgottatása*, Trattner Mátyás, Pest, 1826.

⁸² Lásd Toldy Ferenc Kazinczy Ferencnek, Pest, 1827. február 5. = *KazLev* XX., 201.

⁸³ Az utóbbi írás először 1824-ben jelent meg Szegeden, M. és N. szerzői névmegjelöléssel. Második kiadása: *Felenczei szappanpor az új magyarok számára*, szerk. P. THEWREWK József, Belnay örökösainél, Pozsonyban, 1834.

ban tisztán kivethető Kazinczy személye az idegenes szóhasználatáról, és a nyilvánvaló utalásokon túl amiatt is, mert a Himfy-recenzió stilizált változatából olvastat fel egy szereplővel (Schelmecki – Helmecki). Az Országos Széchényi Könyvtár példányába az eredeti tulajdonos az egyértelműség kedvéért be is jegyezte a nevek feloldását. A történetet illetően, Kolomposiék azért indulnak már életükben a Helikonra, mert a haza már most megjutalmazta őket a halhatatlansággal. A Helikonon tartózkodó Gyöngyösi, Révai és Csokonai nem értik a felfelé igyekvő társaság beszédét, azt hiszik, nem magyarok. Majd egy égi szózat elkergeti az érkezőket, hozzáfűzve az ítéletet: sok munkával keveset végeztek. Ezeken az írásokon kívül természetesen több is volna még felsorolható, amelyre itt nincsen most hely.⁸⁴

Úgy tűnik tehát, hogy az *Orthologus* és *Neologus* nem zárta le a nyelvi vitákat (*nyelvháborút*). Erre a nyelvi tematikájú írások sorozatának folytatódása és az *Orthologus* és *Neologus* reflektálatlansága utal.⁸⁵ Kazinczy dolgozata az említett írásokban legalábbis nem kerül abba a státusba, amelybe a későbbi szakirodalom helyezi. Természetesen van olyan szöveg, amely a mai olvasatunknak megfelelően és az elismerés hangján ír Kazinczy tanulmányáról, ilyen Bitnitz Lajos 1827-es könyve.⁸⁶ Az írás az *Orthologus* és *Neologus* a nyelvszokás tárgyalása során említi, több más írással egyetemben. A szerző megállapítja, hogy nem szükséges afelett aggódni, hogy az írók újítása megrontja a nyelvet, mert az újításokat a nyelvszokás dönti el: „Az írásbeli szokás ítéli meg az egyes író által javasolt újításokat, az fogadja vagy veti el azokat, melly Horatius szerint »ebben mint teljes kéjű bíró’s Úr pa-

⁸⁴ Néhány példa még az említés szintjén: 1. Dr. MAGDA Pál, *Értekezés, a’ Magyar nyelvben teendő újítások’ barátjai és ellenségei között lévő perpatvarkodásról*, Felső Magyarországi Minerva 1825. május, 181–202. A szerző neológus, de nem a Kazinczy által elképzelt irányt képviseli. 2. NATLY József, *Némely vélekedések a’ magyar nyelv ügyében*, Grün Orbán, Szeged, 1825. A szerző vérbeli ortológus: egyedül a tizsamelléki dialektus szavait javasolja újítás helyett. 3. Egy kései nyelvújítás ellenes darab: *Nyelvprity, vagy: az új magyar író mint kérő – Vigjáték I Felvonásban*, Külömbféle irományokból öszveszedte és játékszínre alkalmaztatta MEGYERI Károly = *Beretválkozó tükör az új magyarok’ számára*, szerk., P. THEWREWK József, Belnay’ Örököseinek Betűjével, Pozsonyban, 1833, 1–46. A pamflet története szerint Tölgyvári Júlia, egy falusi birtokos leánya és Réty Lajos szegény nemes ifjú szerelmesek egymásba, de a lánynak új kérője akad Okos Lőrincz, ügyész és nyelvprity (póriasan költő) személyében. Okos és cselédje, László – akit csak Lónak nevez, mivel a László név túl hosszú – érthetetlen magyar nyelvet beszélnek, de a többi szereplőt nevezik műveletlennek, mert nem értik őket, nem beszélnek a nyelvüket. 4. Ide sorolható még az *Élet és Literatura* 1827-es szövegközlése is. A cikk Döbrentei Gábor és Kölcsey 1815–1816 során váltott leveleiből ad válogatást. A két literátor kritikáirásról, nyelvújításról értekezik, szellemileg Kazinczytól teljesen független, őt nem mocskoló, de nem is magasztaló, kritikus, értekező hangnemben. Lásd *Döbrentei Gábor és Kölcsey Ferencz leveleikből*, *Élet és Literatura* 1827, 87–134. 6. LOVÁSZ Imre, *Értekezés a’ magyar nyelvújításról, és annak némely nevezetesebb hibáiról*, Trattner–Károlyi, Pest, 1835.

⁸⁵ Ha valóban ez a szöveg zárta volna le a nyelvújítást, Szentmiklóssy Alajosnak utalnia kellett volna rá például Batsányihoz írt válaszában. Megjegyzendő, hogy az előbbi lábjegyzetben felsorolt vitaköz írások sem tesznek említést az *Orthologus* és *Neologus*ról.

⁸⁶ BITNITZ Lajos, *A magyar nyelvbeli előadás’ tudománya*, Petrőzai Trattner Mátyás’ betűjével, Pest, 1827.

rancsol.«⁸⁷ A fejezet végén felsorolt művek között megtalálható az *Orthologus és Neologus* is. Bitnitz írása szép példája az *Orthologus és Neologus* kanonizálódásának, de ez a folyamat egyelőre nem válik tendenciává.

A nyelvújítási vita végét tekintve, a végső fegyverkezés, a tudatosság kérdését vizsgálva, fölöslegesnek tűnik már annak hangsúlyozása, hogy a vitát lezáró monumentumként tervezi megjelentetni Kazinczy a Füredi Vidának szánt választ, mivel Kazinczy szerint a megjelent *Orthologus és Neologus* nem alkalmas záró szövegnek. Újabb tanulmányokat fogalmaz – köztük egy új *Orthologus és Neológust* – és valamilyen nyelvészeti tárgyú kötet megjelentetését tervezi nyolc értekezéssel. Ha a csata paradigmában gondolkodunk, a végpontot tekintve nem történt tehát sem békekötés sem döntő ütközet, a felek közül egyik sem szünetelteti a tevékenységét – az más kérdés, hogy Kazinczy már kevésbé publikál a témához kapcsolódó szöveget.

A problémát tovább árnyalja, hogy Batsányi írása Kazinczy megjelent szövegére felel, pedig az a végleges, revideált szöveg, amellyel Kazinczy azonosul, 1819. november 4-én készül el. Aznap írja: „Épen ez órában végzém-el egy 48 lapnyi Értekezésemet a’ Tud. Gyűjt. számára, mellyen sok holnapok olta dolgozom.”⁸⁸ Ez az értekezés sohasem jelent meg teljes terjedelmében nyomtatásban,⁸⁹ a szöveget senki nem vizsgálta még meg. Szerencsére 48 oldalnyi terjedelmében, november 4-i dátumával a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában ma is megtalálható.⁹⁰

⁸⁷ *Uo.*, 145.

⁸⁸ Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, Széphalom, 1819. november 4. = KazLev XVI., 523.

⁸⁹ Egy rövidebb töredékének egy variánsa megjelent cím nélkül, Kazinczy Ferenc szignóval: *Élet és Literatura* 1826/I., 257–260. (Kezdet: „el kell, úgy hiszem azt, mondanom, melly okok által indítatám”.)

⁹⁰ MTAKK, K631, 34r–55v.

„Egy könyvkiadás engem könnyen megakaszt”

*Kisfaludy Sándor műveinek kiadása és terjesztése 1816-ban**

[B]átorkodom kérni, hogy ezen levelennem vétele után mindgyárt alább jelentendő kívánságaim szerint a költségekről egy Überschlagot csinálni és nekem azt megküldeni ne terhelhetnék, hogy én azután Uraságodnak a pénz vagy megküldhessem vagy assignálhassam Budán.

A munkácskára nézve ezek volnának kívánságaim:

1° A munkából nyomtattassék 3000 exemplár, 1000 író papírosra, kétezer pedig csak nyomtató papírosra.

2° A formátumja olyan legyen, mint a Himfyé és a Regéké, nagy tizenkettedrét, hogy zsebkönyvecske lehessen. [...]

3° A betűk valamivel nagyobbak legyenek, mintsem a Himfyé. A kézírásban elhúzott szavak, mondatok fekvő betűkkel különböztessenek meg a többitől.

[...] Az exemplároknak árrát a költségekhez képest majd meghatározzuk.¹

Uj esztendői ajándékul meg küldöm a' Számadást Himfy', Regék', és Hunyady Janos' Nyomatványirúl, azokból bé vett, vagy azokra ki adott pénzekeirül annak tellyes voltaképpen, a' mint nálom meg vagyon, hogy Barátom Uram lássa egész állapotunkat, [...] a' Himfy és Regék árából közel 500 ft kint hever, de biztos helyeken [...].²

Könnyedén rekonstruálhatnánk a történetet, ha a budai nyomda kurátorától, Sággy Ferencről idézett részlet válaszevél lenne Kisfaludy Sándor 1809-es levele. Kettejük levelezésének sorsa azonban ennél mostohább; 1809-ből Kisfaludy

* A tanulmány előadás-változata elhangzott Kolozsváron, a 2010. augusztus 26–27. között rendezett Határátlépések – A doktoriskolák III. nemzetközi konferenciáján.

¹ Kisfaludy Sándor Sággy Ferencnek, Sümeg, 1809. február 26. = *Kisfaludy Sándor és az insurrectio*, közléteszi GÁRDONYI Albert, ItK 1933, 92.

² Sággy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1817. január 1. = MTAK Mikrofilmár, 4151/I. B, régi jelzet: MTAK Kt. K 377/88.

Sághyhoz írott levelei maradtak fenn,³ az 1817–1824 közötti időszakból pedig Sághy (válasz)levelei és számadásai.⁴ Az 1806-ban kezdődött együttműködésüket tehát úgy lehetne összefoglalni, hogy a *Hazaifüüi szözat a magyar nemességhez* című röpirat kiadástörténetét Kisfaludy, a *Hunyady János*, az 1813-as *Himfy és Regék* (itt utánnomásról van szó) és az 1824-es *Gyula szerelme* sajtó alá rendezését pedig Sághy leveleiből ismerjük.

Kisfaludy levele a 19. század eleji magyarországi könyvkiadás tipikus történeteként olvasható – a Sághyhoz szóló fennmaradt levelek többsége a részlethez hasonló séma szerint íródott. A munkára való felkérés után a szerzők először a költségek összeírását kérték, majd azokat a tipográfiai igényeket ismertették, amelyeket művük nyomtatásakor szem előtt kívántak tartatni.⁵ A levél jó példa arra a szerzői–kiadói viszonyrendszert az egyik fél nézőpontjából bemutató forrástípusra is, amelyet kiadástörténeti adalékként legtöbbször idézhetünk. A kiadókhoz címzett levelek tematikai állandósága ugyan lehetővé teszi, hogy az edíció kezdeti fázisát megismerjük belőlük, a folyamat reprodukálásához azonban nem elegendők. Sághy kiadói jogköréről például a Kisfaludy diktálta nyomtatási paraméterek ismeretében csak annyit tudunk meg, hogy a könyv megjelentetésének materiális ügyeiről még nem önállóan, hanem a kiadást saját pénzéből finanszírozó szerzővel együtt dönthetett. Látható, hogy itt nem az a letisztult, nyugat-európai példák által statuált médiatörténeti modell rajzolódik ki, ahol a kiadó függetlenül magát a szerzőtől, üzleti alapon, önállóan irányítja az edíciót.⁶ (Ezzel összefüggően, hogy a kiadásra szánt műveknél az értékes és eladható kategória ritkán esett egybe,⁷ és a szépirodalmi művek kiadása a század elején nem tekinthető rentábilisnak.) A 19. század eleji Magyarországon a kiadó többnyire még nem finanszírozója, csak lebonyolítója a kiadásnak. Szerepe kettős: nyomdatulajdonos (nyomdász) és kiadó egyszerre. Ő intézi a költségvetést, megszervezi a nyomdai munkálatokat

³ Kisfaludy Sándor és... 92–95.

⁴ MTAK Mikrofilmtár, 4151/I. B. régi jelzet: MTAK Kt. K 377/87–112, 65 főlíó és OSzK Kt. Levelestár, Sághy Ferenc Kisfaludy Sándorhoz, 7 főlíó. Az MTAK Kézirattárában található levelek ma már mikrofilmen kutathatók, így a továbbiakban csak a mikrofilmtári jelzetre hivatkozom. Az 1816. február 21., április 6., április 8-án kelt leveleknek az MTAK Kézirattárában másolata található, a három eredeti az OSzK Kt. Levelestárában van. Ha ezeket idézem, akkor az eredeti változatokra hivatkozom.

⁵ Ez figyelhető meg például Batsányi János Sághy Ferencnek írt levelében is. Vö. Batsányi János Sághy Ferencnek(?), Linz, 1835. január 27. = *Bacsányi János kiadatlan levele*, közli KULCSÁR Adorján, It 1945, 49. Sághy 1835. február 4-én Batsányinak írt levele alátámasztja Kulcsár feltételezését, a levelet Batsányi valóban Saghynak címezte.

⁶ A kiadó szerepéről lásd: FrÉdÉRIC BARBIÉR – Catherine BERTHO LAVENIR, *A média története. Diderot-tól az internetig*, ford. BALÁZS Péter, Osiris, Budapest, 2004, 303.

⁷ SZAJBÉLY Mihály, *Könyv- és lapkiadás a felvilágosodás idején és a reformkorban = A magyar irodalom története*, II., szerk. SZEGEDY-MASZÁR Mihály – VERES András, Gondolat, Budapest, 2007, 77.

és a terjesztést. Az írói levelezésekben a kiadási folyamat története itt legtöbbször megszakad. Nem tudjuk, hogy mennyibe került a nyomtatás, a kiadó eleget tett-e a szerzői elvárásoknak, és hogyan irányította a mű terjesztését. Sághy Ferenc Kisfaludy Sándorhoz írott levelei és számadásai viszont a kiadó nézőpontját is bemutatva éppen ezeket a hézagokat pótolhatják.⁸

A levelek közül nyomtatásban az a néhány ismeretes, amelyeket Dorner Kálmán 1880-ban a Magyarország és a Nagyvilágban⁹ és Gálos Rezső 1934-ben az Irodalomtörténeti Közlemények adattárában közzétett.¹⁰ Ezt egészíti ki az MTAK Kézirattárában, a Kisfaludy Társaság kolligátumában fellelhető iratcsomó, amely huszonnégy, 1817–1824 között keletkezett Sághy-levelet tartalmaz. Ebből három (1816. november 21., 1817. január 1., 1818. március 5.) megegyezik azokkal, amelyeket Gálos publikált. Ő azonban, saját esztétikai nézeteit legitimálva, kizárólag az 1810-es években zajló irodalomtörténeti viták adalékaként tekintett a levelekre, amit forrásközlésének módszere is mutat. Sághy sorait negligálva – „Uj esztendői ajándékul meg küldöm a’ Számadást”¹¹ – megbontotta a korpusz egységét, kiemelte a leveleket eredeti kontextusukból, és nem közölte a hozzájuk csatolt számadásokat (nem valószínű, hogy a forrásközlés időszakában ezek lappangtak volna, mert a kéziratot már akkor is a Kisfaludy Társaság iratai között tartották számon).

Most tehát azt nézem meg, amit Gálos figyelmen kívül hagyott: az 1817-ben és 1818-ban írt Sághy-levelek és -számadások alapján a *Hunyady János*, a *Himfy* és a *Regék* kiadástörténeti folyamatát.

„Valami Sághy”

Amikor 1815-ben Kölcsey Ferenc Kazinczyhoz írott levelében „valami Sághy”¹²-ként említi Sághy Ferencet, akkor válaszlevelében Kazinczy így informál róla: „Ez az ember Téli Takácsnak a’ tubája.”¹³ Szinnyei József Sághyról írt szócikkében¹⁴

⁸ A nyomtatási folyamatra koncentráltan hasonlóan jó forrásanyagot jelentenek Sághy Ferenc 1835-ben Batsányi Jánoshoz írt levelei. Vö. MTAK Kt. M. Irod. Lev. 4° 152. Ezeket főbb vonalakban Keresztury Dezső és Tarnai Andor ismertette. Vö. BATSÁNYI János *Versék*, I., s. a. r. KERESZTURY Dezső – TARNAI Andor, Akadémiai, Budapest, 1953, 265–268.

⁹ DORNER Kálmán, *Kisfaludy Sándor kiadatlan levelezéséből 1–2.*, Magyarország és a Nagyvilág 1880, 538., 602.

¹⁰ *Sághy Ferenc levelei Kisfaludy Sándorhoz*, közléteszi GÁLOS Rezső, ItK 1934, 279–282.

¹¹ Sághy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1817. január 1. = MTAK Mikrofilmtár, 4151/I. B.

¹² Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek, Nagykároly, 1815. május 30. = KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés*, I., 1808–1818, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Universitas, Budapest, 2005, 381. (A továbbiakban: KFMM Lev. I.)

¹³ Kazinczy Ferenc Kölcsey Ferencnek, Széphalom, 1815. június 2[–3]. = KFMM Lev. I, 385.

¹⁴ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XII., Hornyánszky Viktor, Budapest, 1908, 21–22.

a Kazinczy-levelezést adja meg forrásként és hivatkozásként, abból azonban csak azt tudjuk, hogy az ortológus táborhoz tartozott és a budai nyomda kurátora volt. A Szinnyei-féle rövid életrajzi portrét (az egyetem írnoka, majd a budai nyomda kurátora; levelezett Kazinczy Ferencsel és Batsányi Jánossal; színműveket írt és fordított) 1934-ben Gálos Rezső próbálta bővíteni,¹⁵ újabban pedig Benkő Loránd foglalkozott Sággyal.¹⁶ Míg Szinnyei a sági és csukárpakai Sággy-család leszármazottjának tartja Sággy Ferencet, és 1827-ben a *Tudományos Gyűjtemény*ben is ez olvasható („meghalt Sággy Sándor Úr, a’ Törvényes Királyi Tábla ’hites Jegyzője. T. T. Sággy ’s Csuka Pakai [sic!] Sággy Ferentz Urnak, a’ Magyar Királyi Univerzitás Könyvnyomtató Intézetében érdemes Tisztartónak és Perceptornak egyetlen egy fia”),¹⁷ addig Gálos arra hivatkozva, hogy Kisfaludy földijének nevezi, a Zala megyei Sággyak¹⁸ közé sorolja.¹⁹ A 2001-ben megjelent *Nagypaka, Kispaka és Csukárpaka lakosságának múltja* című helytörténeti munka sem Szinnyei közlését támasztja alá. Itt ugyanis részletesen, a 16. századtól a 19. század második feléig közlik a csukárpakai Sággy-család családfáját, és bár ott több Sággy Ferenc is szerepel, a születési dátumok alapján egyikük sem azonosítható a nyomdász Sággy Ferencsel.²⁰ Márki Sándor ellentmondásba kerül, amikor *Kresznerics Ferenc Leveleskönyvében* idézi Sággy levelének Zala megyei származására utaló részletét – „Ujság minálunk (a zalai Misefán)” –, egy lábjegyzetben pedig sági és csukárpallai [sic!] Sággy Ferencet ír.²¹ Benkő ugyanerre a levélrészletre hivatkozva Zala megyeinek véli Sággyt.²² Ez a hipotézis tűnik valószínűbbnek, de további adatokkal egyelőre nem támasztható alá.

Születésének pontos dátuma ismeretlen, annyi tudható, hogy ott van a pozsonyi kispapok között, és 1785-ben Kresznerics Ferenc, Döme Károly, Fejér György, Juranits László, Kultsár István, Takáts József, Bertits Ferenc, Csergits Simon, Tumpacher József és Horváth János mellett alapító tagja az irodalmi diáktársaságnak.²³

¹⁵ *Sággy Ferenc levelei...*, 279.

¹⁶ Benkő elsősorban Sággy nyomdai tevékenységéről és a nyelvújítási vitákban betöltött szerepéről ír. Vö. BENKŐ Loránd, *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében*, Akadémiai, Budapest, 1982, 49–79.

¹⁷ *Tudományos Gyűjtemény* 1827/XI., 125.

¹⁸ Nagy Iván szerint a címerhasználat alapján a Sággy és a Csukár-Pakai Sággy család (Vas, Sopron, Pozsony megyei) nem rokona a Zala megyei Sággyaknak. Vö. NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, X., Ráth Mór, Pest, 1863, 6–7.

¹⁹ *Sággy Ferenc levelei...*, 279.

²⁰ FEDERMAYER Frederik – PRESINSZKY Lajos, *Nagypaka, Kispaka és Csukárpaka lakosságának múltja*, Fotos, Somorja, 2001, 127–131.

²¹ Dr. MÁRKI Sándor, *Kresznerics Ferenc Leveleskönyve*, Szent-István-Társulat Tud. és Irod. Osztálya, Budapest, 1914, 5.

²² BENKŐ, *I. m.*, 51.

²³ BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*, Akadémiai, Budapest, 1963, 751.

A felsoroltak közül Kultsár 1760-ban, Döme 1768-ban, a többiek 1764 és 1766 között születtek. Kultsár 1786-ban hagyta el Pozsonyt, Sághy viszont Kresznerics Ferencnek írt levele alapján 1790-ig, az intézmény megszűnéséig tartózkodhatott ott (1791-ben már Veszprémből ír).²⁴ Valószínűbb, hogy a pozsonyi iskolát szintén 1790-ben elhagyó Kresznericccsel és Dömével közel egyidős. Ezt tovább pontosíthatjuk Batsányihoz 1835. április 14-én írt leveléből, amikor személyes találkozásuk tervéről ír: „a’ Te[kin]t[e]tes Urral öszvejöhetnénk, és személyesen is megtisztelhetném, kit szivemben mindétig tiszteltem. De alig reménylem, hogy ez Májusban vagy Juniusban meg történhessen, mivel ekkor némelly gazdaságbéli Elintézéseim vagynak egy Grófnénak Jószágaiban, kinek Meghatalmazottya vagyok. – Azonban mihelyst tölem kitelhetik, el nem fogom mulasztani, reménylven, hogy a’ jó Isten mind a’ Te[kin]t[e]tes Úr életének, mind az enyimnek is, ki már 70 felé járok, meg fog még eggynehány esztendőig kegyelmezni.”²⁵ Születése így hozzávetőlegesen 1766 és 1768 közé tehető.²⁶

Ehhez a körhöz tartozhatott Kisfaludy Sándor is, aki tizenhat évesen, 1788-ban ment Pozsonyba tanulni.²⁷ Feltehetően itt ismerkedett meg Sághyval, noha Kisfaludy pozsonyi ismeretségi köréből Fenyő István csak Döme Károlyt és Fejér Györgyöt említi.²⁸ A régi barátságot az is alátámaszthatja, hogy Sághy jól ismeri a költő testvéreit. „Talán fel jön Bódi [Kisfaludy Boldizsár], és az által, ha előbb nem akadna alkalmatosságom, el fogom küldeni”; „János [Kisfaludy János] Öcsét Barátom Uramnak a’ Nádor maga mellé vette, sokan azt gondolván, hogy Barátom Uram légyen az, kik csak a’ Személy látás után tették meg a’ különbséget.”²⁹

Sághy életének további adatai *Kresznerics Ferenc Leveleskönyvéből* rekonstruálhatók. Benkő ugyanezen az úton indult, de mivel többször tényként közöl olyan adatokat, amelyeket a levelezésből csak feltételezni lehet, úgy vélem, érdemes újra végignézni a Sághyról tudható életrajzi mozzanatokat. 1791-ben Veszprémben kispap; 1792-ben már Budán tartózkodik, lehet, hogy a pesti egyetem hallgatója.³⁰ Innentől levelei sorra érkeznek Kresznericshez, de ezekből Márki csak a napóleoni háborúra és a jakobinus mozgalomra vonatkozó részeket ismertette, a vélhetően közölt személyes információkból alig idéz. Rákos János, egykori pozsonyi iskolatársuk Kresznericshez szóló leveléből értesülünk arról, hogy Sághy 1795-ben házitanító. „Sághy Ferkónak szerencséje akadt, mert bizonyos Szláv consiliariusné

²⁴ MÁRKI, I. m., 7.

²⁵ Sághy Ferenc Batsányi Jánosnak, Buda, 1835. április 14. = MTAK Kt. M. Irod. Lev. 4° 152.

²⁶ Az *Új Magyar Életrajzi Lexikon* szócikke is az 1760-as évekre datálja születését. Vö. *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, VI., főszerk. MÁRKÓ László, Magyar Könyvklub, Budapest, 2004, 893.

²⁷ FENYŐ István, *Kisfaludy Sándor*, Akadémiai, Budapest, 1961, 15.

²⁸ *Uo.*, 18–19.

²⁹ Sághy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1816. november 21. = MTAK Mikrofilmtár, 4151/I. B.

³⁰ MÁRKI, I. m., 7–9.

özvegy asszonyságnál vagy az úrfiak mellett instructorságban.³¹ 1796-ban utazást tesz a Bánságban, jár Nagyváradon, majd 1797-től újra Pesten van, a pesti egyetem írnoka lesz („a mostani hadi segítségből az univerzitásra is háromlott elegendő. Nekem, kinek csak 300 forint a fizetésem, kell 28 forint 30 krt fizetni”).³² Aztán 1804. augusztus 3-án megkapja a budai várban lévő egyetemi nyomda gondnoki állását évi 900 forintos fizetéssel.³³ Hatásköre nem volt pontosan meghatározva, jó üzleti érzékkel rendelkezett, elsődleges feladatának a tipográfia anyagi helyzetének stabilizálását tekintette.³⁴ A nyomdatörténeti szakirodalomból tudjuk, hogy Sághyt az 1810-es évektől feljelentő levelekben különféle visszaélésekkel vádolták, és a Helytartótanács vizsgálatot rendelt el ellene. 1819-ben felfüggesztették, de mivel minden vádpontban tisztázta magát, 1821-ben visszahelyezték hivatalába.³⁵ Az állást 1838-ig töltötte be. Gálos Rezső szerint: „Akkor eltűnt. Meghalt-e, hazament-e szülőföldjére, nem tudjuk.”³⁶ A Királyi Egyetemi Nyomda iratanyaga szerint Sághyt 1838 tavaszán betegsége miatt szabadságot kaptak, ő pedig „elhagyta a várost, anélkül, hogy tartózkodási helyét bejelentette volna.”³⁷ Életének további adatai valóban ismeretlenek, de 1838-ban valószínűleg *lemondatták* az egyetemi nyomda gondnoki állásáról, ugyanis 1835-ben és 1837-ben a Magyar Kancellária előterjesztése alapján hanyagsággal és visszaéléssel vádolták.³⁸ A nyomdatörténeti szakirodalom erről az esetről nem tud, és az egyetemi nyomda iratait átnéző Benkő sem.

A Hunyady kiadása és terjesztése

A *Hunyady* cenzorhoz benyújtott kéziratán 1814. október 2-a szerepel engedélyezési dátunként;³⁹ a nyomdai munkálatok 1815. január 30. és 1816. április 26. kö-

³¹ Idézi: *Uo.*, 24.

³² Idézi: *Uo.*, 25.

³³ *Uo.*, 32.

³⁴ KÁFER István, *Az Egyetemi Nyomda négy száz éve [1577–1977]*, Magyar Helikon, Budapest, 1977, 119–121.

³⁵ KÁFER, I. m., 69.; IVÁNYI Béla – GÁRDONYI Albert – CZAKÓ Elemér, *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*, A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1927, 130–131. Az esetről lásd még: Verseghy Ferenc Horváth Jánosnak, Buda, 1820. november 12. = Dr. HORVÁTH Konstantin, *Az „Egyházi értekezések és tudósítások” története*, Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém, 1937, 86.

³⁶ *Sághy Ferenc levelei...*, 279.

³⁷ Idézi: IVÁNYI–GÁRDONYI–CZAKÓ, I. m., 132.

³⁸ Az ide vonatkozó iratokat lásd: ÖStA HHStA Kabinettsarchiv Staatsrat 1835: 5126; 1837: 1274, 1839: 2216.

³⁹ A cenzúrapéldányt lásd: OSzK Kt., Fol. Hung. 150. 1–123.

zött folytak. Sággy leveleiből kiderül, hogy a nyomtatás során többször értekeztek Kisfaludyval technikai dolgokról, igaz, Kisfaludy válaszlevelei híján kétoldalú kommunikációjukat nem ismerjük. Szerzői igényeire csak az 1809-ben Ságghynak írt leveleiből következtethetünk.⁴⁰ Ott részletes tipográfiai leírást közölt, meghatározta, hogy milyen papíron, milyen betűtípussal, milyen formában készüljön műve. Együtt dönthettek a *Hunyady* 2500-as példányszámáról is, viszont a dráma terjesztésének módját és ütemét már egyedül Ságghy határozta meg.

A kimutatásból pontosan követhető a kiadás menete,⁴¹ ennek részleteit táblázatban közlöm. A kiadvány elején található, Hunyadi Jánost ábrázoló metszetet Bécsben készítették, és ott nyomtatták a 2500 példányban készülő mű minden darabjának képét is. A szöveg nyomtatására a budai nyomdában került sor.

1815. január 30.	A' Censornak, ki hamar által nézte a' Kézírást, és minden nehézség nélkül meg engedte a' Nyomatatást, ajándékul adtam	20 ft
1815. július 4.	Perger 'Sigmund Bécsi Rajzolóknak a' Hunyadi János' lerajzolásáért fizettem	100 ft
1815. július 28.	54 Risma Velin papirosért a nyomtatásra 40 ftjával 1½ Risma Basler Velinért a szebb exemplarok nyomtatására 96 ft	2160 ft 144 ft
1815. november 30.	Hunyady Képének kimetszéséért Höfel Balás Rézmetszőnek Bécsben fizettem Itt Budán Karacs Urnak a' Vers, és Betük etc. reáimetszéséért	200 ft 25 ft
1816. március 12.	a' Nyomatató Legényeknek, hogy tisztán ki nyomtatták, az ígéret szerint minden árkustúl 1 ft ajándékot meg adtam	20 ft
1816. március 15.	1½ Risma más Basler Velinért a' Képekhez kisebb formában 78 ft	177 ft
1816. április 12.	2500 Képeknek Kinyomatásáért Bécsben 100 a 12f	300 ft
1816. április 12.	a' Delisáncznak két izbéli lehozásáért a' Képeknek a' Harminczad, Verschlagok, pakkolás, és Levelezés Költségei	16 ft 50 xr 18 ft 30 xr
1816. április 25.	Két Verschlagért, mellyben Döbrentei Urhoz Erdélybe küldöttem 136 exemp. a' Delisáncznak leviteléért Erdélybe a két Recepisse szerint fizettem	6 ft 46 ft 12 xr
1816. április 26.	Annak, ki a' hibákat meg igazgatta, és bele nyomta kézzel, fáradtsága jutalmául ígertem és adtam	50 ft

⁴⁰ Kisfaludy Sándor Ságghy Ferencnek, Sümeg, 1809. február 26. = *Kisfaludy Sándor és...*, 92.

⁴¹ Ságghy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1817. január 1., Számadás = MTAK Mikrofilmtár, 4151/I. B. A *Hunyady* kiadásának ismertetésekor, ha nem jelzem másképp, az adatok végig ebből a forrásból származnak.

A számadás és a levelek alapján nehéz rekonstruálni azt az időszakot, amely a nyomtatási folyamat és a terjesztés között eltelt, némi szervezetlenség viszont érezhető. Sággy 1815. július 28-án megvásárolja a 2500 példányhoz szükséges papírmennyiséget (a táblázatból és Sággy kiadási listájából látható, hogy ezt kifejezetten a *Hunyady* miatt rendelte), de a Kisfaludy Sándorhoz írt leveleinek datálása szerint a terjesztőkkel csak ezután veszi fel a kapcsolatot. Döbrentei Gáborral például, ha a posta több hónapos járási idejét is beszámítjuk, leghamarabb 1816 eleje körül levelezhet ez ügyben, hiszen Kisfaludyt 1816. április 6-án értesíti arról, hogy Döbrentei részt vesz a forgalmazásban.⁴² Ezt maga Döbrentei Kazinczyhoz írt tudósításának időpontja is megerősíti, hiszen ő 1816. április 10-én számol be arról, hogy Sággy felkérte a *Hunyady* terjesztésére.⁴³ Ebből úgy tűnik, Sággy nem mérte fel előre a lehetséges prenumeránsok számát. A feltűnően magas példányszám tehát a fogyasztói igények felől nem magyarázható, ezért a termékinnováció esetlegességével kell inkább számolnunk.

Sággy vezetése alatt az egyetemi nyomdában végbemennek azok az eljárásbeli újítások, amelyek a modern nyomdaipar kialakulásának előfeltételei. Megvalósul a munkafolyamat racionalizálása, a munkavégzés funkciók szerinti tagolódása pedig megteremtí a foglalkoztatott munkások közötti hierarchikus rendet.⁴⁴ 1822-ben a nyomda körülbelül százötven embert alkalmazott, közöttük harmincegy szedőt, negyvenkét nyomtatót, tizenkilenc betűöntőt és három korrektort.⁴⁵ Amikor a technikai újítások után megkezdődik a tömegtermelésre való fokozatos átállás, akkor a kiadónak igazodnia kell ugyan a felvevőpiac igényeihez, viszont a drágább termelési költségek miatt az egy könyvre jutó kiadásokat csak úgy tudja equalizálni, ha növeli a példányszámot.⁴⁶ Ez a korreláció talán magyarázat lehet a *Hunyady* 2500 példányban történő megjelentetésének. Hiszen a *Himfy* és a *Regék* sikere, Kisfaludy írói népszerűsége ellenére is meglepően magas ez a példányszám. De az adat a kor magyarországi kiadói gyakorlatába sem illeszkedik. Trattner János Tamás 1818-ban 300 előfizetőt tartott szükségesnek ahhoz, hogy a kiadási költség megtérüljön. „[H]a minden jól kidolgozott Munkára csak 300 Előfizető

⁴² Sággy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1816. április 6. = OSZK Kt. Levelestár. Sággy Ferenc Kisfaludy Sándorhoz.

⁴³ Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, 1816. április 10. = KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, közzéteszi Dr. VÁCZY János, MTA, Budapest, I–XXI., 1890–1911, XVI., 118.; KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, XXII., közzéteszi HARSÁNYI István, MTA, Budapest, 1927.; KAZINCZY Ferenc *Levelezése*. 1927 óta előkerült, és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye, XXIII., közzéteszi BERLÁSZ Jenő – BUSA Margit – Cs. GÁRDONYI Klára – FÜLÖP Géza, Akadémiai, Budapest, 1960. (A továbbiakban: KazLev.)

⁴⁴ A nyomdaüzem modernizálásáról lásd: Frédéric BARBIER, *A könyv története*, ford. BALÁZS Péter, Osiris, Budapest, 2006, 290–300.

⁴⁵ NOVÁK László, *A nyomdászat története, V., 1801–1867*, Világosság Nyomda, Budapest, 1928, 254.

⁴⁶ BARBIER, *A könyv története*, 313.

találkozna, az Irónak akkor nem kellene tulajdon pénzét kiadni és kotzkára vetni”.⁴⁷ Bisztray Gyula kutatásai is Trattner szavait igazolják. A szépirodalmi művek példányátalaga 1796 és 1844 között 150 és 600 közé tehető, a kétezres példányszámot csak szótárak érik el. A Márton József-féle *Oskolai lexicon*ból 1816-ban 2568, az 1817-ben megjelent *Deák–magyar–német lexicon*ból pedig 1729 darabot nyomtak.⁴⁸ A mennyiségi tétel mellett a példányok minőségi eloszlása is inkonzekvensnek tűnik, a drámából 1300 velin és 1200 közönséges darabot adtak ki. A két kiadvány ára jelentősen különbözött, a velin darabja 8, míg a közönségesé 4 forintba került. Az ugyan nem derül ki, hogy Sággy milyen potenciális vevőkörre számított, de remélhette, hogy a velinpapirosokra is lesz kereslet, hiszen abból tiszteletpéldányt (a 42 tiszteletpéldányt kapók közül) csak az uralkodócsaládhoz tartozó előkelőségeknek (Palatinus és felesége, Ferenc herceg, a váci püspök) adott.

A számadás szerint 1816 áprilisától december 31-ig 310 velin és 1043 közönséges került a terjesztőkhöz. A maradék 1000 drámát (900 velin és 100 közönséges) pedig Virág Benedeknél helyezték el. A terjesztés kétféle stratégia mentén működött. Egyrészt támaszkodott a költőtársi-ismerősi viszonyra, másrészt üzleti kapcsolatokra, a könyvárosokra. A névlista egyéni közvetítői között irodalmárokat és irodalompártoló katolikus egyháziakat találunk.⁴⁹ Többségük a Dunántúlon terjesztette a művet. Az ország többi részében nemigen vállalkoztak a *Hunyady* árulására. Erdélyben ketten: Döbrentei Gábor és Ferenczy János; Miskolcon Stiberni Ferenc. A könyvárosok között a pestiek mellett (Eggenberger József, Hartleben Konrád Adolf) néhány vidéki tűnik fel: Csáthy György könyvkötő Debrecenből, Kilián György Sopronból, Kibling József könyvkötő Szegedről, Schönecker Jozsefa Pozsonyból, és ötven példány került még Zsoldos István könyvkötőhöz Szombathelyre.

Sággy a terjesztői körök szerint azt is meghatározta, hogy azok, akik pusztán anyagi haszonból vesznek részt a terjesztésben, mekkora részesedést kapjanak: „a compactoroknak, és Eladóknak, kivéven jó Barátinkat, leg alább 15 percentumot kell adnunk, mert ez már közönséges, és enélkül nem igen terjesztenék.”⁵⁰ Sőt megtudjuk, hogy ők további haszonszerzés érdekében azzal is visszaéltek, hogy a megszabott áron felül adták el a műveket: „A’ gondolatot, hogy a’ közönségeseket adgyuk 5, és a’ Velint 8 fl már régen forgattam eszembe, de már mínd lehetetlen megváltoztatni, mert közönséges nálom csekély vagyon, és azok, kiknél

⁴⁷ TRATTNER János Tamás, *Az Előfizetésnek módja, neme, czélja és haszna*, Tudományos Gyűjtemény 1818/X., 111.

⁴⁸ BISZTRAY Gyula, *A prenumeráció. Egy fejezet a magyar könyvkiadás és olvasóközönség történetéből* = *Uő. Könyvek között egy életen át*, Szépirodalmi, Budapest, 1976, 60.

⁴⁹ Köszönöm Völgyesi Orsolyának a kapcsolatháló esetleges bővítésére tett értékes javaslatait.

⁵⁰ Sággy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1816. április 6. = OSzK Kt. Levelestár, Sággy Ferenc Kisfaludy Sándorhoz.

Commissióban vagyon, azt fogják mondani, hogy már eladták, és így az erszényekbe teszik az 1 f. [...]. De az is kár, hogy az eladók nem elégedvén meg a' 15 percentummal, sokkal felebb adgyák el, mint az ára ki vagyon szabva! – A' ki egyszer 6–7 fr. meg ad érette, meg adgya a' 9 fr. is”.⁵¹

A legnagyobb példányszám eladására Eggenberger, a pesti könyvvarus vállalkozott, hozzá 40 velint és 340 közönséges papíron nyomott mű került. Hartleben 8 velint és 16 közönségest vett; Kilián Pestre 40, Sopronba 6 darabot rendelt. Csáthy 25 velint és 75 közönségest, Schöneckert Jozsefa, aki valószínűleg Schöneckert Károly pozsonyi könyvkötő családjához tartozott,⁵² 10 velint és 70 közönségest vásárolt. Külön csoportként kell kezelnünk a listán szereplő néhány katolikus méltóságot. Irodalompártolásuk saját írói mivoltukkal és talán feltételezhető, hogy a katolicizmussal, mint a dunántúli tábor szellemi hátterével hozható összefüggésbe. Hetvenöt példány került Vajky György préposthoz Veszprémbe, 35 Palma Pálhoz, az egri érsek titkárához, 30 Villax Ferdinándhoz Székesfehérvárra (1813 és 1817 között a székesfehérvári gimnázium igazgatója) és 11 darab Tóth Mihály váci piaristához. A közvetítők közül Döbrentei 136, Takács József 120, Ferenczy 50 darabot vitt el. Döbrentei és Takács esetében a viszonylag magas példányszám kérése tapasztalt könyvterjesztői gyakorlatról és kiterjedt kapcsolathálóról árulkodik. Takács feltehetőleg Tét környékén és 1816-os főjegyzői kinevezése után Győrben terjesztette a drámát. Ferenczy Arad vármegyében vállalta a terjesztést. Ő egykori tanára, Kresznerics Ferenc révén és az 1800-as évek elején, a pesti egyetemi évei alatt Vitkovics Mihállyal és Virággal való megismerkedésekor kerülhetett személyes kapcsolatba Kisfaludyval és Sággyal. Az árusításban Kisfaludy Sándor is részt vett, minden bizonnyal Veszprém és Sümeg környékén.

Döbrentei terjesztői státusa sajátágos az irodalompolitikailag egybehangzó elveket valló, Kisfaludy körül szerveződött kör mellett. Hiszen az összezőrdülések ellenére az ő irodalomszemlélete és esztétikája Kazinczyéhoz állt közelebb, és noha nem mindig mutatott feltétlen engedelmisséget iránta, kapcsolatuk egészen az 1820-as évek végéig – mikor már legfőbb hívei (Szemere Pál, Kölcsey Ferenc) is elpártoltak Kazinczytól – fennmaradt.⁵³ Az 1814-ben induló folyóiratával, az Erdélyi Muzéummal is a Kazinczy-körnek kedvezett, nyilvános fórumot teremtve írásaik számára. Döbrentei azzal is elkötelezte magát Kazinczy mellett, hogy módosításokkal ugyan, de szerkesztőként jóváhagyta Kazinczy *Himfy*ről írott recen-

⁵¹ Sággy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1816. november 21. = OSzK Kt. Levelestár, Sággy Ferenc Kisfaludy Sándorhoz.

⁵² Schöneckert Károly könyvkötőt 1805-ben a budai nyomda pozsonyi főbizományosának nevezték ki. Vö. IVÁNYI–GÁRDONYI–CZAKÓ, I. m., 116.

⁵³ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Akadémiai, Budapest, 1990, 294.

zióját.⁵⁴ Igaz, pártállása ellenére a Kisfaludyval való kapcsolatának normalizálására törekedett, és a jövőbeli eseményekből úgy tűnik, hogy a kritika után sem szakadt meg kapcsolatuk, időnként levelet is váltottak. Ugyanakkor annak a nyoma is megvan, hogy Kisfaludy a Himfy-recenzió után némi fenntartással viseltetett Döbrentei iránt is. „Ez [Döbrentei Gábor] panaszolkodik, hogy Barátom Uram nem felelt neki a’ Hunyady eránt, mintha az által jelentette volna haragját Ő reája is Kázinczy barátsága miatt.”⁵⁵ Sőt Kisfaludy nem is közvetlenül, hanem Ságghyn keresztül kérte fel Döbrenteit a terjesztésre. „Ságghy irt volt nekem Kisfaludy Hunyadija felől, hogy, Kisfaludy maga kéret engem, adnám-el itten béküldendő példányait.”⁵⁶ Noha Döbrentei már az 1814 eleji sümegi látogatásakor biztosíthatta a költőt drámája terjesztéséről, a várható erdélyi könyvvásárlók számáról akkor nem eshetett szó, mert mint Ságghy Kisfaludyhoz 1816. április 6-án írt leveléből kiderül, Ságghy és Döbrentei erről csak 1816-ban levelezett. „Debrönte [sic!] Gábor felelt Levelemlre, tellyes örömmel magára válolván a’ Hunyadynak eladását, mellyrül maga is fog Barátom Uramnak írni, hanem csak 100 exemplárt kíván előre, mert ugy mond ismérvén az Erdélyi Publicumot nem reményli, hogy 1000 exemplar el kellyen, és ha nagyon fog kelni, mindétig lehet utána küldeni.”⁵⁷ Döbrentei Ságghy szavaiból ítélve gyakorlott terjesztőként nyilatkozott, és az idézetből talán az is feltételezhető, hogy a nyomtatás megkezdésekor Ságghy és Kisfaludy nagyobb erdélyi felvevőpiacra számíthatott.

Nehéz lenne pontosan feltérképezni Döbrentei Erdélyben kialakított kapcsolatrendszerét, az viszont segítségünkre lehet, hogy az általa elvitt 136 példány 70 velin és 66 közönségesből állt. (Más terjesztőknél a velinpapírosok száma jóval alulmaradt a közönségesekhez képest.) Nem kizárt, hogy a gróf Gyulay család nevelőjeként Erdélyben tartózkodó Döbrentei a család előkelő rokoni-ismerősi körével kialakított kapcsolataiban bízva rendelte a velineket, és valószínűleg Ságghy is rá számított azok egyikeként, akik a drágább típust értékesíteni tudják, hiszen – mint Csetri Lajos írja – a „több nagy európai nyelven olvasó és beszélő, modern nevelési elvekkel és módszerekkel dolgozó ifjú nevelő hamarosan részese lett az erdélyi magyar felsőbb rétegek társasági életének”.⁵⁸ A Gyulay-család és Döbrentei kapcsolatáról Hász-Fehér Katalin elmondja, hogy Döbrentei „a Gyulay család rokonsági és ismeretségi körének köszönhetően kerül kapcsolatba a legrangosabb erdélyi főurakkal”, és az Erdélyi Muzéum kiadását „az erdélyi főnemesi támoga-

⁵⁴ Erdélyi Muzéum 1814. Első füzet, 72–89.

⁵⁵ Ságghy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1817. január 1. = MTAK Mikrofilmtár, 4151/I. B.

⁵⁶ Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, Kolozsvár, 1816. április 10. = KazLev XIV., 118.

⁵⁷ Ságghy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1816. április 6. = OSzK Kt. Levelestár, Ságghy Ferenc Kisfaludy Sándorhoz.

⁵⁸ CSETRI, *I. m.*, 296.

tások tették lehetővé”.⁵⁹ Ehhez némi támpontot adhat a folyóirat kolozsvári előfizetőinek listája.⁶⁰ Ott van az előfizetők között maga Döbrentei neveltje, Gróf Gyulay Lajos úrfi és édesanyja, Kácsándi Zsuzsanna, továbbá a Gyulay-család marosnémeti rokonsága (M. Némethi Gr. Gyulai István, Gr. Gyulai Katalin) és a Gyulayak andrásfalvi birtokának tiszttartója, Dózsa Farkas. A Gyulay-család rokoni-ismerősi köréből pedig neves grófi, bárói családok tagjai (Haller Gábor és János, Bethlen Ádám, Józika János, Wesselényi Miklós és édesanyja, Krasznai Cserey Helena, Bánffy László, Pál és Miklós).⁶¹

Döbrenteinél még egy terjesztői stratégiáról tudunk. A Sipos Pál református lelkeszel folytatott levelezéséből úgy tűnik, hogy lehettek olyan erdélyi ismerősei is, akiknek előzetes megbeszélés alapján automatikusan rendelt a Magyarországról érkező új kiadványokból. „Kisfaludy a maga Drámájából hozzám 130 példányt küldött. *Ime ezt számodra hoztam-le, de’ tegnap elfelejtettem általadni.* Ára 4 Rft. Majd Juliusban eligazítjuk.”⁶²

Döbrentei és Kisfaludy kapcsolattartásában pozicionális és territoriális szempontok is közrejátszhattak. Az egyéni terjesztők kapcsolatrendszere nemcsak az író-kiadó oldaláról érdekes, hanem a vásárló szempontjából is. Hiszen legtöbbjük tekintélyes pozíciót töltött be lakóhelyük közösségében, így egy-egy kiadvány terjesztésekor némi befolyással is bírtak. Kisfaludy a levelezésekből és az Erdélyi Múzeum előfizetőinek listájából tudhatott Döbrentei kiterjedt kapcsolathálójáról, és új művének terjesztéséhez szüksége volt erdélyi ismeretségére. Döbrenteit pedig a terjesztésben való részvételre az irodalompolitikai harcok közepette az Erdélyi Múzeum előfizetőinek megtartása (is) motiválhatta. Az 1815-ben még Kazinczy lelkes hívének számító Kölcsey Ferenc szavai is erről árulkodnak: „Valami Sággy azt írta Döbrenteinek, hogy a’ Himfy Recenziója miatt Negyvenen mondtok-le a’ Muzeum’ praenumerációjáról. Hozám írt levelében Döbrentei a’ Csokonai Recenziójáról beszél, s az újítások ellen. Azt veti hozá, ne gondoljam, hogy ezeket Sággy miatt írja. Azonban látszik hogy Döbrentei épen úgy fél mint Kis János. Én azt írák neki, hogy ha gondolja, hogy Recenziójink a’ Múzeumnak kárt tesznek, ne vegye-fél őket.”⁶³ A Döbrentei–Kazinczy-levelezésből az is kiderül, hogy Döbrentei Sággyval üzleti kapcsolatban is volt: „Nekem a’ betűk kifize-

⁵⁹ HÁSZ-FEHÉR Katalin. *Gyulay Lajos naplókönyvei* = GYULAY Lajos, *Lotty! – Fanny! (1867. január 21. – 1867. március 3.)*, szerk. LABÁDI Gergely, Szeged, 2008, 7.

⁶⁰ A neveket az Erdélyi Múzeumban feltüntetett helyesírás szerint közlöm. Erdélyi Múzeum 1814, Első füzet.

⁶¹ Erdélyi Múzeum 1814, Első füzet, 168–170.

⁶² Döbrentei Gábor Sipos Pálnak, Marosnémeti, 1816. június 7. = *Döbrentei Gábor levelei Sipos Pálhoz (1815–1816)*, közléteszi Dr. KRISTÓF György, Erdélyi Múzeum 1910, 104.

⁶³ Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek, Nagykároly, 1815. május 30. = KFMM Lev. I, 381.

tése dolgában volt vele közöm”, és Sággy megígérte Döbrenteinek, „hogy Munkákat fog szerezni a’ Muzéum számára”.⁶⁴

Az egyéni terjesztők alapján – talán Döbrenteit kivéve – egy azonos értékrendet képviselő, homogén kapcsolatháló figyelhető meg. Hiszen a katolikus egyházi személyek mellett egyéni közvetítőnek csak olyan jelentkezett, aki Kisfaludy és Sággy szűkebb ismerősi köréhez tartozott. Nyáry Krisztián a dunántúli tábor saját kánonképzési törekvéseit vizsgálva a „kirekesztés gesztusa”-ként értékeli egy hasonló esetet, amikor Kazinczy fordításainak kilenc kötetére a Dunántúlról alig jelentkezett előfizető. Szerinte a nyelvújítási viták közepette a dunántúliak (beleértve a nagyrészt őket pártoló olvasóközönséget is) azzal próbálták meg távol tartani az ellentábor műveit, hogy nem vettek részt azok terjesztésében.⁶⁵ Talán ez az egyszeri és sarkított Kazinczy-példa általánosságban nem precedens értékű, ugyanakkor nem zárható ki, hogy a két tábor valamelyest szándékosan negligálta egymás műveit. Annyi bizonyos, hogy Kisfaludy esetében a terjesztők listája igazolni látszik, hogy az irodalompolitikai rivalizálásnak komoly szerep tulajdonítható a művek felvevőpiacának tekintetében.⁶⁶

1817-re vonatkozóan Sággy új számadást készített.⁶⁷ Továbbra is megmaradt a kapcsolatháló homogenitása, és egyéni közvetítőként bekapcsolódott az árusításba Ruszek József is. Újabb könyvadások is jelentkeztek, Schatten Ferenc könyvkötő Győről és Tóbi Gábor (feltehetően Tóbi János, siklósi könyvkötő rokona) Siklósról. A dráma sikertelenségét jelzi viszont, hogy 1817-ben többen visszamondták a terjesztést, és visszaküldték a megmaradt példányokat.⁶⁸ A Kisfaludy támogatóiból, híveiből álló belső kör nem tudott hatékony szerepet vállalni a terjesztésben, minimális mennyiségben és nehézkesen tudták eladni a könyvet. Kisfaludy végrendeletéből kiderül, hogy a mű még 1830-ra se kelt el.⁶⁹ A Heckenastal kötött szerződéséből pedig tudjuk, hogy a kiadás után húsz évvel, 1835-ben még 1134 darab volt belőle.⁷⁰

⁶⁴ Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, 1815. március 11. = KazLev XII., 448.

⁶⁵ NYÁRY Krisztián, *Tuladumiano Satyr*, Szépliteratúrai Ajándék 1995, 9.

⁶⁶ A forrásból kirajzolható terjesztési stratégia csak a kiadó-terjesztő kapcsolatáról ad ismereteket, a terjesztők kapcsolathálójáról nem közöl adatokat. Ezért természetesen nem lehet kizárni, hogy a *Hunyadynak* a Tiszántúlon ne lehettek volna előfizetői.

⁶⁷ Sággy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1818. február 28. = MTAK Mikrofilmtár, 4151/I. B.

⁶⁸ Sággy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1816. április 6. = OSzK Kt. Levelestár, Sággy Ferenc Kisfaludy Sándorhoz.

⁶⁹ Kisfaludy Sándor végrendelete, Sümeg, 1830. december 7. = MTAK Mikrofilmtár, 4152/I. B. régi jelzet: MTAK Kt. K 379/35, 8. f.

⁷⁰ Kisfaludy Sándor szerződése Heckenast Gusztávval, Pest, 1835. július 10. = KISFALUDY Sándor *Minden munkái*, VIII., kiad. ANGYAL Dávid, Franklin-Társulat, Budapest, 1893, 697.

„Hunyadymnak közrebocsáttása
adósságba is kevert”

„[A’] nagy hasznot irigyli, melyt írásaim szereztek? – Én semmiről nem tudok. Sőt azt mondhatom, hogy Hunyadymnak közrebocsáttása adósságba is kevert: mert én most minorenni létemre (Atyám még él és éllyen), s utóbb is, hét testvérré oszolván Nemzetségem’ java, csak annyival bírok, a’ mennyivel egy becsültes nemes házat tengetni lehet. Egy bal csapás a’ gazdaságban, egy építés, egy könyvkiadás engem könnyen megakaszt.”⁷¹ Kisfaludy 1816-ban Ruszek apáthoz írott levelének passzusa Sággy számadásaival kiegészülve nemcsak a Kisfaludy-műveket kritizáló Kazinczynak szánt válaszként értelmezhető, hanem a 19. század elején a szépirodalmi műveket önköltségen kiadó szerzők általános panaszaként is olvasható. Ritka alkalom, hogy Kisfaludy egy baráti levélben jövedelméről és a gazdasági bevételéből finanszírozott irodalmi kiadásairól írjon. Olyannyira elzárkózott ettől, hogy még a negyvennégy évig (1800–1844) vezetett gazdasági naplójában sem utal arra, hogy műveinek kiadása mennyibe került és azt miből fedezte. Erről csak az 1830-ban kelt végrendeletéből értesülünk: „Az ezen könyvek’ eladásából békjövő pénzek is fordíttassanak adósságaimnak kifizetésére; annyival is inkább minthogy adósságaimnak feles része abból támadott, hogy kénytelen lévén Elmemíveimet kölcsön vett pénzekkel nyomtatattnom, költségem vagy igen lassan, vagy egészen soha sem került vissza, a’ kamatok pedig mindenkor elvesztek.”⁷² A részletesen vezetett napló szerint az 1810-es évek közepén (és korábban is) a saját pénzén kiadott műveiből befolyt jövedelmet nem tekintette irodalmi bevételnek, így pénztárkönyvében nincs nyoma a Sággy által említett jövedelemnek. Írói keresetéről csak az 1830-as évek közepén ad számot, amikor művei kiadási jogát Heckenast Gusztávnak eladta.⁷³

A *Hunyady* kiadásában Sággy Kisfaludy üzlettársa volt, a nyomdai költségek felét ő állta. Együttműködésüket Sággy levélben – „kettőnkre fel osztva (szegyenleném mocskosságomat, ha a haszonban, nem a’ költségekben is társ lenni kívánnék) nem lessz terhes. Közös minden Költségünk, minden bajunk: Amen.”⁷⁴ –, Kisfaludy végrendeletében rögzítette: „Hunyady Jánosom, és Regéim Sággy Ferencz

⁷¹ Kisfaludy Sándor Ruszek Józsefnek, Sümeg, 1816. június 3. = *Uo.*, 298.

⁷² Kisfaludy Sándor végrendelete, Sümeg, 1830. december 7. = MTAK Mikrofilmtár, 4152/I. B. régi jelzet: MTA Kt. K 379/35, 8. f.

⁷³ Erről lásd: *Kisfaludy Sándor levelei Heckenasthoz*, közli GÁLOS Rezső, ItK 1930, 218–221.; *KISFALUDY Minden munkái*, VIII., 696–699.

⁷⁴ Sággy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1816. április 8. = OSzK Kt. Levelestár, Sággy Ferenc Kisfaludy Sándorhoz. A levél másolata elérhető: MTAK Mikrofilmtár, 4151/I. B. (A másolatot készítő Dorner [Darnay] Kálmánnál a *mocskosság* helyett *méltóság* szerepel.)

Urral közös költségen nyomtattatván-ki. Közös ő-vele az ezekből bejövő pénz is, és engem csak annak fele illet.”⁷⁵

A dráma kiadása nyomdai, szállítási költségekkel együtt 3697 forint 52 krajcárba került. Ebből a velinpapírok 2160 és a rajzolás, metszés, képnymtatás 777 forintos ára mellett kisebb kiadásokról tudunk: a „nyomtató legényeknek, hogy tisztán ki nyomtatták az ígéret szerint” 20 forint járt, a korrektor 50 forintot kapott, és külön került feltüntetésre a vámpénz, a pakolás és a terjesztőkhöz eljuttatott példányok szállítási költsége. 1816 áprilisa és 1817 decembere között 303 velint (2727 forint) és 1193 közönséges példányt (4772 forint) küldtek szét. A számadás lezárásáig 1228 forint 6 krajcár érkezett be, amiből még a kiadási költség fele sem térült meg. Kisfaludynak a nyomtatást megelőző évben, 1814-ben évi bevétele 6131 forint 30 krajcár, kiadása 5482 forint volt; 1815-ben pedig kiadása (5977 forint) meghaladta bevételét (4450 forint 8 krajcár).⁷⁶ Az adatokból egyrészt kiderül, hogy nagyságrendileg milyen mértékben terhelte egy könyvkiadás; másrészt az is látszik, hogy egy középbirtokos, gazdaságát gondosan kézben tartó költő sem tudta minden esetben műveinek kiadását saját jövedelméből kifizetni.

A Regék és a Himfy terjesztői A könyvvarusok hierarchiája

A *Himfy* és a *Regék* terjesztőinek lajstroma más típusú, üzleti alapú-célú kapcsolatrendszert mutat. A két mű terjesztését Sággy könyvvarusokra bízta. A lista⁷⁷ a könyvvarusok hierarchiájának hozzávetőleges megállapítását és az eladott példányszámok megismerését kínálja. Ennek a stratégiának a választása talán anyagi okokkal és a két mű töretlen sikerével magyarázható. A *Himfy* és a *Regék* esetében már az első kiadásnak is sikere volt, így feltételezhető, hogy nem volt szükség az íróársak segítségére a munkák népszerűsítésében. Noha a prenumerációs rendszer kiépülése többé-kevésbé anyagi garanciát biztosított a szerzőnek és a kiadónak, a terjesztőtől összegyűjtött pénz beérkezése nehézkes volt, sokszor évekig eltartott, mire az elvitt példányokat eladták – így a kiadásra fordított összeg megtérülése hosszas várakozást vett igénybe. A könyvvarusok viszont rögtön fizettek az elvitt példányokért. Igaz, óvatos vásárlónak bizonyultak, mert egy-egy alkalommal 2, maximum

⁷⁵ Kisfaludy Sándor végrendelete, Sümeg, 1830. december 7. = MTAK Mikrofilmtár, 4152/I. B. régi jelzet: MTAK Kt. K 379/35. 8. f.

⁷⁶ OSzK Kt., Fol. Hung. 1725. I. 12.

⁷⁷ Sággy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1817. január 1., Számadás a Himfy és Regéknek Nyomtatványiról és azokért bevett s belőle kiadott pénzekről 1813^{ak} Esztendőnek 30^{ak} Aprilisától egész 30^{ak} Decemberig 1816. = MTAK Mikrofilmtár, 4151/I. B.

6 példányt vettek. A garantáltabb anyagi megtérülés mellett könnyebbséget és kevesebb költséget jelentett az is, hogy csak esetenként kellett postai úton szétküldeni a könyveket. De a pusztán könyvvarusokra bízott terjesztés a befektetés sikerét is jelzi, hiszen a vállalkozás elbírta azt az anyagi kiesést, amelyet a kereskedők eladott példányok utáni jutaléka jelentett.⁷⁸

Magyarországon a prenumerációs rendszer⁷⁹ 18. század végi meghonosodásától egészen a 19. század végéig jelentek meg könyvterjesztői gyakorlattal foglalkozó írások. Az 1830-as évektől nőtt a tárgykörben megszólalók száma, más-más aspektusból ugyan, de nemcsak a kiadók és a szerzők kívánták elmondani véleményüket a rendszerről, hanem a könyvvarusok is. „[K]i töltheti be legjobban a' szerző és árus közti igen nevezetes hézagot – mely a' kiadóé vagy is a' vállalóé, – a' szerző é vagy a' könyvvarus? Nézetem szerint a' könyvvarus nem pedig a' szerző, ennek köre ugy is tiszta elvont, szellemi levén, amazé gyakorlati és sok részben anyagi.”⁸⁰ A könyvvarusok kisebb-nagyobb sikerrel kapcsolódtak be a könyvkereskedelembé, de csoportjuk heterogenitása miatt (a könyvvarus legtöbbször nyomdász vagy könyvkötő is volt) harc folyt közöttük az egyes termékek árusításának privilégiumáért, és sokszor a kereskedés beindításakor a Helytartótanács akadékoskodása is nehézséget okozott.

A Váci utcában és közvetlen környezetében a 19. század elején öt könyvkereskedés működött. 1803-ban nyitott Hartleben Konrád Adolf, 1804-ben Eggenberger József (ez már a saját üzlete volt),⁸¹ ott volt az Egyetem téren a Kilián testvérek könyvesboltja, és nem messze Leyer József és Kiss István üzlete. A legnépszerűbbnek Eggenberger József számított, mert ő előfizetések gyűjtésére is hajlandó volt.⁸² A *Himfyből* és a *Regékből* tizenhét alkalommal (általában négy és hat példányt) vásárolt, így a három év alatt mindkettőből kilencvennyolc darabot vitt el. Eleinte 2–3 havonta, 1816-ban viszont előfordult, hogy havonta megvett 6–6-ot.⁸³ A Hartleben által elvitt 2–2 példány igazolja, hogy a század elején még nem volt felkapott könyvkereskedő és kiadó,⁸⁴ kiadói sikere az 1830-as évek közepétől

⁷⁸ Ez a század első felében ritkaságnak számított. Vö. SZAJBÉLY, I. m., 79.

⁷⁹ Erről lásd részletesen: BISZTRAY, I. m., 44–79.

⁸⁰ BENCZÜR József, *A' magyar könyvkiadás*, Társalkodó (46) 1842. június 8., 181.

⁸¹ Eggenberger 1800-tól a nagy múltú Weingand és Köpff kereskedés tulajdonosa volt. 1805-ben a cég egyedüli névviseelője lett, és üzletét a Ferenciek terén nyitotta meg. Vö. GAZDA István, *Könyvkereskedők a régi Váci utcában a pesti könyvnyomtatás első száz évében*, Akadémiai, Budapest, 1988, 26.

⁸² WALDAPEL József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780–1830*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1935, 178.

⁸³ Először 1813. november 29-én vásárolt, majd 1814. február 7-én, május 4-én, június 17-én, szeptember 29-én, november 18-án és december 13-án. 1815-ben négy alkalommal: január 28., május 16., augusztus 29., november 17. 1816-ban: január 4., március 30., április 16., június 4., július 24., szeptember 10., november 9. Vö. MTAK Mikrofilmtár, 4151/I. B.

⁸⁴ GÁRDONYI Albert, *Régi pesti könyvkereskedők. (Ötödik közlemény)*, Magyar Könyvszemle, 1928, 63–65.

indult meg.⁸⁵ De a magyar nyelvű magas irodalom terjesztéséből való kimaradása azzal is magyarázható, hogy a századelőn a biztosabb haszon érdekében inkább német nyelvű kiadványokat terjesztett.⁸⁶ A Kiss István által rendelt 2–2 példány pedig tükrözi egy kezdő könyvkereskedés beindítását. Ifj. Kiss István 1816-ban nyitott önálló könyvkötészetet és könyvesboltot.⁸⁷

A kimutatás szerint 1813 és 1816 között a 741 darab *Himfy*ből 256-ot, a 351 *Regék*ből 255-öt adott el Ságghy. 1817-re a múlt évről megmaradt 485 *Himfy*ből 95 kelt el, a 96 *Regét* pedig mind eladták.⁸⁸ A könyvárusok nyeresége 25% volt. A Ságghy által napi lebontásban közölt adatokat (az érintett három évben dátum szerint külön feljegyezte egy-egy könyvárus vásárlását) összesítve közlöm.

KÖNYVÁRUS	HIMFY	REGÉK
Eggenberger József (Pest)	98	98
Csáthy György (Debrecen)	35	35
Schweiger András (Győr)	25	25
Kilián György (Pest, Sopron)	20	18
Lang Ádám (Székesfehérvár)	6	8
Hartleben Konrád Adolf (Pest)	7	7
ifj. Kiss István (Pest)	2	2
Gottlieb Károly (Pozsony)	2	2
Zsoldos István (Szombathely)	2	2
Guttman János (Erdély)	1	1
idegen könyvárusok	5	6
vásárosok	3	6

⁸⁵ GAZDA, I. m., 48–50.

⁸⁶ SZAJBÉLY, I. m., 78.

⁸⁷ GAZDA, I. m., 33.

⁸⁸ Ságghy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1818. február 28. = MTAK Mikrofilmtár, 4151/I. B.

A könyvárusok listája igazolja azt a tendenciát, hogy a 19. század első felében a könyvkereskedelem döntően német kézben volt.⁸⁹ Noha a táblázatból levonható némi konzekvencia kereskedésük sikeréről, azzal számolnunk kell, hogy többségük egyszerűen volt könyvkiadó is, így leginkább saját termékeiket árusították.

Számadás

Kisfaludy részéről Sággy választása a baráti-ismerősi viszony mellett gyakorlati szemponttal is magyarázható. Egyrészt a költő számított Sággy összeköttetései-re, tudatában volt annak, hogy a nyomdánál betöltött pozíciója révén a folyamat minden részletét intézni tudja; másrészt olyan kiadóra volt szüksége, aki financiálisan is részt vesz művei kiadásában. 1830-ban így összegezte munkakapcsolatukat: „Költségeimen kinyomtatattott, és még eladatlan heverő könyveim is szedettessenek össze, és adattassanak-el, ha lehet, általlyában Sággy Ferencz Úr, az Universtitás Typographiájának gondviselője tartozik ezekről számot adni, valaminthogy eddig való számadásai is meg fognak írásaim között találatni, mellyek útmutatásúl fognak szolgálni arra, mi vagyon még kezei között könyveimből.”⁹⁰

Sággy Ferenc számadásai nemcsak Kisfaludyhoz szolgálhatnak *útmutatásul*, hanem a 19. század eleji költői levelezésekből elszörtan ismert kiadói-terjesztői gyakorlat konkrét példáját is adhatják. A forrásból látható, hogy az 1810-es évek közepén már egyszerűen volt jelen a hagyományosnak tetsző, az egyéni terjesztők befolyására-tekintélyére-rábeszélő képességére támaszkodó könyvterjesztői stratégia és a könyvárusok egyre gördülékenyebb bekapcsolódása révén a piacorientáltság. A két terjesztői szerepkör között markáns differenciáltság érezhető. Egy új irodalmi mű terjesztése még nem nélkülözhetette az egyéni közvetítőket (főként irodalmárokat) segítségét, de egy többszöri kiadást megélt, vagyis népszerű, könnyen eladható kiadvány terjesztésében a domináns szerep már nem nekik, hanem a könyvárusoknak jutott. Biztosabb terjesztői körnek és a kiadás szempontjából rentábilisnak a hivatásos könyvárusok tekinthetők, mivel ők általában a kockázatot is vállalva nagyobb példányszám megvételére vállalkoztak, és a terjesztés lebonyolításában gyorsabbnak és sikeresebbnek mutatkoztak, mint az egyéni terjesztők. Igaz, az irodalmárokat, irodalompártolókat ismertsége, társadalmi presztízse révén jobban lehetett számítani módosabb olvasókra, vásárlókra is. A sikert természetesen nem lehet egyedül a terjesztők aktivitása alapján mérni, hiszen Sággy számadásai

⁸⁹ SZAJBÉLY, I. m., 77.

⁹⁰ Kisfaludy Sándor végrendelete, Sümeg, 1830. december 7. = MTAK Mikrofilmtár, 4152/I. B., régi jelzet: MTAK Kt., K 379/35, 8. f.

árnyaltan ugyan, de a befogadói oldalt mutatják, a Kisfaludy-művek korabeli recepciójának sajátos lenyomatai is lehetnek. A rendszer dichotómiáját és az olvasóközönség válogatási kedvét Kisfaludy három művének eltérő története jól érzékelteti.

*

Kisfaludy Sándor műveinek kiadását 1835-től Heckenast Gusztáv intézte. A könyvkiadás piacorientálódását és a szerzői-kiadói viszonyrendszer módosulását jelzi, hogy megállapodásukról szerződés született,⁹¹ és Heckenast a kiadás teljes körű irányítója és finanszírozója lett.

⁹¹ *Kisfaludy Sándor levelei...*, 218–221; KISFALUDY *Minden munkái*, VIII., 696–699.

A transzcendenciát tematizáló beszéd a húszas–harmincas évek Illyés–lírájában

Tanulmányom címében nem véletlenül szerepel a „transzcendenciát tematizáló beszéd” kifejezés „istenes költészet” helyett. Ha ugyanis Illyés lírájának metafizikus vonulatát az istenes versekre szűkítenénk le, alig egynéhány versről beszélhetnénk: ahogy Rónay László is megjegyezte, az Illyés-verseknek ritka megszólítottja Isten.¹ Lírájának metafizikai-lételeméleti színezete azonban már a korai kötetekben is észrevehető, s figyelemreméltó vonulata az egész életműnek. E korpusz kijelölését azonban kár volna csupán a tematika alapján elvégezni, hiszen az, hogy a modernitásban a transzcendenciához való viszony, az Istenről és Istennel való kommunikáció jelentősen megváltozott, poétikai következményekkel is járt – nemcsak Illyésnél, hanem más 20. századi költőnél is. A „modernitás legnagyobb kérdése ugyanis, az Isten–ember–világ közötti viszony újrendezése nem egy világon kívüli vagy fölötti létezőben, hanem az *egyén* kérdésében összpontosul, a transzcendenciához való viszony tétjévé az *én* megalkotása vagy megalkotódása válik.”² Mindennek a költői beszédben alapvető következményei és lenyomatai vannak: a versek megváltozott én- és világtapasztalatról számolnak be, s nem csupán az én világbéli pozíciója és tárgyakhoz való viszonya változik, de a nyelv és a nyelvet használó költő viszonya is. A transzcendenciáról való beszéd vizsgálatában tehát a tematika mellett a költői szövegek ezen jegyeit is hangsúlyosan figyelembe kell venni. A magyar lírában e versbeszédben beállt döntő változásokat a húszas évek végére, a harmincas évekre datálja az irodalomtudomány.³ E líratörténeti periódus

¹ RÓNAY László, *Isten nem halt meg. A huszadik századi magyar spirituális líra*, Szent István Társulat, Budapest, 2002, 59–60.

² BÉKÉSI Sándor, *Ergon. A keresztény esztétika teológiája*, Mundus Novus, Budapest, 2010, 32.

³ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A kettévált modernség nyomában. A magyar líra a húszas–harmincas évek fordulóján = Uő., Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben*, Argumentum, Budapest, 1996.

fiatal alkotói, az Illyés Gyula, József Attila és Szabó Lőrinc nevével fémjelzett nemzedék a Nyugat első nemzedékének esztétikai alapállásával szemben egyre markánsabban és öntudatosabban fogalmazza meg saját, a korábbi nemzedéktől mérőben eltérő lét- és öntapasztalatra, irodalomfelfogásra épülő esztétikáját.

Szabó Lőrinc és József Attila esetében az irodalomtörténet-írás már felderítette e paradigmaváltást jelentő lírai beszédmód sajátos jegyeit. Az Illyés-olvasatok csupán az utóbbi évtizedben kezdenek – a különféle referenciális olvasatoktól lassan szabadulva – hangsúlyt fektetni a költői beszédmód efféle sajátosságaira.⁴ S valóban, ha végigtekintünk az Illyés-recepció utóbbi három évtizedén, főként a monográfiákra és az évfordulók köré szerveződő tudományos megemlékezések tanulmányaira koncentrálva, láthatjuk, milyen nehezen szabadul a költő életműve a politikailag, ideológiailag, biográfiaileg referenciális szelekciótól és olvasatoktól. Elég csak a fejezet- és alfejezet-címeiken végigfuttatni a szemünket ahhoz, hogy lássuk: az első, még Illyés életében megjelent monográfia, Izsák József elsősorban Illyés „ideológiai fejlődésének” vonalára fűzi fel az életmű darabjait;⁵ Tüskés Tibor monográfiája,⁶ ahogy már címe is jelzi, döntően életrajzi érdekelttségű; s csak Tamás Attila munkájában dominálnak először poétikai szempontok, költői témák, képek, motívumok elemzése, illetve nála kap legnagyobb teret az életmű párhuzamba állítása a kortárs irodalom teljesítményeivel.⁷ Az ezt követő évek befogadástörténetében sok új szempont és meglátás merül fel, ám még maguk a referenciális olvasat hátrányait felismerő szerzők sem bontják meg feltétlenül a politikai-ideológiai olvasat egyoldalúságát,⁸ és Illyés „másik arcának” keresői is a költőt elmarasztaló szokásos minősítéseket visszhangozzák.⁹ A poétikai szempontokat is mozgó-

⁴ Lásd TAMÁS Attila, *Illyés Gyula művészeteszemléletéről = Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, vál., szerk. GÖRÖMBEI András, Kortárs, Budapest, 2003, 31–40.; TVERDOTA György, *Illyés Gyula irodalomszemlélete a harmincas években = Csak az igazat*, 40–53.; BERTHA Zoltán, *Egyszisztencia és transzcendencia (Illyés Gyula költői világlátásának néhány vonásáról) = Csak az igazat*, 234–259.

⁵ IZSÁK József, *Illyés Gyula költői világgépe 1920–1950*, Szépirodalmi, Budapest, 1982. Néhány fejezet cím: *Útkereső forradalmiság; Hazatalálás a népforrádalom eszméletében; A népi-nemzeti megújulás szolgálatában; A forradalmi népiség arcvonalán stb.*

⁶ TÜSKÉS Tibor, *Illyés Gyula alkotásai és vallomási tikrében*, Szépirodalmi, Budapest, 1983.

⁷ TAMÁS Attila, *Illyés Gyula*, Akadémiai, Budapest, 1989.

⁸ Vasy Géza például alapvetően a költő ideológiai-politikai tapasztalataival magyaráz verseket, így a *Rend a romokban* kötet *Reggeli meditáció* című versét is: VASY Géza, *Illyés Gyula*, Elektra Kiadóház, Szeged, 2002, 71.

⁹ Nyári Krisztián tanulmánya elején az „urbánus Illyés” felkutatását ígéri, a húszas–harmincas évek „nem újnepi jellegű műveinek” felmutatását, ezzel is alátámasztandó Illyés poétikai tendenciáinak korszerűségét. Tanulmánya végén mégis Kabdebó Lóránt megállapításait ismétli: „Illyés ez időben írt munkáit, így a *Nehéz Föld* kötetet is olyan poétikai-esztétikai kritériumok határozzák meg, mint a »pedagógiai« jellegű hasznosság-elv, a tárgyias ábrázolás igénye, vagy a felvillanó képekből szerkesztett, mégis lineáris elbeszélő attitűd”. NYÁRI Krisztián, *Egy párizsi Hunniában. Illyés Gyula poétikájának háttere a húszas–harmincas évek fordulóján*, It 1996/3–4., 518.

sító újraolvasáshoz ösztönzést leginkább az Illyés születésének századik évfordulója alkalmából szervezett budapesti és debreceni,¹⁰ valamint a 2007-ben rendezett pécsi konferencia előadásai adhatnak, mely két esemény nézetem szerint fordulópontnak is bizonyulhat hosszú távon az Illyés-értelmezésben. Meg kell említenünk továbbá Alföldy Jenő könyvét,¹¹ mely újszerű próbálkozásként kifejezetten Illyés létbölcseleti lírájának bemutatására és elemzésére törekszik, az 1956-ban megjelent *Kézfogások* című kötetből olyan verseket vonultatva fel, melyek az illyési életmű „árnyékban maradt tartományaiból”¹² származnak, s még a költőt jól ismerő olvasóknak is némi újdonságot jelenthetnek. Az alábbiakban ezekhez az előzményekhez kapcsolódva arra törekszem, hogy eltávolodva a legismertebb versek kánonjától az Illyésről alkotott megszokott irodalomtörténeti képet valamelyest összetettebbé tegyem, még ha ez nem is jelenti egy „másik Illyés” program-szerű felmutatását. A transzcendenciát tematizáló beszéd vizsgálata ugyanakkor felmutatja azt is, hogy a húszas–harmincas évek Illyés-költészete nem választható el élesen az elsősorban Szabó Lőrinc- és József Attila-olvasatokon keresztül artikulált költészettörténeti alakulásfolyamatoktól.

*A szubjektum elmosódó határai:
a környezetben és a közösségben feloldódó individuum*

Rába György meglátása szerint a századelő óta érlelődő líratörténeti fordulatot, mely leginkább az individuum határainak viszonylagosságával szembesülő, az én köré szerveződő versbeszéddel szemben a személytelenség felé hajló, az én nyelv általi meghatározottságát felismerő lírai beszédmódban nyilvánul meg, Szabó Lőrinc *Te meg a világ* (1932) című kötete reprezentálja.¹³ Jól jelzi a kortárs és napjaink irodalomkritikai elvárásainak egybeesését, hogy Halász Gábor csak az 1937-ben megjelent *Rend a romokban* kötettel ünnepli az „új Illyést”, aki végre nem a világgal, hanem önmagával harcol.¹⁴ Kétségtelen, hogy a *Rend a romokban* verseiben hangsúlyosabbá válik az én-tematika, s a lírai én többszólalmúsága, az önmagával vitázó hang, valamint az illyési líra egyedi karakterét adó önirónia valóban újdön-

¹⁰ A konferencia kötetben megjelent előadásait lásd: *Studia Litteraria* (40) 2002. A centenárium alkalmából megjelent, *Csak az igazat* című, bővebb anyagot tartalmazó tanulmánykötetet már hivatkoztam.

¹¹ ALFÖLDY Jenő, *Halandó kézzel halhatatlanul. Elemzések és tanulmányok Illyés Gyula verseiről*, Orpheusz, Budapest, 2003.

¹² *Uo.*, 138.

¹³ RÁBA György, *Csönd-herceg és a nikkell számovár*, Szépirodalmi, Budapest, 1986, 96.

¹⁴ HALÁSZ Gábor, *Az új Illyés*, *Nyugat* 1938/1., 36–40; illetve: *Nem menekülhetsz. In memoriam Illyés Gyula*, szerk. DOMOKOS Mátyás, Nap, Budapest, 2002, 134.

ság Illyés költészetében. Ám, mint ahogyan a líratörténeti korszakok újításai is egy folyamatosan alakuló folyamat eredményei, s alakulásuk az előzményekben nyomon követhető, úgy a *Rend a romokban* előtti kötetek is a kezdetektől fogva felmutatják az illyési líra öntematizáló, önkereső, önmagát „küzdve alakító” vonulatát. A századelőre jellemző „kétarcúság”, melyet Kulcsár Szabó Ernő a korai modern énközpontú versalkotásának és az avantgárd által inspirált, személytelenebb, az én határait és stabilitását megkérdőjelező versmodell alkalmazásának egymásmellettiségében határoz meg,¹⁵ karakteres jellemzője az illyési énbeszédnek is, s e kettősség – változó súlypontokkal – az egész elemzett korszakra jellemző marad. Ezen ütközés mellett azonban talán fontosabb felfigyelni az illyési líra már kezdetektől megmutató sajátos kettősségére: azokra az ellentétes irányba ható lírai beszédmód-alakító erőkre, melyek egyfelől a romantikától a szimbolizmuson és a szürrealizmuson átöröklött közösségi-mandátumos költészet hagyományaira épülve az én hiperpozícióját, a világtól való hangsúlyos különállását erősítik, illetve – ennek ellentételeképp – a korszak meghatározó léttapasztalatát, az én és a világ egymásba oldhatóságának tapasztalatát közvetítve a személytelenebb lírai realizmus látás- és beszédmódját érvényesítik. E kettősség azonban mégsem különíthető el tisztán a korszak Illyés-lírájában: korai közösségi tematikájú versei legszebb darabjainak sajátosságát éppen a környezetében és közösségében feloldódó, határait a világnak megnyitó szubjektum hangja adja.

Az énbeszéd sajátosságait illetően a két első kötet, a *Nehéz föld* és a *Sarjurendek* közös jegyeket mutatnak. A két kötet ugyanabban az egzisztenciális határhelyzetben mutatja fel a lírai ént: a „szellem alapmozgását”¹⁶ jelenetező hazatérés, az önmagához való visszatérés egzisztenciális pozíciójában, melyben a magát önmagától elidegenedétként szemlélő én keresi a szerves folytatás, az önmagával való újra azonosulás lehetséges útjait (*Tétkozló; Száműzött; Énekelj, költő; a Szerelem* 2. és 5. darabja; *Szülföldem; Sarjurendek; Anyánk*). A *Száműzött* hasonlata fejezi ki talán legtalálóbban, hogy nem csupán fizikai utazásról, a Párizsból való hazatérés életrajzi eseményének versbeli megörökítéséről, hanem a visszatérésnek, mint egzisztenciális léthelyzetnek, az önmagában megtett utazásnak a megverseléséről van szó: „Úgy járok itt, oly rettegőn, mintha szívem / Hajlongó sötét tájain járnék”. A versek sokszor hitvallásos jellegét ez az önkeresés, a költői én érvényes megszólalásának lehetséges utáni kutakodás, az én világbeli pozíciójának újrarajzolása adja.

¹⁵ KULCSÁR SZABÓ, *A kettévált modernség nyomában*, 45.

¹⁶ „Az idegenben felismerni a sajátot, otthonossá válni benne – ez az alapmozgása a szellemnek, melynek léte csak abban áll, hogy a másleltől visszatér önmagához. [...] A] képzés lényege nem az elidegenedés mint olyan, hanem az önmagunkhoz való visszatérés, ami persze előfeltételezi az elidegenedést.” HANS-GEORG GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI GÁBOR, Gondolat, Budapest, 1984, 34.

(A világ azonban nem az univerzum elvont fogalmát, hanem a konkrét, közvetlen földrajzi, tárgyi, szociális környezetet jelenti itt Illyésnél.) Az éntematika tehát – még ha az én kérdése legtöbbször kifejezetten az „én mint költő” specifikációval jelenik is meg – a pályakezdő kötetek alapszólamát adja.¹⁷ Az éntematikán belül azonban az individuum és a világ viszonyának megjelenítése egy kötetben, sőt, akár egy verscikluson belül is változatos képet mutat. A *Nehéz föld* önjelentező sorozataként is olvasható *Szerelem*-ciklusa egyes tételeiben az én és világ határainak egybeolvadását jeleníti meg, az eggyé olvadáshoz az én határai tágulnak, transzcendálódnak a környező világot (táj és emberek) is magukba foglaló határokig.¹⁸

A ciklus első verse különös helyet foglal el Illyés korai versei között. Ebben a versében mutatkozik meg először a transzcendenciához való viszonyulásának egy sajátos jegye: a közösségi élményen keresztül megtapasztalható transzcendencia – s mint ilyen, az eredendően közösségi-társadalmi szenvedélyességtől fűtött illyési költészet első markáns alkotása. Hangjában egyszerre van jelen a marxizmus világmegváltó, utópisztikus forradalmiságának hevülete, s egy finom bibliai utalásokkal játszó regiszter, mely egyszerre engedi a szöveget közösségi-küldetés-tudatos versként és vallásos mélységű credóként olvasni. A küldetés-tudat megfogalmazásának alapján a vers a *Sarjurendek* kötet *A ház végén ülök* című versével lenne rokonítható, ám döntő különbség, hogy utóbbi az Istennel való kommunikáció konvencionális formáját követi: Isten a vers egyértelmű megszólítottja, a szöveg a hagyományos vallásos beszédaktus mintáját követi, s a lírai beszédmód is ily módon a különállást jelzi, a világtól és Istentől határozottan elkülönülő szubjektivitásból fakad. A *Szerelem* című ciklus első verse ezzel szemben sokkal finomabb, rejtettebb vallásos szóhasználatot és beszédmódot alkalmaz, transzcendencia-élménye pedig alapvetően a felismert és megérzett egységérzetből fakad: a fizetségüket váró zsellérekkel még pusztán külső, formális a lírai én közösség-vállalása („ingasd te is fejed, ha szólnak és csomós / Mondatokkal bontogatják sorsuk”), az ismeretlen kaposvári férfivel való találkozáskor azonban belső, lényegi közösséget ismer fel, egyfajta *unio mystica* valósul meg, mely lényege szerint pilanatnyi:

¹⁷ A későbbi köteteknek szintén az én-problematika adja az alaphangját, melyekben azonban az én már más léthelyzetben, az önmeghasonlás feszültségében mutatkozik meg, melynek csúcspontját a *Rend a romokban* kötet darabjai jelentik. E kötetben azonban már nem csupán a költőszerep vívódásai, hanem az ennél általánosabb alanyként felfogható én válsága rajzolódik elénk.

¹⁸ Az én határainak e környezet felé való kinyílása azonban alapvetően különbözik attól a Szabó Lőrinc-i expresszionista önreprezentációtól, mely a *Fény, fény, fény* című kötet (1925) záró darabjában, az *Óda a genovai kikötőhöz* című versben jelenik meg („Az én lelkem ez az iszonyú város!”). A kikötő világa Szabó Lőrincnél az én belső világának projekciójaként értelmezhető, míg Illyésnél nem az én vetül ki a környezetre, hanem a környezet elemei interiorizálódnak a szubjektumba.

Egymáshoz szorultunk, egymás fölé vontuk kabátunkat,
Mint egy ölelésben,
A gyufa villanásánál arcába néztem,
Rám mosolygott,
Egy pillanatra szívünk egymásra ismert.

A szöveg vallásos pátoszát olyan bibliai szövegemlékeket idéző szavak készítik elő és emelik a továbbiakban, mint az *Ime*, mely gyakori bibliai mondatkezdés; a *tűz* és *szél* egymás melletti említése, mely a Szentlélek fogalmát idézi meg; a költő arca „tisztul, fénylik” embertársai tekintetétől – az arc tisztulása, fénylése az olvasóban előhívja az *Aroni áldás* szövegét: „Világosítsa meg az Úr az ő orczáját te rajtad” (4 Móz 6,25.) –;¹⁹ s a *jó hír*, mely a bibliai jó hír, örömhír, evangélium szavakra enged asszociálni. Ezeken a szórványos áthallásokon túl azonban maga a beszédmód is vallásos aktusra, a hitvallás beszédaktusára emlékeztet, amennyiben ívében annak jellemző jegyeit követi. A hitvallásban aktusában a valós világ eseményeiből fakadó felismerés, az *inventio* aktusa teszi látóvá a hitvallót, mellyel hirtelen nyilvánvalóvá válik számára az addig rejtett istenség. „A gyufa villanásánál arcába néztem, / Rám mosolygott, / Egy pillanatra szívünk egymásra ismert”. A sovány szabó „Kibontotta előttem életét, / Előző héten kislánya született.” „...szíved pezsgett, mint boldog szamovár, forrt / Midőn jó hírt mondhattál egy öreg kocsisnak” – vall a költő azokról a pillanatokról, azokban a cselekményekből születő élményekről, melyekben az embertárs iránti szeretet, a szerelem mutatkozott meg hirtelen, vált a hétköznapi rejtettségéből jelenvalóvá. Az *inventio* e passzív élményét az *intentio*, a hitvalló szándék aktivitása követi: az istenélmény és az istenismeret megsztásának vágya, egy egzisztenciális döntés kifejeződése, a *modus vivendi* kinyilvánítása.²⁰ További közös jegy a szégyen említése: a hitvalló tudja, hogy kívülálló számára nem feltétlenül felfogható és értelmezhető józan ésszel a megnyilvánulása. „Mert nem szégyenlem a Krisztus evangéliomát; mert Istennek hatalma az minden hívőnek idvességére” – mondja Pál apostol ennek tudatában (Róm 1,16). Illyés is így inti magát: „Ne szégyeld, / Hogy pillantásodban nagyanyád szemének / Tekintetét érzed langyosulni” – ismét egy szöveghely, mely az én határait engedi meglazulni, ezúttal az élő hagyományt jelentő felmenők irányába.

A *Szerelem*-ciklus első darabja tehát a finom bibliai áthallások s a szöveg beszédaktusa révén a szociális indíttatású művészi hitvallást magasabb spirituális szférában fogalmazza meg. Illyésnél a baloldaliság a marxi fölfogásnál – mely, ahogy József Attila is fogalmaz, „nem ösmer általános emberi szolidaritást”,²¹ hiszen fő

¹⁹ A bibliai idézetek a Károli Gáspár-féle fordításból származnak.

²⁰ BÉKÉSI, I. m., 53.

²¹ MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Magvető, Budapest, 1988, 108.

kategóriája az osztályharc – magasabb, egyetemesebb értékek iránti elkötelezettséggel jelenik meg, a társadalmi forradalmat krisztusi lelkeséggé transzcendálja, s a közösséghez tartozás erejének szakrális hátterét mutatja fel.²²

A ciklus harmadik darabja is szolgáltat példát a kiszolgáltatottakkal sorsközösséget vállaló költői szubjektum és az embertárs közötti határvonal feloldására: „Igen! Ez a félszeg mosoly az arcomon a vázáttörő / cseléd lány kezének ijedt rebbenése / S e pillantás a szolgál rossz lelkesedése”. Az emberszeretet mellett a hazai táj szeretete is a tájat magába oldó, határain áteresztő *én* képével jelenik meg a *Szerelem* 4. versében: „füvek selyem hullámai futnak, – futnak át a szíven”; „Ez az az óra, amikor / úgy érzem, gondolataim közt / a Kapos gyerek-habjai / csillognak, sugdolózkodnak.”; „Futnak, futnak át a szíven, / mint gondolat száll rajtam át / lombsusogás, fűrjek fűttye, / bugyborékoló madárdal.”; „Átfoly rajtam e boldog zaj, percenként ellep a béke, / A feloldódó csend” (*Forrás*).

Az *én* határainak bizonytalanná válása, az *én* mint statikus egység megbomlása azonban nem mindig bír pozitív töltettel. A *Szerelem*-cikluson belül a második darab az önazonosság időbeli megszakíttóságát, az *én* változását, korábbi önmagával való szembesítését jeleneteli elénk a szülőházba való visszatérés pillanatában: „Jó állapot, teheneink, ha tudátok, mi lettem, / Bejönnetek a szobába, hogy megvigasztaljatok”. Itt az aposztrophé alakzatának használata a szubjektum és világ viszonylatának elemzésekor önmagában beszédes, hiszen, ahogy Jonathan Culler rávilágít, az aposztrophé költői eszköze a megszólítás látszata mögött valójában az *én* megképzésére szolgál. Az aposztrophé, „amely viszonyokat látszik létesíteni az *én* és a másik között, valójában a radikális interiorizáció és szolipszizmus eszközeként olvasható. [...] vagy az ént osztja fel, hogy megtöltse a világot, benépesítve az univerzumot az *én* részeivel, [...] vagy pedig belsővé teszi azt, amit külsőként lehetett volna elgondolnunk.”²³ A korábbi *ént* mintha a környező tárgyak szívták volna fel magukba: a „négy fal” őrizi ifjúságát, „gyermekálmaim me-

²² A harmincas évek derekán, a *Rend a romokban* kötetben nem véletlenül nyúl vissza Illyés a *Szerelem*-ciklus ezen első versének záró soraihoz, hogy azt mintegy visszajára fordítva fejezze ki a közösségben, a közösségért végzett munka feletti csalódottságát. A nehéz, tápláló földbe mélyedő gyökerek képét a „nehéz sár áruló gyökerei” váltják fel, az ókori görög dodonai jóslás szimbóluma, a tölgy helyére (Dodonában a jóshely közepén tölgy állt, ahol a papok a szent tölgyfa susogása alapján adták meg a jóslatkérőnek a földanya választát) a magának való *szál fenyő* kerül az *Avar* című vers zárlatában.

²³ Jonathan CULLER, *Aposztrophé*, ford. SZÉLES Csongor, Helikon, 2000/3., 381. Culler további megfigyelései az aposztrophé alakzatáról – mely szerint az aposztrophé „a referenciális temporalitást a diszkurzus temporalitásával helyettesíti” (*uo.*, 383.), s így módon a költeményben az aposztrofikus erő a narratív erő ellen hat – a szubjektum és világ kapcsolatának elemzése mellett új fénnyel állítják az Illyés-líra epikus jellegének megítélését is, hiszen a költő a korszakban igen gyakran él az aposztrophé alakzattal (néhány példa: *Tékozló; Szárnyak; Szülőföldem; Halott leány; Havas emlék; Téli éj; Feledni; Egy rigóra; Egy barackfára*).

lege áramlik a sarokból”. A környezet tárgyaira kivetülő, a világban feloldódó én a személyiségvesztés, az eltűnés nihiljének szorongató képével jelenik meg más-hol: „Minden léptemben elmarad valami belőlem, ködbe felejtődik” – fogalmaz az *Egy ős* 5. darabjában. E szórványos sorok tartalma és kifejezésformája Babits *Csak posta voltál*,²⁴ vagy Szabó Lőrinc *Ízenként porlok el a szélben* című versével rokonítható.²⁵

A harmincas évek második felétől az én egységének felbomlása, identitásának válsága, az önmeghasonlás a kötetek egyik központi témájává válik. Már a *Sarjurendek*-kötet utolsó verse, a *Mint a mosolygó merénylő* jelzi, mintegy felütésként a következő időszak e központi problémáját („valamit rám bíztak, amit elárultam”, „szívem árulón dobog”), s hasonló hanggal zár a *Szálló egék alatt* kötet *Utóhangja* is: „Ez voltam én” – kezdődik a vers. Az önmeghasonlás versei nem csupán az én belső egysége felbonlásának, de a közösségi egységérzet megbomlásának tapasztalatát is hordozzák: e versekben az én egy idegenszerű világ kívül rekedt szemlélőjévé válik.

*A világtól különálló szubjektum hangjai:
kiszemeltségérzet, kozmikus magány, világgyűlölet*

Az én világtól való elkülönülésének, hangsúlyos különállásának, kiválásának számos vers a megszólaltatója, melyek részben a közösségi-mandátumos költészet, részben pedig az egzisztencialista líra darabjai közé sorolhatók. Mint fentebb említettük, a közösségi költészet hagyományai az énbeszédet épp ellenkező irányba terelik, mint azt a *Szerelem* első darabjában láthattuk. A képviseleti-mandátumos líra további darabjai az elkülönülésre, a világból való kiválás tapasztalatára épülnek, mely a *Nehéz föld* és a *Sarjurendek* kötetekben sajátos módon legtöbbször a „nézve levés” érzésében, a tekintet motívum gyakoriságával fejeződik ki. Illyésre állandóan tekintetek szegeződnek, verseiben feltűnően gyakori motívum a valaki vagy valami által „nézve levés”.²⁶ A figyelő szem, mint számon kérő tekintet a legősbibb

²⁴ Kulcsár Szabó Ernő Babitsnak a *Mint a forró csontok a máglyán* és az *Ősz és tavasz közt* mellett ezt a versét tartja fontos határkönek a korszak lírájának fejlődéstörténetében, minthogy a személytelenítés jelzéseit viselve magán a klasszikus modernség második hullámának új individuums-felfogása előtt nyit utat. KULCSÁR SZABÓ, *A kettévált modernség nyomában*, 43.

²⁵ „Nyomorult percekre bont az idő / s ízenként porlok el a térben”. Szabó Lőrinc *Fény, fény, fény* 1925-ös kötetében.

²⁶ „Ökreim tekintete érleli szívem” (*Szomorú béres*). A *Szerelem*-ciklus más darabjai számos példával szolgálnak erre: „Mintha századok távolságából tekintett volna rám / A vén napszámos megvert pillantása” (*Szerelem* 3.); „Itt élek köztetek, / Hallgatok, beszélek / S úgy érzem távolról néma / Népek, barmok néznek.” (*Szerlem* 5.) A karjai közt meghaló borjúról: „Sose feledem már / Végző pillantását, / Megismertem, mi a szótlán / Tiszta szomorúság!” (*Szerlem* 5.); „Álmodom, beszé-

kultúrákban is valamiféle transzcendenciához kapcsolódik. Fontos észrevennünk azonban, hogy Illyésnél a tekintetek immanens jelenségekről (legtöbbször állatokról vagy természeti tárgyokról) vetődnek rá,²⁷ így a „nézve levés”-ben nem a transzcendens szempont bevonása a meghatározó, mint inkább az, hogy az én határai itt nem „átersztők”, hanem érzékelhetővé válnak, megütközik bennük a tekintet: én és világ nem egy, az én hangsúlyosan elkülönül a környezetétől. Az elkülönülés, kiválás, „kiszemeltetés” ezen érzése adja az inspirációt, az erkölcsi indítékot a közösségért való cselekvésre. A „kiszemelt” pedig maga is szemlélővé válik: a *Sarjurendek* kötet *A kocsis csak állt* című versében a lírai én mindvégig a jelenet külső szemlélője marad, s bár a szenvedővel való szolidaritás érzése megkapó költői képben fejeződik ki, a vele való lényegi azonosulás ezúttal elmarad:

A kocsis csak állt, állt s akkor hirtelen
a gazdatiszt rámért egy hatalmasat -

- - - A lélekzetem elakadt.

Szívem fölugrott, mint vad a hurokban.

A közösségi-mandátumos lírának azon darbjait sorolhatnánk fel a világtól különálló, ahhoz üzenettel érkező próféta-költő szerepében megszólaló versek között, melyek az Illyés-kánon jól ismert darbjai, s melyeket az Illyés-monográfiák is sorra kiemelnek a két első kötetből: *Tékozló; Száműzött; Énekelj költő; Sarjurendek; A ház végén ülök*. Ezekben a versekben a világtól külön álló én pozíciója magabiztos, küldetésességéhez és önértelmezéséhez nem férkőznek kétségek. A világtól való különállás más versei azonban a bizonytalanság, a veszteség hangján szólnak, az én kívül rekedése a tőle idegen világon a világ- és isten nélküliség szorongó, vagy éppen dacos kozmikus magányát szólaltatják meg. Az Illyés-líra ezen egzisztencialista vonulatára a monográfusok közül Tamás Attila figyelt fel először. Szórványos jelenlétüket így magyarázza: „Azt jelzik tehát, hogy Illyés erősebben küzd ekkor belső konfliktusaival, mint amennyire ezt el kívánná árulni; iránítja magát, teljesen elhallgatni azonban nem akarja a választott szerepéhez nem illő disszonanciákat.”²⁸ A *Nehéz föld* két egzisztencialista versét, az *Úrfelmutatást* és a *Novemberi ég alatt* címűt Tamás Attila ily módon a „kötet alapszíneit megadó művek együt-

lek, / S szívem körülállja / Kerek szemmel nagyapámnak / Hétszázhusz birkája” (Szerelem 5.); „Mint ezer kérdező kék szem tekint felém / a harmatraj is a káposzták levelén” (*A ház végén ülök*).

²⁷ Az immanens jelenségek ugyanakkor transzcendens lényegiségek hordozói Illyésnél – erről később szólnunk.

²⁸ TAMÁS, I. m., 45.

tesétől elütőnek” ítéli meg, értékeléséhez hozzáfűzve, hogy „talán nem is egészen kiforrott alkotások”.²⁹ Az elidegenedettséget tematizáló versek gyakorisága a korszakban azonban cáfolni látszik a megállapítást, miszerint e versek az Illyés-líra a költő által is legszívesebben visszafojtandó, feltörő vadhajtásai volnának. Csak a „nemzeti költő” megelőlegező koncepciójából kiindulva tűnhetnek a „választott szereptől” elütő daraboknak.

Képi szerkesztettségének technikájában az *Úrfelmutatás* a *Szerelem*-ciklus első versével rokon. Illyés ebben a versben is finom bibliai utalásokkal él, egy-egy – egyébként köznapi – szón keresztül idézve a versbe az *Újszövetség* egyik nagy jelenetének, Krisztus Getsemáné kertbéli szenvedésének szövegét:

Poharainkban már a hajnalsillag tüzes
Tekintete sistereg... Barátaim az én magányosságom
Nagyobb, mint ez az éj! Keserűbb, nehezebb
Volt nekem ez az éj, akár az óceán.

Az újszövetségi allúziókat ezúttal a *Barátaim* megszólítás, a *poharaink*, az *éj*, a *magányosság* és a *keserű* szavak biztosítják. A krisztusi helyzet megidézése után azonban a vers Krisztus híres felkiáltását csupán hiátusként idézi meg. Az első versszak bibliai allúzióival az „Istenem, Istenem, miért hagytál el engem?” elkeseredett Istenhívására készítené fel az olvasót, ám ehelyett, ennek ellenkezőjépp az isteni segítség hívásának dacos elutasítása következik: „Nem veszem számra az isten nevét, / Ha nem látom szenvedésem okát, / Ha nincs kire panaszkodnom”. A megszólítással kezdődő, majd *soliloquiumba* váltó, krisztusi kozmikus magányérzetet felpanaszoló lírai beszéd tehát nem az istenes versek beszédmódját követi, hanem az isten nélküli magányt tapasztaló egzisztencialista életérzés kifejezője lesz: „Lapulva szűkül, forog mellemben egy állat. // Egy állat, mely kínjaiban saját / Lábába harap. Nem vonít ő, tudja / Üres az éj, az ég. Tudja, egyedül van. // Néma tanúja leszek halálig önmagamnak: / Bármit tegyek is, ártatlan vagyok.” A vers zárása az egzisztenciális szorongás³⁰ szinte epigrammatikus tömörségű megfogalmazása.

²⁹ *Uo.*, 44. Tamás általánosságban nem értékeli nagyra Illyés elidegenedettséggel verseinek művészi értékét: „Tény viszont, hogy azoknak a verseinek a sugallatossága, melyek az elidegenedettséget, a semmit veszik tudomásul, illetve [...] az abszolútumhoz szólnak, nem érik el legértékesebb, leg súlyosabb saját alkotásainak művészi erejét.” (*Uo.*, 103.) József Attila verseinek művészi színvonalával szembe állítja őket, ám felismeri az analógiát kettejük életművében, s Pilinszky egy évtizeddel későbbi költészetének egy részével is párhuzamba állítja e verseket. (*Uo.*, 99.)

³⁰ A szorongás, mint nem konkrét, nem megragadható tárgyú érzelen, létérzékelési mód Kierkegaard óta az egzisztencialista filozófia egyik központi gondolata. Kierkegaard, Sartre és Heidegger szorongás-fogalmait ugyanakkor eltérnek egymástól. Kierkegaard-nál a bűnbeesés absztrakt fogalmától való szorongás jelenik meg, Sartre-nál és Heideggernél az absztrakt szorongás oka

A vers lírai beszélőjének körülhatárolhatatlan személyessége (szinte személytelen-sége), s a lélek kiszolgáltatottságát kifejező állatmetafora előrevetíti a harmincas évek második felétől kezdve Illyés lírájában és a kortárs költészetben is gyakorivá váló börtön-rab metaforát.

A *Novemberi ég alatt* szintén az egzisztencialista létérzés verse, mely egy ismeretlen ok elől való belső menekülés expresszionista képeiben nyilvánul meg: „– nékem / Ki mondja mitől / Kellene jaj futnom / Ha egyedül is”. A lét ürességével, a semmivel való szembenézés, az absztrakt én magányossága a harmincas évek második felétől lesz a versek gyakori témája. A *Szálló egek alatt az Utóhang* című verssel így zárul: „Nő a világ, nő árvaságom. / És nő az árvaság szívemben.” A *Rend a romokban* kötettől a világ és az én viszonyában új hang jelenik meg: világ és én különállása a börtön-fogyó metaforák révén jelenik meg: „néz, mint kifúlt vad át a rácsokon. // Oh kezdet és vég foglya! Föltekint – / Így tekintek föl. Úti csillagom, / mint cella-mécs harmatos falon ing.” (*Fogyó*); „Fogyó vagy. Hang lehetsz csupán.” (*Avar*). A *lámpa le hull* „menekülj” önfelszólítása is e börtön-rab metaforát idézi. A világérzékelés e metaforája a korszakban igen jelentős Szabó Lőrincnél és József Attilánál is.³¹ Világ és én ezen ellenséges viszonya egyes versekben tovább fokozódik egészen az én világból való kivonulásának vágyáig.³² Az idegenné vált külvilágból egy belső világba való menekülés vágyával szemben azonban megszólal a „nem menekülhatsz” erkölcsi parancsa, mely egyre heroikusabb küzdelem színterévé teszi a lírai ént: „A szív rőten dadogja, / menekülj. Nem menekszem.” (*A lámpa le hull*). Talán ezek a sorok érzékeltetik legkifejezőbbben a reális világban maradó és abban cselekvő szerepet vállaló illyési és az elfogadhatatlan világ elől az individualitás világába menekülő Szabó Lőrinc-i költői alkat alapvető különbségét.

*Az „egy a világ”-érzés lírai vetülete:
a teljes immanencia tapasztalata és annak megkérdőjelezése*

Én és környezet határai elmosásának tendenciáit az illyési líra e kezdeti szakaszában fentebb kimutattuk. Utaltunk rá azonban, hogy e környezet Illyésnél mindig valamiféle konkrétsággal bír: az én univerzális mindenséggé való tágulása, szubjek-

az önmagunk, illetve a valódi létünk elől való menekülésben gyökerezik.

³¹ „Ketten vagyunk, én és a világ, ketrecben a rab” (Szabó Lőrinc: *Az Egy álmai*), vagy: „a csillagok, a Göncölök / úgy fénylenek fönt, mint a rácsok / a hallgató cella fölött” (József Attila: *Eszmélet*).

³² *Haza, a magasban*: „Mint Noé a bárkába egykor, / hozz fajtát minden gondolatból”; *Nem érdemelnek meg*: „Nem érdemelnek meg az emberek minket. / Van egy világ, van egy szabad hon, / hol mi uralkodunk, hová leviszlek, / mihelyt elalszom.” *Hajnal*: „Gyűlölöm én az éjt. Mindent, mi volt! [...] Már nem vagyunk óh! Nem, nem! Ha az éj le: / fölránt a hajnal is egy öröklébe! / Én ott vagyok honn. Gyere. És ne szólj, csak / kövess, Eurydiké, kihozlak!”

tum és objektum határainak totális egybemosása, én és a mindenség azonosítása, s az ennek ezáltal valamiféle isteni, világalakító erővel való felruházása idegen az illyési lírától. A teljes immanencia alapgondolatának jelenléte a költőnél nem annyira a szubjektum-, mint inkább az objektum–felfogás sajátosságában, az illyési líra sajátos tárgyiasságában nyilvánul meg. Bertha Zoltán találóan állapítja meg:

A jellegzetes illyési versbeszéd valóban egyfajta szakítás mind az esztéticista szépségkultusz formaeszményeivel, mind bizonyos karakterisztikus avantgardista művészeti tendenciák szemléletuniverzáló affektivitásával és szenvedélyhatártalanító nyelvalkazataival. Eltávolodás a mitikus–metaforikus átképzelés, a közvetlen szimbolikus–mágikus átlényegítés adys hatásesszkezeitől, a jelképies, elvonatkoztató–általánosító stilizáció babitsi, a hangulatlégiesítő eufónia és elokvencia, a szecessziós titoksejtetés kosztolányis, juhászi, Tóth Árpád-os muzikalitásától: mámor és varázslat szubjektívizmusától.³³

Leíró tárgyiasságában azonban megmutatkozik az avantgárd azon igénye, mely külsőség és belsőség, jel és jelentés egymásnak való teljes megfeleltetésére törekszik. Az illyési líra a *Nehéz föld* kötetben megnyilvánuló e sajátos tárgykezelését már egyik legkorábbi kritikusa, Németh László is észrevette, aki a kötet verseinek képkalkotása kapcsán azok „metafizikai nyilallás”-áról beszél.³⁴ E metafizikai nyilallású képsorok titka, hogy Illyésnél az immanens, tárgyi jelenségek egyben transzcendens minőségek is. A *Nehéz Föld* kötetben az immanencia–ranszcendencia ezen egybeesése legtöbbször a környezeti elemek és az állatmetaforák révén fejeződik ki: a szél „Halk csillogású, szétfutó Jóság” (*Szerelem* 4.), a haldokló borjú tekintete maga a „tisza szomorúság” (*Szerelem* 5.), a fa rózsaszín szirmainak hullásakor: „öröm hullt rám” – fogalmaz a *Szülőföldem* 3. darabjában. Az efféle metaforák és a „gúnyos szél” és „közönyös föld”-höz hasonló, a metafora azonosító erejével bíró jelzős szerkezetek mellett az azonosítás fokát mérséklő hasonlat eszközével is gyakran él: „Mint meleg állat-lehelet / Érte jóság a szívemet” (*Mint a harmat*, 5.) A *ház végén ülök* című versében a csillagok fényei és a káposzták levelén ülő harmatraj válnak a transzcendens tartalmú, küldetésre elhívó tekintet hordozóivá. E költői világlátást a *panteizmus* helyett találóbb a *panenhenizmus* (minden–Egy) terminológiájával illetni,³⁵ minthogy nem igazán Isten mindenütt jelenvalóságáról,

³³ BERTHA, I. m., 234–235.

³⁴ NÉMETH László, *Illyés Gyula: Nehéz föld*, Nyugat 1929/6.

³⁵ A kifejezést Molnár Tamástól kölcsönözöm: „R. C. Zaehner kifejezése (panenhenikus élmény) jobbnak tűnik a »panteisztikus« élmény kifejezésnél. Ennek az élménynek a fenomenológiai alapja ugyanis nem az, hogy minden Isten, hanem az, hogy »minden egy«.” MOLNÁR Tamás, *Filozófusok istene*, Európa, Budapest, 1996, 67.

sokkal inkább a világ osztatlanságáról, immanens és transzcendens jelenségek teljes egybeeséséről van itt szó. E sajátos világérzékeléséről Az *Ifjúság* soraiiban így ír Illyés, a látásmódot ifjúkorához utalva:

Emlékszem, egyszer gólyák szálltak
nagy lassan kerengve felettem,
elnéztem őket s egy fűzfának
dőlve hangosan sírni kezdtem.
Máskor egy fűrj kiáltott hosszan
és mintha golyó talált volna,
megtántorodtam és félholtan
rogytam az út menti bokorba.

Ó de volt úgy is, hogy egyszerre
nevetnem kellett, fölnevettem,
mert két virág úgy hajolt össze,
mint szívbéli nagy szeretetben,
néztem őket, nevettem folyvást,
víg-fejcsóválva továbbmentem,
kis levelökkel fogták egymást.
Hátranéztem, megint nevettem.

Galamb rebbent föl, szárnyát tárva
megállt ragyogva a kéklő ég
szepőlőten szűz magosában,
mint maga a fényes dicsőség.
Néztem és a futástól, láztól
egyszerre gyöngéd hangulatban
pislogtam, mintha más világból
emlékezném már önmagamra.

E „minden Egy” látásmód, mely – minthogy az észlelt világban minden minőség, minden lehetőség *jelen* van – a szubjektumot a világban való korlátlan cselekvés lehetőségének képzetével, a „világ jobbra válthatóságának” utópisztikus hitével ruházza fel. Az ifjúság elvesztését panaszló versekben, melyeknek legszebb és legnagyobb figyelmet érdemlő darabja a *Rend a romokban* kötetet záró *Avar*-ciklus,³⁶ legsúlyosabb erkölcsi veszteségét éppen az ebben a hitben való csalódás jelenti:

³⁶ Az *Avar*-ciklust mélyrehatóan elemzi: ANGYALOSI Gergely, *Meghasonlás és önazonosság. Az Avar-ciklusról = Csak az igazat*, 64–70.

Mily képek, mily káprázató
 Világok gyulladtak agyamban:
 Részegült ajakkal szavaltam:
 Az ember jobbra váltható!
 Ezt hittem abban a tavaszban.

E hit elveszítése az én teljes önmeghasonlásával jár együtt: „Érintem ámulva magam. / Magamat is hogy elfeledtem! / Mintha más élt volna helyettem” hiszen „Az ember inget, szeretőt, / Hitet is válthat, csak reményt nem, / Az ifjúságét a szivében, / Mely férfivá avatta őt.”

Az önmeghasonlás az *Avarban* megjelenő, elégikus, létbölcseleti mélységű megfogalmazását a *Rend a romokban* több verse készíti elő.³⁷ Az én önmeghasonlása az én hasadásában, megkettőzöttségében tematizálódik: „Koravén gyerekként ül a szív a mellben,/ tud és lát mindent, amit én./ Kettesben így ülünk; a morszák / asztalomon s a csillagok / egy ablakomon magyarázzák, / hol is vagyok.” (*Levél*); „Nem bennem, benne volt a vágy, / hogy mint a makk – mint fa a makk-tól / váljak, maradjak el magamtól.” (*Mint fa a makk-tól*); „őt békítem a kis zsellér fiút, ki egykor idáig rohant világgá” (*Egy régi városban, kóborolva*). A kötetnek azok az önmeghasonlást kifejező versei, melyek ön-dialógust folytatnak (*Reggeli meditáció; De addig?; Éjjeli meditáció a legfelső emeleten*) az Illyés-lírában nem csupán tematikai újdonságot jelentenek. E versekben a meghasonlás, a kettősség ugyanis versbeszéd-alakító erővé is válik.

A *Rend a romokban* kötet *Reggeli meditáció* című verse olyan véglegesen ellentétes állítások között feszül, mint „Egyszerű a világ” és „Látszat ez a világ”.³⁸ Ezzel az egyetlen vers határai közé sűrített feszültséggel ez a vers válik a centrumává annak az egész elemzett korszakban megfigyelhető kettősségnek, mely két ellentétes világérzékelés tapasztalatáról ad számot. A két ellentétes pólust egyfelől a világot *egységben, egy-szerűségben* látó, tárgyat és lényegiséget azonosító realizmus, és a „hagyományosabb”, a világot immanens-transzcendens oppozícióra bontó látásmód adja, mely a világi jelenségekben csupán jelt, szimbólumot, e világon túli érték*hordozót* lát. Tehát a panehenista, „minden Egy” immanens világlátással, s nem a pusztán leíró, a metaforikus látásmódot elutasító, igaz–hamis kódra építő „tudományos” szemlélettel száll vitába a transzcendens–immanens oppozi-

³⁷ Sőt a téma már a *Sarjürendek* utolsó versében (*Mint a mosolygó merénylő*) is megjelenik, a *Szálló egék alatt* kötet záró verse pedig, az *Utóhang* az *Avarral* áll párbeszédben: „Szorongás fog el, – mit vétettem, / mit kell vezetelnem? – vívódva / találgatom, hogy megfeleljek / a szóra-keltő ősi okra.” (*Utóhang*) „Mert elhagyott az ifjúság: / Tudom okát a büntetésnek.” (*Avar*)

³⁸ TAKÁCS Miklós, *A transzcendencia-immanencia oppozíció felbonlása a Rend a romokban kötet Meditáció-ciklusában* = *Csak az igazat*, 71.

cióra épülő világerzékelés. A versben az egy-szerű világ immanenciája s a transzcendensre és immanensre, láthatóra és láthatatlanra, jelenségre és lényegiségre bomló, megkettőzött világ állítódik szembe egymással: az „Egyszerű a világ [...] Ragyognak a tárgyak” és a „Látszat ez a világ” szólama felel egymással. Nem csupán ebben a versben: a világot a totális immanencia egységében látó szemlélet, mint említettük, a harmincas évek második felétől erős reflexió alá kerül Illyésnél. A *Fölkél a szél*ben öniróniával viszonyul a költő e világlátásához, melyet itt is az ifjúkorhoz utal:

Eszelősen, a harmincon is túl már
képzelt világban élek hallgatóg.
Férfi vagyok s a szeszes, könnyű lázat,
nem hevertem ki ifjúságomat. [...]
Micsoda szekta tagja vagy, tünődöm,
milyen istennek, szörnynek áldozol,
miket jártodban is mormolsz, a szókkal, míg arcodon fintor fut és mosoly;
a rögeszmével, hogy mint a madárjós
mindenből ami eléd lebben itt,
kifejtsd egy sose-volt, sosem-lesz létnek
szépségeit és jelentéseit?

E látásmód jogosságának végső megkérdőjelezése annak végletesen szubjektív voltára irányul, felismerve, hogy a jelenségben lévő lényeg milyenségének kibontása a szemlélő által meghatározott, nem egyértelmű: a hegytetőn megálló napot levágott, véres karóba szúrt főhöz hasonlítva megkérdőjelezi önnön képalkotását: „Mért véres fő? Mért nem béke pecsétje? / Vagy rózsza?” (*Fölkél a szél*). Visszatérve a *Reggeli meditáció* című vershez, a hétköznapi jelenet leírásában az illyési tárgyiasságra jellemző antropomorfizált világ jelenik meg, melynek leírásában először a házaló feltűnése okoz fennakadást, melynek alakjában, mint Takács Miklós is megállapítja,³⁹ a prófétai szereppel szembeni önirónia íródik bele a versbe:

Ki volt ez? Micsoda boldogtalan lélek,
micsoda testté lett
szimbólum, sejtelem? – mily haragos isten
megtetesült átka, mely elbődült itten, –
sajnos, oly hasztalan e hitetlen házban,
akár a próféták egykor a pusztában.

³⁹ Uo.

Az immanens világba tehát belép egy, a másik világlátáshoz kapcsolható szerepben „tetszelgő” házaló (a „másik”, transzcendens világlátáshoz való kapcsolása már az *árny* szó használatával kifejeződik: árnyékként jelenik meg először, majd „vonszolja a csalódott árnyat” – mindez összejátsszik a vers kezdetén álló „Ne tettesd, hogy árnyak, illatok követnek” sorral.) E kitérő után azonban zavartalanul folytatódik a „teremtés ezer babra-dolgá”-nak antropomorfizáló leírása, hogy váratlanul ismét félbeszakadjon egy, az imént a versben emlegetett „prófétai elbődülés” által, mely ugyanakkor a vers lezárása is lesz: „Látszat ez a világ, olcsó, hiu látszat. / Atya, Fiu, Szent-/ Lélek oltalmazzon mindnyájunkat ittlent.” A vers mindvégig, eldöntetlenséggel megőrzi kétszólalmúságát, olyannyira, hogy a szólamok közötti állásfoglalás, az „eredeti”, a legitim hang megtalálása lehetetlen, az egymásnak ellentmondó olvasatok közt nem lehet eligazodni. Ily módon a vers tökéletesen megfelel annak a dialogikus poétikai verseszménynek,⁴⁰ melyet Kabdebó Lóránt a húszas–harmincas évek paradigmaváltásának fő jellemzőjeként kezel.

*Kísérlet az Istennel való kommunikációra:
az önironikus megszólalás vagy a hallgatás alternatívája*

Illyésnek magyar katolikus költészettel szemben megfogalmazott kritikája⁴¹ arról tanúskodik, hogy már fiatal költőként foglalkoztatták a keresztény poétika modern lehetőségei. A magyar katolikus költők verselésében a hagyományos egyházi szóhasználat hiteltelenségére hívja fel a figyelmet, s követendő példaként a francia irodalom „neokatolikusait” hozza fel, azokat a spiritualista költőket,⁴² akik az egyházon kívüliekként, autonóm művészegyéniségekként voltak képesek újszerűen és megkérdőjelezhetetlen hitelességgel vallásos lírát teremteni.

Illyés a lényegre tapintott azzal, hogy a modern keresztény líra legfőbb problémájának a nyelvi kifejezés eszközeit jelölte meg. Az Istennel való kommunikáció ugyanis alapvetően a különállás, az immanencia–transzcendencia oppozíció fenntartásán alapszik, tehát egy olyan elméleti keretben működtethető, mely keretet a modernség erős kritika alá vesz és a felszámolására törekszik. A modern-

⁴⁰ „A homogenitás helyett a másság versen belüli formálódása és tolerálása jelenik meg: a vers dialógus színtere lesz. Nem dramatizálódik, hanem a versbeszéd grammatikája válik dialogikussá: a szöveg önmagában hordozza az egyszerre többfajta, egymással polemizáló értelmezhetőség lehetőségét.” KABDEBÓ Lóránt, *Költészeti paradigmaváltás a húszas évek második felében = Újraolvasó. Tanulmányok Szabó Lőrincről*, szerk. KABDEBÓ Lóránt – MENYHÉRT Anna, Anonymus, Budapest, é. n. [1997], 28.

⁴¹ ILLYÉS Gyula, *Katolikus költészet*, Nyugat 1933/7.

⁴² Illyés Baudelaire-t, Verlaine-t, Rimbaud-t, Huysmans-t, Jammes-ot, Claudel-t, Mauriacot, Gide-et, Max Jacobot idézi.

séget megelőző irodalmi hagyománnyal való szembefordulás így – a nyelvi referencialitás, a nyelvi jelentés és a nyelvi lényeg tekintetében is – különös kihívás elé állítja a vallásos irodalmat és az Istenről, vagy a transzcendensről való irodalmi beszédet. Korántsem egyértelmű ugyanakkor, hogy a keresztény művészet, melynek lényegi eleme a logocentrikusság és a transzcendens jelentésre, az isteni szóra való utaltság, „hogyan tudja megőrizni és kifejezni ezt a sajátosságát úgy, hogy közben mint a modernség irodalmi jelensége is értelmezhető legyen”.⁴³ Nem követheti a modern nyelv- és irodalomelméleteket, nem léphet ki a logocentrikus hagyományból, hiszen azzal lényegi elemét veszítené el. Sőt ahogy Szénási Zoltán írja,⁴⁴ éppen ennek a hagyománynak a megerősítésére kell törekednie.

Bár a hagyományos ember–Isten viszony ábrázolására és az Istennel való hagyományos kommunikációra elszórta találunk példákat (*Két régi vers egy kutyáról; A vasárnap megszentelése; Babér; Úrfelmutatás alatt egy falusi kertben*) Illyés lírájának karakteresebb jegye a transzcendenciáról való beszéd hagyományos formájának markáns elutasítása.⁴⁵ A *Rend a Romokban* kötetből azonban egyre gyakoribbá válik a vallásos beszédmód fordulatainak alkalmazása, Isten vagy Jézus megszólítása (*Első csapda: az értelem ellen; De addig?; Példa kellene; Éjféli meditáció a legfelső emeleten; A vasárnap megszentelése; Vidéki állomáson; Úrfelmutatás alatt egy falusi kertben; Játsszotam; Babér*). E megszólalásnak sajátossága ugyanakkor, hogy sosem nélkülözi a reflexiót, mely a megszólalásmód iránti iróniában mutatkozik meg.⁴⁶

A transzcendens feltételezetséggű Istennel való kommunikációtól Illyés tehát vagy elzárkózik, vagy az önirónia reflexiójával alkalmazza annak hagyományos formáit. E kommunikáció alternatívájaként egyedül bizonyos immanensnek nevezhető Istenfogalomból kiinduló misztikus irányzatok eljárásai (az elnémulás, a világra figyelés, az én-kibeszélésről és az énről való lemondás, az „Egészbe való belehallgatás”) tűnnek fel.⁴⁷ Az önmagunkról lemondás az Istennel egyesülés kö-

⁴³ SZÉNÁSI Zoltán, *Katolikus irodalom – keresztény poétika = Véges Végtelen*, szerk. SÍPOS Lajos – FINTA Gábor, Akadémiai, Budapest, 2006, 75.

⁴⁴ *Uo.*

⁴⁵ „Nem veszem számira az isten nevét, ha nem tudom szenvedésem okát” (*Úrfelmutatás*); „Magam vagyok én hegyeimmel / Az isten messze él, ha él / ezt tudom csak, mást nem mondhatok róla” (*Egy ősz*); vagy később: „Nincs menedék, se magosság, se jajszó. / Mennyből mentőm nekem nem esik, / se kötélhágcsó a Hajnalsillagról. / Tudom a zsinórpadlás titkait.” (*Kőasztal, madárka, este*)

⁴⁶ „De addig, Uram, addig? Jaj, feléd is / annyi vívódás, förtelem, vesztély visz? / bor, bordély, torz kék, forró háború – / Mit szavalsz? Nem is volt oly iszonyú” (*De addig?*); „De miért könnyezed te csak a világot? / Micsoda tetszelgés, kérdésed még most is! / Sajnálod tennagadat, ten nyomorúságod! / Tudod hová kerülés? Lelked merre oszlik / és a végső napon mit döntenek róla? / Nem áldoztál te sem érettségi óta.” (*Éjféli meditáció a legfelső emeleten*); A gúny azonban néha a megszólított istennek szól: „Te babrálsz ott a szívem felé? – hiába / próbálod nyitját, édes istenem!” (*Kőasztal, madárka, este*); „Egy kortynyi vigaszt, örömet / ígértél, Uram. Mosolyogjak? / Előre megfizetted. Ízét veszed az italomnak.” (*Vidéki állomáson*).

⁴⁷ „Ezt figyelni, ezt fülelem csak / lehunyva csüggedt szememet [...] Így ünnepek az ünnep: fölnézni / s nem bánni, ami elshant. / Ha van még, szót váltani így kell, / békét a rejtező istennel, /

zékori misztikusok óta hirdetett módja. „Lélek és Isten egyesülése csak akkor valósulhat meg, ha az ember már teljesen elhagyott mindent, ami őt mint létezőt határozza meg.”⁴⁸ Az individualitásról lemondás azonban, ahogyan Takács Miklós fogalmaz, a költészetének alapjegyeiről való lemondást jelentené.⁴⁹

A korszakban született Illyés-versek transzcendenciáról való beszéde, mint láthattuk, szükségszerűen az énbeszéd, a versbéli szubjektum külvilághoz, nem-énhez való viszonyulásának vizsgálata révén reinterpreálható. Ezért a vonatkozó szövegek éppen azon szempontok segítségével értelmezhetőek tovább, melyek a korszak lírájának újraolvasásakor⁵⁰ az illyési költészet elmarasztalására, másod-sorba utalására szolgáltak. Az Illyés-líra e periódusa, transzcendenciát tematizáló beszédmódja így a húszas–harmincas évek poétikai paradigmaváltásával rokoníthatón egy mozgalmas öndialógus színterének mutatkozik.

ez az igazi áhítat. // Ez az igazi ima, melyhez se szó, – még gondolat se kell / Itt vagyok. Élek. Nap melenget. / Mint nyájat őrizem a csendet./ Ottbenn a tepsi énekel.” (Ünnep); „Hangtalanul is milyen zengő kardal / vagyok én is, mert nyitva a szemem. / Boldog vagyok? Elnémulok. A szó is/ különnc a dalnak, mely indul velem.” (Próba-futamok). „Se sértés, se gúny, sem a szolgálai / ravasz könyörgés Őt nem csalja ki. / Énekelhetsz, fújhatod a verset, / Szivedről és nem hangodról ismer meg. / [...] Hallgass hát s készülj szavára: / ha Ő / a szelet venné, lehess levegő, / víz, ha fodrot. Várj csak várj. / S ha nem szól: / tudj megfedelkedni te is magadról.” (Halgass); „Ahogy lemondok, meg úgy értek: / győztesen, ünnepélyesen / te érkezel a semmiben.” (Vidéki állomáson)

⁴⁸ MOLNÁR, I. m., 26.

⁴⁹ TAKÁCS, I. m., 80.

⁵⁰ Kabdebó Lóránt a húszas évek végére két markáns, egymástól határozottan elkülönülő jellegű versszemléletről beszél, az Illyés-féle nép-nemzeti kötöttségű és a Szabó Lőrinc és József Attila-féle létbölcséleti ihletettségű szemléletről, melyek két jellegzetes kötete a *Nehéz föld és a Te meg a világ*. Illyés egész pályájára az epikus verseszmény gyakorlatát tartja jellemzőnek, bár később megengedőbben (és némileg következtelenül) úgy fogalmaz, hogy Illyés a „mindig is tudatosan vállalt nemzeti vershagyomány mellett – legalább annyira hangsúlyosan – beépíti váltásába a korszak versújító eredményeit.” KABDEBÓ, I. m., 26. Hasonló óvatossággal fogalmaz Kulcsár-Szabó Zoltán: „Az a – Magyarországon Szabó Lőrinc, József Attila és bizonyos értelemben hozzájuk közel álló Illyés-féle lírai tendencia egyes képviselőinek nevével fémjelzett új nemzedék”. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Dialogicitás és a kifejezés integritása = Újraolvasó. Tanulmányok Szabó Lőrincről*, 81. Illyést azonban később egyáltalán nem említi meg, mikor a húszas–harmincas években megjelenő, a Nyugat líraeszményét elutasító poétikai kezdeményezések avantgárd előzményeiről beszél: KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Utak az avantgarde-ből. Megjegyzések a későmodern poétika dialogizálódásának előzményeihez Szabó Lőrinc és József Attila korai költészetében = Újraolvasó. Tanulmányok József Attiláról*, szerk. KABDEBÓ Lóránt – KULCSÁR SZABÓ Ernő – KULCSÁR-SZABÓ Zoltán – MENYHÉRT Anna, Anonymus, Budapest, 2001, 91–109. Kulcsár Szabó Ernő 1994-es irodalomtörténeti kismonográfiájában így ír: Illyés „határozottan fenntartja a versbéli beszélő egyeduralmát a szöveg fölött: a dolgokra válaszoló költői attitűdhez nem férköznek személyiség-filozófiai dilemmák”. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története. 1945–1991*, Budapest, Argumentum, 1994, 64–65.

Narráció Ady Endre
Margita élni akar című művében

A 19. századi verses regény műfaji sajátosságait Imre László nyomán a következőképpen határozhatjuk meg: jelenkori témát dolgoz fel, az elbeszélő gyakori kitérései fellazítják a szerkezetet, az előadásmódot pedig az irónia és a kollokvialis hangnem jellemzi.¹ Imre feltételesen verses regénynek minősíti azokat az alkotásokat, amelyek „a meghatározó tényezők többségét tekintve a műfajhoz sorolhatók”;² többek között ilyen Ady Endre *Margita élni akar* című költeménye.³

A *Margita élni akar* és a verses regény műfaji kapcsolatait természetesen – akár csak a fentiekből kiindulva – sokféleképpen lehetne vizsgálni. A jelen dolgozat célja a szöveg narratológiai szempontú elemzése, és az így feltárt sajátosságoknak a byroni–puskini verses regénnyel való összevetése. Először az elbeszélői én szövegbeli megjelenésének, illetve az elbeszéltekhez való viszonyának kérdéseivel foglalkozom, majd az elbeszélő–olvasó viszony jellegzetességeit tárgyalom. Mindkét esetben az elsődleges kérdés az, hogy Ady szövegének narratív struktúrája mennyiben mutat eltérést a műfaj tipikusnak mondható darabjaihoz képest, és hogy ennek milyen következményei lehetnek a befogadási folyamatra nézve. Ezt azért is fontosnak tartom, mert a *Margita élni akar* az Ady-recepcióban – holott Ady egyetlen verses epikai alkotásáról van szó – kifejezetten marginálisnak tekinthető;³ a szö-

¹ IMRE László, *A magyar verses regény*, Akadémiai, Budapest, 1990, 5.

² *Uo.*, 6. A verses regény hagyományától való eltérés akár a műfaj lehetőségeinek kiaknázására való képtelenségként is tekinthető; a *Margita élni akar* ebben sem egyedülálló, hiszen hasonló problémákkal számolhatunk Vajda János műve, az *Alfréd regénye* esetében is, vö. IMRE László, *Ady Endre verses regénye = Tanulmányok Ady Endréről*, szerk. KABDEBŐ Lóránt – KULCSÁR SZABÓ Ernő – KULCSÁR-SZABÓ Zoltán – MENYHÉRT Anna, Anonymus, Budapest, 1999, 147.

³ Ezt mutatja például az is, hogy bár a *Margita élni akar* a benne megfogalmazottak alapján éppúgy alkalmas lett volna politikai használatra, mint más Ady-művek, Király István kétkötetes monográfiájában egyáltalán nem foglalkozik vele. KIRÁLY István, *Ady Endre*, I–II., Magvető, Budapest, 1972. A recepció áttekintését lásd IMRE, *Ady Endre verses regénye*, 147.; illetve KABDEBŐ Lóránt, *A Margita európai rokonai = Tanulmányok Ady Endréről*, 171.

veg esztétikai problémáira, illetve ezen keresztül a mű fogadtatására részben magyarázatot adhat a szövegnek a verses regény hagyományától eltérő narratív szerveződése is.

1. Az elbeszélő mint szerző és szereplő

A 19. századi verses regény műfajában szinte konvencióvá vált az elbeszélő előtérbe kerülése: az események elmondása, elbeszélése mellett gyakran kitérőket tesz, ezáltal jelenléte hangsúlyossá válik, illetőleg időről időre reflektál az elbeszélő eseményekre, kommentálja azokat.⁴ Szajbély Mihály ezzel kapcsolatban vezeti be a *kétszintes szerkesztésmód* fogalmát, ekképp műfaji jellemzőnek tekintve azt, hogy „az elbeszélő közvetlenül megszólal, kommentálja az eseményeket, megszólalása azonban nem feltétlenül jelent egyben lírai önvallomást is”.⁵

A történetmondás hagyományosnak nevezhető gesztusától való eltávolodás egyik módja így a szöveg diegetikus szintjétől való eltávolodás abban az értelemben, hogy az elbeszélő az extradiegetikus szintről reflexív távolságot teremt, és nemcsak az elbeszélés eseményeire, hanem gyakran az elbeszélés módjára (lényegében az extradiegetikus szintre) is reflektál. Másrészt az sem kizárt, hogy az elbeszélő mintegy beleírja magát a történetbe, és részben maga is szereplővé váljon.⁶

⁴ Ezekről lásd például IMRE, *A magyar verses regény*, 15.; illetve NÉMETH G. Béla, *Bevezetés = ARANY László Válogatott művei*, Szépirodalmi, Budapest, 1960, 47.

⁵ Lásd SZAJBÉLY Mihály, *A délibábok hőse. Egy rendszerelvű megközelítés lehetséges szempontjai = A két Arany. Összehasonlító tanulmányok*, szerk. KOROMPAY H. János, Universitas, Budapest, 2002, 146. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a folyamatos elbeszélői jelenlét – Tótfalusi István kifejezésével élve – egyfajta lírai alapálláshoz vezethet, vagyis a narrátor a történetet elbeszélő szubjektum helyett szabadon beszélő figurává válhat. Lásd TÓTFALUSI István, *Byron világa*, Európa, Budapest, 1975, 208. Vö. még IMRE, *Ady Endre verses regénye*, 148. Adynál azonban a történet háttérbe szorulása fokozottan igaz: „A *Margita élni akar* (korán észrevették) rendkívül szegényes epikai elemekben, s míg a műfajban általában egyensúly van líra és epikum között, sőt inkább az epikus váz adja általában a mű nagyobbik felét, addig itt a valóságos cselekmény elenyésző hányadot tesz ki.” Uo., 153. Mivel a lírizálódás Ady verses regénye esetében fokozottan igaz, az Ady lírájára általánosságban jellemző vonások a *Margita élni akar* szövegében is fellelhetők. Vö. EISEMANN György, *Modernitás, nyelv, szimbólum = A magyar irodalom története*, II., szerk. SZEGEDY-MASZAK Mihály – VERES András, Gondolat, Budapest, 2007, 691. Ady verses regényének az életműben való elhelyezésével a jelen dolgozat keretein belül nem áll módomban foglalkozni.

⁶ A *Don Juan* elbeszélője például ismeri főhőse szüleit, a *Jevgenyij Anyegin* elbeszélője pedig Anyegin barátja, lásd például *Don Juan*, I., 23–24., illetve *Jevgenyij Anyegin*, I., 45. Tágabb értelemben az elbeszélő úgy is válhat szereplővé, hogy hősével valamilyen közös természetű élményben osztozik: *A délibábok hőse* elbeszélője például Hübele Balázshoz hasonlóan egy illúziókat kergető és azokból időről időre kiábránduló nemzedék szülötte (lásd például I., 1–7., illetve IV., 91–92.); a *Romhányi* elbeszélője pedig éppúgy honvéd volt, mint hőse (lásd például II, 52–54.). A jelenség-

Ady művében a három szerep (az elbeszélői, a szerzői és a szereplői) fokozottan összekapcsolódik. A szerző-elbeszélő saját életének mozzanatai ugyanis nem az elbeszélt történethez fűzött kommentárként jelennek meg, hanem egyenesen az elbeszélés (egyik) tárgyaként, hiszen az elbeszélő eleve úgy exponálja a megírandó regény témáját, hogy az róla és Margitáról, *kettejükéről* szól majd. A regényt legtöbbször a „mi regényünk”-ként emlegeti,⁷ és végül így vezeti fel a tulajdonképpeni történetet: „Jöjjön hát gyorsan a mi két életünk, / Mely nem tudott soha egygé fonódni”.⁸

Az elbeszélőnek az a gesztusa, hogy saját életét nyíltan az elbeszélés tárgyává teszi, illetőleg szervesen hozzákapcsolja egy szereplő életéhez, lényegében elveszi annak a lehetőségét, hogy a saját történetére való reflexiókat kitérésként, devianciaként, a diegetikus szinttől való ellépésként érzékeljük az olvasás során, hiszen még abban az esetben is „tárgyánál marad”, amikor kizárólag a saját életére reflektál. Másképpen: míg a verses regényben konvencionálisan elkülönül az elbeszélő és a tulajdonképpeni történet szintje, addig a *Margita élni akar* egy olyan, a hagyományos első személyű elbeszélésnek nevezett megoldásnak megfelelően felállást prezentál, amelyben a kettő szorosan összefonódik, sőt lényegét tekintve elválaszthatatlan (de nem azonos). Az elbeszélő szereplő volta tehát nem a történetbe való időleges „beleíródásként” jelenik meg: az elbeszélő *eleve* szereplő.

Több játéklehetőséggel találkozunk a szerzőség kérdését illetően. Az elbeszélő szerzői aspektusa lesz az, ami képes megteremteni a szövegtől való reflexív távolságot, ami időről időre felhívja a figyelmet a szöveg szöveg voltára, és ami az elbeszélőnek lehetőséget ad arra, hogy az egykor átélt eseményeket átfikcionálja. A szerzői reflexiók azonban meglehetősen sokfélék, sőt ellentmondanak egymásnak, és ez már az első énekben, az elbeszélői felvezetésben is megmutatkozik. A szöveg így kezdődik:

Az új, magyar Sionnak énekét
Kezdem, kit egykor Néked megajánltam,
Hűvös nővérem, lyányos Margita,
Régen és majdnem szerelemre-váltan[.]

(*Margita élni akar*, 1. vsz.)

ról, illetve a két szint elkülönítéséről lásd Shlomith RIMMON-KENAN, *Narrative Fiction. Contemporary Poetics*, Routledge, London – New York, 1997, 93.

⁷ Lásd a *Margita élni akar* című ének 5., 6., 7., 12. versszakát, illetve a 15. versszakban a „mi nemi-történetünk” megnevezést.

⁸ A tanulmányban szereplő idézetek a következő kiadásból származnak: ADY Endre *Összes versei*, I–II., kiad. LÁNG József – SCHWEITZER Pál, Osiris–Századvég, Budapest, 1994.

Az elbeszélő indító gesztusa⁹ a regényre vonatkozóan a következő információkat tartalmazza: az elbeszélő az elbeszéléssel egy régi ígétet teljesíti Margitának, a megszólítottak, az elbeszélés pedig „az új magyar Sionnak éneke” lesz. A következő versszakban ez szerepel:

Kiadtad a szórakozott parancsot
Hosszú énekre (mondjuk, hogy regény),
Milyent (Te mondtad) senki más nem írhat
S én megigérttem: lelkem lehiggadván
Megírom sohsem-jöhet péntek napján.

(*Margita élni akar*, 2. vsz.)

Az elbeszélő egyrészt részletezi az ígétet mibenlétét: voltaképpen Margita *felkérésére*, szórakozott parancsára ír. Ami pedig a műfajt illeti: a közlendő szöveg egyrészt továbbra is ének (hosszú ének), másrészt akár regényként is felfogható. Az elbeszélő játszik a műfajokkal, illetve a műfaj fogalmával: az ének a regényhez képest (nem formáját illetően, hiszen mindenképpen verses szövegről van szó) nyitottabb, pontosabban tágabb értelmű. A regény ezzel szemben egy konkrét műfajt jelöl, és bár ez a műfaj nem jelent szigorú konvenciórendszert, tény, hogy a narratíva, a történet alapvetően kapcsolódik hozzá. Az elbeszélői játék azonban nem merül ki annyiban, hogy a meghatározatlanabb műfajmegjelölést (az éneket) felváltja egy meghatározottabbal (a regénnyel): ezzel párhuzamosan – a „mondjuk, hogy” gesztusával – meg is kérdőjelezi a *regény* terminus alkalmazhatóságát.¹⁰ A közlendő szöveg tehát bizonyos (meg nem nevezett) szempontok alapján regény, míg más (szintén nem megnevezett) szempontok alapján nem az.

Az elbeszélő a továbbiakban is elég gyakran regénynek nevezi a művét, azonban időről időre utal a megnevezés megkérdőjelezhetőségére is:

S a mi regényünk bomlott nem-regény,
Majdnem semmi, tehát el kell takarni,
Nem volt benne lakos teljesülés,
Kunyhó, kastély, ágyas lugas, se garni:

⁹ Nem mellékes, hogy a szöveg indítása az eposzi tradíciót idézi, mégpedig ironikus módon; más kérdés, hogy az ironikus felütés után a mű a felvetett témát, témákat nem ironikusan kezeli; bár ez alapvetően idegen a verses regény műfajától, nem egyedül Adynál található meg. Vö. IMRE, *Ady Endre verses regénye*. 150. Az eposz műfajára való komikus rájátszás például a *Don Juan* I. énekének 200. versszaka, a *Jevgenyij Anyegin* VII. fejezetének vége (ahol az invokáció és a propozíció található), *A délibábok hőse* III. énekének eleje.

¹⁰ Ez a gesztus más szempontból a szöveg improvizatív karakterét jelöli ki, ami a verses regényre általánosságban jellemző; lásd IMRE, *Ady Endre verses regénye*, 150.

Nagyon magyar és nagyon együgyű
 Találkozás e terhes Hunniában:
 Találkoztunk, mi száz korszakkal ér fel,
 Fölvadult szittyá s frányás, zsidó némbor.

(*Margita élni akar*, 7. vsz.)

A szöveg tehát olyan regény, amely egyszersmind tagadja a regény műfajának bizonyos karakterisztikumait, motívumait, amelyeket az elbeszélő utalásszerűen fel is sorol.¹¹ Ami viszont a regény témája volna, az az elbeszélő és Margita közötti szimbolikus találkozás, és annak önmagán túlmutató aspektusa, a találkozás nemzeti dimenziója. Ez azonban – különösen pedig a nemzeti dimenzió – lényegét tekintve atemporális,¹² vagyis éppen a regényműfaj által feltételezett (és az elbeszélő által – a motívumokkal szemben – nem tagadott) narratíva ellenében hat.

A tulajdonképpeni regény is ezt a sajátosságot hordozza magában: a történet elvész abban a kísérletben, amelyben az elbeszélő a Margitával való kapcsolat lényegét, milyenségét, főképpen pedig e kapcsolatnak a magyarországi állapotra való kivetítését célozza meg.¹³ Az elbeszélő utalásaiból természetesen felvázolható valamilyen történet: azonban e narratíva megkonstruálása az olvasóra marad – az elbeszélő valójában inkább csak utalásokkal, szinte véletlenül elejtett információkkal dolgozik, és az olvasó feladata az, hogy ezekből a részekből – ha egyáltalában lehetséges – egészet alkosson.

A *Margita élni akar* tehát „nem-regény” abban az értelemben is, hogy erendően, a szöveg struktúrájából következő módon egyszerre narratív és a narratívát felbontó mű. A verses regény szempontjából ez persze meglehetősen problematikus, hiszen ebben a műfajban a narratíva nem vész el az elbeszélő kommentárjaiban, lévén hogy a kommentárok a mindenkori történethez *képest* határozódnak meg.¹⁴ A gyakori kitérők miatt az olvasó érezheti úgy, hogy a voltaképpeni történet csak ürügyet szolgáltat az elbeszélőnek a beszédre, azonban a narratíva olyan mértékű háttérbe szorításával és lecsupaszításával, mint Adynál, nem találko-

¹¹ Ez a felsorolás természetesen vonatkoztható az elbeszélő–Margita-kapcsolat milyenségére is, amely „nem regény” abban az értelemben sem, hogy ’nem regényes, nem teljesült be’, igazodva így a konklúzióként megfogalmazott két egybefonódni képtelen élet koncepciójához.

¹² Ezt erősíti az is, hogy az elbeszélő az egyes események között eltelt időről nem számol be.

¹³ A verses regény egy szereplőjének ez a fajta átlényegítése, allegorikus alakká növesztése egyébként idegen a verses regény műfajától, amely alapvetően kerüli a pátoszt, sőt elsősorban ironikus. Vö. IMRE, *Ady Endre verses regénye*, 149.

¹⁴ Ennek szemléletes példája található Byronnál: a *Don Juan* elbeszélője nemcsak, hogy számtalan kitérőt tesz, de nem egyszer a kitérés témája maga a kitérés, amikor is a narrátor az elmélkedéseit maga minősíti a történettől való eltérésnek. Lásd például Harmadik ének, 96., 110. versszak. A kérdéssel bővebben foglalkoztam egy korábbi tanulmányomban: BÁCSKAI-ATKÁRI Júlia, *The Ironic Hero. Narration in Lord Byron's Don Juan*, Első Század 2008/1., 45–89.

zunk.¹⁵ A lecsupaszítás magával vonja a történet radikális leegyszerűsödését, sematizálódását is, ami viszont azzal a következménnyel jár, hogy az olvasó a történet rekonstruálásakor nem kap többet egy lehetséges regényfabula (nagyrészt Margita és Ottokár története) vázánál, amely azonban önmagában véve korántsem egyedülálló, sőt: akár közhelyesnek is tekinthető.¹⁶

Kétségtelen ugyanakkor, hogy a történet radikális háttérbe szorítására maga az elbeszélő mutat rá – egyrészt akkor, amikor az első ének utolsó versszakában *nem-történetnek* nevezi a kettejük kapcsolatát (vagyis lényegében tagadja a narratívát), másrészt akkor, amikor a narratíva radikális dekonstrukciójaként is értelmezhető utalást tesz:

És nem is fontos, sőt hűbeleség
 Mi regényünknek sora, módja, rendje:
 Valakinek későn visszaköszön
 A rövidlátó, szegény Ady Endre
 S valakiért, ím, ezt a góg-lirát
 Sekély mesével önmagát titkolva,
 Csak úgy és akkor, ingyen fölcseréli,
 Mikor életét nem írja, ha éli.

(*Margita élni akar*, 12. vsz.)

A fenti idézet egyebek közt azért is fontos, mert a *hűbeleség* említésével beágyazza a művet a verses regény szöveghagyományába, megidézi *A délibábok hőseit*. Hasonlóan evokatív – a *Childe Haroldra* utaló – résszel találkozunk később is: „Új riadók, csitt, ti még várjatok / S várj, én Adám, a késő énekekre” (*Mikor Párisból hazajöttünk*, 1. versszak).

Visszatérve a kompozícióra: a laza szerkezetet az elbeszélő kívánalomként, ha ugyan nem követelményként állítja az olvasó elé. Az első éneket a következőkép-

¹⁵ Egészen más a helyzet a *Childe Harolddal*, amely – egyszerűen fogalmazva – *nem cselekményes*; vagyis itt nem arról van szó, hogy egy lehetséges, sőt az elbeszélő által léteztetnek beállított történet háttérbe szorul és leegyszerűsödik, hanem egy eseményekben, fordulatokban nem túlságosan gazdag történet exponálódik.

¹⁶ Ady művéről általánosságban elmondható, hogy az elbeszélő lírai beszélőként tulajdonképpen elnyomja a narratívát; ez természetesen kihat például a társadalmi–politikai eszmék, gondolatok kérdésének értelmezésére is: mivel a történet csak vázlatzerű, ezek a kérdések értelemszerűen az elbeszélő által direkt módon kerülnek közlésre, ez a direktség azonban – éppen a történet hiánya miatt – monologikussá, netán didaktikussá teszi a szöveget. Vö.: „A társadalmi valóság [...] ott van a *Margita élni akarban*, s mégsem úgy, mint az *Anyeginben* vagy a *Találkozásokban*, tehát nem cselekményes történet, regényszerű ábrázolás formájában, hanem kijelentésszerűen, lírai vallomás vagy ironikus közbevetés alakjában. Ady lírikusként, képekben, szimbólumokban szól koráról ezúttal is, s nem önálló alakokat, környezetet, eseményeket adva, tehát epikus módjára.” IMRE, *Ady Endre verses regénye*, 148.

pen zárja: „Cimbalom-tus és most figyelni tessék: / Következik a következetesség.” A következetesség felvetése egy eredendően következtelen, csapongó elbeszélés-szerkezet viszonylatában meglehetősen problematikus; az elbeszélő korábbi reflexióinak tükrében leginkább egy olyan értelmezés tűnik elfogadhatónak, miszerint a következetesség – paradox módon – a következtelenséghez, az erősen fellazult szerkezethez való következetességet jelenti (és ilyen értelemben meg is valósul).

Ami a témához való következetességet illeti: tekintve, hogy az elbeszélő – mint már említettük – a Margitával való szimbolikus találkozás lényegét kívánja megragadni, célkitűzését ebben az értelemben meg is valósítja. Másfelől a megírandó regény tartalma, témája részben még az ő számára is ismeretlen:

Valószínű, hogy írónő leszel
E torzítottan szép, magyar regényben
S minden másképpen kicserélve jön,
Amit éltünk, éltetek és én éltem
S én nem tudom, hogy micsoda leszek:
Késett megvetőd vagy rajongó párod.
Egy bizonyos, hogy nem leszek az útban
S hogy ki vagyok, azt úgysis sohse tudtam.

(*Margita élni akar*, 11. vsz.)

Az elbeszélő csak lehetőségeket vet fel: a szerepek alakulása az írás folyamatának függvénye. Vagyis: az elbeszélő nem *leírja*, hanem *megírja* az ő és Margita „életét”, és az, hogy melyikük milyen konkrét szerepet kap ebben a megírt műben, másodlagos. A lényeg ismételten nem a történet, hanem a kettejük kapcsolatának mi-benléte, önmagán túlmutató dimenziója, amely tulajdonképpen bármilyen formát ölthet, és így ők is többféle szerepben jelenhetnek meg anélkül, hogy a kapcsolat lényegét tekintve megváltozna.

Az elbeszélő ezen gesztusa természetesen felerősíti szerző voltát, illetve az elbeszélendő szöveg fikcionalitását.¹⁷ Ezzel párhuzamosan Margitához való viszonyát is árnyalja: az elbeszélőnek ugyanis megvan az a lehetősége, hogy Margitából olyan karaktert formáljon, amilyen neki tetszik, ily módon tehát szerzősége egyértelműen fölényként jelentkezik. Ez a kérdés már átvezet az elbeszélő–olvasó-viszony témához, amellyel a következő részben foglalkozunk.

Összegezve az eddig elmondottakat: Ady verses regénye sok tekintetben átalakítja a műfaj jellegzetes vonásait, konvencióit, mindenekelőtt az elbeszélőnek a diegézishez való viszonya, valamint a történetsszervezés terén. Az elbeszélő jelen-

¹⁷ Hasonló még például: *Margita és Ottokár*, 13. versszak; vö. IMRE, *Ady Endre verses regénye*, 151.

léte fokozottan hangsúlyossá válik azáltal, hogy nem egyszerűen beleírja magát az elbeszélte történetbe, hanem egyenesen annak (egyik) témájaként határozza meg magát. Az elbeszélői én jelentősége tovább nő azáltal, hogy a verses regénytől idegen módon radikálisan szakít a narratívával, és az elbeszélést egyedül egységesítő témának egy atemporális képződményt, a Margitához fűződő viszonyt, illetőleg annak önmagán túlmutató aspektusait jelöli meg. Az elbeszélő ily módon éppen az elbeszélői szerep legfontosabb funkcióját negligálja, korlátlan teret adva a szubjektív kommentároknak.

2. Elbeszélő és olvasó

A verses regény fontos jellemzője, hogy az elbeszélő gyakran kiszól az olvasóhoz, párbeszédet folytat, sőt vitatkozik vele, ekképpen a szövegben az elbeszélői figura mellett egy olvasó is megkonstruálódik. Ez az olvasói figura azonban jóval kevésbé körülhatárolható, mint az elbeszélőé; az elbeszélő nem feltétlenül egy teljesen megismerhető figurához szól.¹⁸ Szólhat például az olvasóközönséghez¹⁹ vagy annak egy meghatározott részéhez;²⁰ leggyakrabban mégis „az olvasó” mint olyan a címzett, aki természetesen így is kaphat meghatározottabb tulajdonságokat.²¹

A *Margita élni akar* igen sajátos felállást mutat. A szöveg legfontosabb olvasója ugyanis kétségkívül maga Margita, akinek a szerző–elbeszélő írja (és küldi) a készülő művet. A konkrét személyhez szóló ajánlás önmagában véve természetesen nem idegen a verses regény műfajától: ajánlás található a *Childe Harold (Janthéhoz)*, a *Don Juan (Southeyhoz)* vagy a *Jevgenyij Anyegin* elején is. Ami Ady művében igen jelentős eltérés, az az, hogy egyrészt már maga az ajánlás is a főszövegben, nem elkülönítve jelenik meg, másrészt az ajánlás tematikusan sem különíthető el a tulajdonképpeni műtől, hiszen annak témája éppen a megszólított és az ajánlást megfogalmazó személy kapcsolata volna.

Ekképpen Margita olvasói szerepe végig fennmarad, és erre az elbeszélő rá is játszik a költemény végén; a főszövegbe beékelte zárójeles strófákban, a tulajdonkép-

¹⁸ Vö. RIMMON-KENAN, *I. m.*, 104.

¹⁹ Lásd például *Don Juan*, I., 207.

²⁰ Lásd például *Don Juan*, I., 22., melyben az elbeszélő a nős férfi olvasókhoz szól; és IV., 110–111., melyben az elbeszélő a női olvasók egy részéhez, a „kékharisnyákhöz” szól.

²¹ Lásd például Vajda megoldását a *Találkozásokban*: a szöveg elején az elbeszélő a „szép vidéki olvasónőhöz” szól ki, később azonban (13., illetve 20–21. versszak) a kiszólás milyensége éppen séggel azt implikálja, hogy a megszólított olvasó – az elbeszélőhöz hasonlóan – férfi. Az olvasó viszonylagos megformáltságával él Puskin is, lásd SZILÁGYI Zsófia, *Az orosz regény enciklopédiája. Puskin: Anyegin = Kötelezők. Tanulmányok világirodalmi klasszitikusokról*, szerk. BÉNYEI Tamás, JAK-Kijárat, Budapest, 1999, 161–162.

peni kommentárokban azonban csak egyetlen alkalommal. A Margitával való párbeszéd így szigorú értelemben mégis kiszorul a főszövegből: Margita bemutatása és szerepeltetése végig harmadik személyű lesz: „S a nők közül szent híreket dobott / Felénk a lány, kit hívok Margitának.” (*Margita Párisba jött*, 11. versszak.) A bemutatás harmadik személyű abban az értelemben is, hogy egy – az elbeszélőhöz és Margitához képest – harmadik személyhez szól, aki nem ismeri Margitát, és akinek az elbeszélő úgy mutatja be, mint bármelyik másik szereplőt. Margita tehát szereplővé degradálódik. Degradálódás ez annyiban, amennyiben kezdetben maga is – megrendelőként – a mű felett állt, most azonban csak az elbeszélő által a szövegben megkonstruált alteregójaként szerepel. Erre a szerzői szabadságra az elbeszélő természetesen már az első énekben utalt: saját bevallása szerint *valószínű*, hogy Margitát írónőnek fogja ábrázolni, illetve „minden másképpen kicserélve jön”. Margita szövegbeli figurája teljes mértékben tőle függ, nemcsak megalkotottságának milyenségében, hanem értékében is: „S a Nő (magunk közt) úgysis anynyit ér fel, / Amennyit hozzá férfi-hajlam képzél.” (*Margita élni akar*, 10. versszak.) Ezt az álláspontot az elbeszélő a mű végén is fenntartja, amikor az olvasó-Margitához a szereplő-Margitáról szólva ezt mondja: „Kit ha látnál, hogy bennem hogy megszépült / Elfáradnál a nagy dicsekedéstül.” (*Rövid, kis búcsúzó*, 1. versszak.) Az elbeszélő által megkonstruált Margita és a címzett, olvasó Margita közötti különbség túlságosan nagy (ráadásul tematizáltan az) ahhoz, hogy az elbeszélő és Margita közötti dialógus effektíve fenn tudjon maradni – ugyanakkor az elbeszélői ént, a szerzői hatalmat tovább erősíti a kezdeti dialógus lebontása.

Másrészt az olvasóval való dialógus más, a verses regényre inkább jellemző formája sem alakul ki: igen kevés az olyan szöveghely, ahol az elbeszélő egyáltalán kiszól az olvasóhoz, és a legtöbbször akkor is indirekt módon teszi. Az olvasó leginkább mint potenciális kísérő, nem pedig mint aktív, a szöveggel (és az elbeszélővel) dialogizáló befogadó²² jelenik meg:

Hát ezután rohanvást rohanunk,
Jöjjön velem, kinek van hozzá kedve,
Nem hallván meg pletykáját a vitának,
Jöjjön velem sors-útján Margitának.

(*Margita és Ottokár*, 4. vsz.)

Hasonlóak az olvasóközönséghez, a publikumhoz való kiszólások is (főként a lezárásokban):

²² Tipikusan ilyen dialogikus helyzetek keletkeznek akkor, amikor az elbeszélő valamilyen olvasói elvárást feltételez, majd azt ironikusan felülírja. Lásd például *A déltibabok hőse*, III., 9–10.; *Romhányi*, II., 36–37.; *Találkozások*, A Váci utcán 1–3. versszak.

Cimbalom-tus és most figyelni tessék:
Következik a következetesség.
Vagy a *Mikor Margita visszajött* végén:
Nagy rémeiket a napok most ontják:
Nevetni tessék vagy dobni a bombát.
Sőt megtalálható az olvasótól való elköszönés gesztusaként is:
Jó éjszakát, be jó, hogy minden elmegy,
Hit és dühök, Margita és szerelmek.

(*Forró szomjakban emlék*, 17. vsz.)

Az utóbbi gesztus nagy mértékben jellemző a verses regényre: nem kizárólag a mű, hanem az egyes énekek végén is.²³ Ady ezzel a lehetőséggel láthatóan kevésbé él, és az idézett, az egyes énekek végén elhelyezett kiszólások sem teremtenek dialogikus viszonyt egy, a szövegben megkonstruálódó olvasóval.

Az olvasóknak a regénnyel kapcsolatos véleményének, elvárásainak megjelölésére is akad példa:

(Nem imádom a cifra temetést
Akkor sem, ha eleven isten kapja
S fekete parádés sír-lovagok
Állnak körül: jó barátok csapatja,
Mely eltemetne pompás-örömet
S mely azt hiszi, hogy Margita regénye
Agónia, búcsuzkodás, rogyott sor:
Hohó, urak, látjuk még egymást sokszor.)

(*Szerelmek az őszben*, 1. vsz.)

Az olvasóknak szánt kritika azonban korántsem olyan éles, mint a verses regényben általában,²⁴ hiszen a potenciális olvasóközönség egy bizonyos csoportjára vonatkozik, vagyis az aktuális olvasó maga döntheti el, hogy magára vonatkoztatja-e vagy sem. A verses regényben tipikusnak mondható direkt vitázás az olvasóval²⁵ – például az olvasói elvárások kapcsán – Adynál hiányzik.

²³ Lásd például *Jevgenyij Anyegin*, III., 41.; *A délibábok hőse*, I., utolsó versszak; *Romhányi*, III., utolsó versszak. Kevés kivétellel ilyen gesztussal zárulnak a *Don Juan* énekei is.

²⁴ Hasonlóan jár el Byron, azonban az ő elbeszélője jóval debattánsabb, ironikusabb a lehetséges olvasói véleménnyel szemben. Lásd például *Don Juan*, I., 209.

²⁵ A dialógus fontosságára a *Don Juan* kapcsán McGann is rámutatott, amikor Byron művét olyan kommunikációs folyamatként értelmezi, amelyben a szöveg egy olyan közönség jelenlétét feltételezi, amely nem egyszerűen olvassa/hallja azt, amit az elbeszélő mond, hanem egyúttal arra is képes, hogy reagáljon az elmondottakra, vitázzon azokkal – az elbeszélő pedig a közönség e

Mindezekből az következik, hogy bár Ady verses regényétől a dialogicitás nem teljes mértékben idegen, a keretszöveget leszámítva szinte egyáltalán nem él a lehetőséggel, ott pedig csak korlátozottan, kizárólag Margitához szólva. Ez egyebek közt azért is fontos, mert a dialogicitás az elbeszélői én hegemoniájának lehetne az ellenpontja. Úgy tűnik azonban, hogy az önmagát explicit módon az elbeszélés tárgyává tevő elbeszélői én a dialogicitás alkalmi gesztusaival nagyjából csak a saját tekintélyét növeli.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a verses regényben általában az volna a dialogicitás következménye, hogy az elbeszélői fölény csökken – épp ellenkezőleg: az elbeszélőt az ironikus kiszólások, de különösen az olvasóval való vita képessé teszik arra, hogy önmagát az olvasói figurához képest határozza meg, nem pedig kizárólag egy abszolút értéken vett énként. Másrészt a dialógus kifejezetten az olvasóval való játékként értelmezhető, illetőleg igen nagy felületet ad az önreflexivitásnak. Ezek azonban Ady művéből hiányoznak, mindenekelött azért, mert a szöveg narratív struktúrája jóval nagyobb mértékben szerveződik az elbeszélő köré, mint a verses regényben általában.

reakcióira (is) felel. Lásd Jerome MCGANN, *Byron and Romanticism*, Cambridge UP, Cambridge, 2002, 120.

L. VARGA PÉTER

Párhuzamos világok

*Hozzászólás Schein Gábor tanulmányához
modernség és irodalomtörténet-írás kapcsán*

Néhány évvel ezelőtt az érsekújvári Szőrös Kő folyóirat közölte H. Nagy Péter terjedelmes tanulmányát a kortárs „szlovákiai magyar” költészetről.¹ A munkát a térség irodalomtudományos és -kritikai közössége kitüntetett figyelemben részesítette, nem csupán azért, mert hasonló áttekintő, azaz irodalomtörténeti vagy irodalomtörténet-írói jelentőséggel bíró dolgozat nemigen született a felvidéki magyar irodalomról, hanem mert a címében szereplő „szlovákiai magyar” jelzős összetétel rögvest parázs vitát indított el. Az eredetileg az évente megrendezett Somorjai Disputa elnevezésű konferencia aktuális gyűlésén elhangzott szöveg és annak korreferátuma² az előtt a tudományos közösség előtt debütált, mely maga sem hosszú múltra tekint vissza, és zömében fiatal tagjairól, a közösségszervezés jelentőségéről 2002-ben a *Literatura* hasábjain szintén H. Nagy Péter tudósított: „[o]lyan értelmezőközösség van kialakulóban Felvidéken, amelynek – felkészültségénél fogva – évtizedek óta először van meg az esélye arra, hogy felszámolja magyar nyelvű irodalom és szlovákiai magyar kritika egyidejűtlenségét, teret nyitva a szakmai narrációra és argumentációra épülő konstruktív kritika válfajainak”.³ Az értelmezőközösség – melynek nem egy tagja az ELTE műhelyeiben végezte doktori tanulmányait – egyik *seniora*, Németh Zoltán nagyon hamar reagált a H. Nagy dolgozatának címében olvasható, a térséget jelölő fogalomra, és elmarasztalta a munkát amiatt, mert az visszaírja ama előföltevéseket mind az irodalomba, mind a tudományos-kritikai beszédbe, melyektől e beszédek művelői hosszú ideje szabadulni szeretnének. A probléma alapvetően a „kettős mérce” gyanújából, és

¹ H. NAGY Péter, *Hagyománytörténet. A kortárs magyar líra paradigmái Szlovákiában 1989–2006*, Szőrös Kő 2006/6., 36–53. A szöveg a folyóirat-publikációt követően könyv formában is megjelent ugyanezen a címen (AB-Art, Pozsony, 2007.)

² SÁNTA Szilárd, *Hozzászólás H. Nagy Péter Hagyománytörténet. A kortárs magyar líra paradigmái Szlovákiában 1989–2006 című dolgozatához*, Szőrös Kő 2006/6., 54–55.

³ H. NAGY Péter, *A Literatura felvidéki válogatása elé*, *Literatura* 2002/2., 192.

ebből következően a „szlovákiai magyar” költészetben – a tanulmányra reagáló vitaindító írás szerint – meglelt saját hagyományból, azaz hagyománytörténeSBől fakadt, ami azért bizonyult rendkívül károsnak a kritikus szemében, mert „[]erombolja azt az elképzelést, hogy a szlovákiai magyar költő ne azért kerüljön be a kánonba, irodalomtörténetbe, mert szlovákiai magyar, hanem költészetének értékei miatt. És – ha valamire – erre most éppen nem volt szükség”.⁴ Különös paradoxon, hogy Németh Zoltán, aki maga is rendkívül sokat tett a magyar és a „szlovákiai magyar” kortárs irodalom recepciójának „korszerűsítéséért”,⁵ sok pályatársával együtt olyan tudományos eseményeken és fórumokon igyekezett e furcsa ideológiai ballasztokat levagdosni a vizsgálódás tárgyáról, melyek éppen az ideológia folytán léphettek be egyáltalán az irodalmi és tudományos diszkurzusba: a szlovákiai magyar fogalmának „minél inkább ellenszegülünk, konferenciák témájául választjuk, körüljárjuk, megpróbáljuk újradefiniálni, alkategóriákra osztjuk, elhatároljuk, az annál inkább erősödik. És ez nem biztos, hogy baj”.⁶

Nem nehéz észrevenni, hogy az értelmezőközösség születéséről szóló gondolatok az intézményesülés újairól tudósítanak, meglehetősen pozitív értelemben, hiszen ez teszi lehetővé a szakmai narrációt. Kérdés, hogy az institutionális keretek kedvező hatásai meddig és milyen körülmények közt terjedhetnek, hiszen aníg az értelmezőközösségek támogatott kutatási projektek, konferenciák, tanulmányok keretében előmozdíthatják, „korszerűsíthetik” a kurrens irodalom és tudományának értését (alkalmasint a tudományos pályára állás lehetőségét biztosítva fiatal kutatóknak), addig másfelől nézve a bezárkózás, az izolálódás veszélye is fenyeget, amint arra Schein Gábor a modernség magyar és más kistérségi irodalmak történetének megírhatósága kapcsán szintén figyelmeztet. „Egy olyan tér ez – írja Szigeti László a (szlovákiai magyar) térségi meghatározottságról –, amelyben a kulturális magatartások és módszerek intézményesen garantálják a kollektív

⁴ NÉMETH Zoltán, *Kilépés egy szűk „hagyomány” teréből. Vitaindító H. Nagy Péter Hagyománytörténet című dolgozatához*, Szörös Kő 2007/1., 76–79.

⁵ Vö. például NÉMETH Zoltán, *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem? Néhány fésületlen gondolat egy fogalom lehetőségeiről = Disputák között. Tanulmányok, esszéek, kritikák a kortárs (szlovákiai) magyar irodalomról*, szerk. H. NAGY Péter, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, Somorja–Dunaszerdahely, 2004, 11–27.

⁶ SÁNTA Szilárd, *Kánonok és a szlovákiai magyar irodalom = Disputák között*, 35. A *Hagyománytörténet* pikantériája – vagy a vita konszenzusos feloldásának szép példája –, hogy a kis kötet hátlapján Németh Zoltán ajánlója olvasható, aki immár ekképp fogalmaz: „A Szlovákiában íródó magyar irodalom H. Nagy Péter dolgozata által új megvilágításba kerül, új szempontok, új észrevételek hangoznak el, amelyek nyomán árnyaltabbá és izgalmasabbá válhatnak eddigi elgondolásaink a téma kapcsán. Olyan szakmai tudással szembesülhet az olvasó, amely összetett látásmódot eredményez, ismeretet nyújt és elgondolkodtat. Bevezetés és egyúttal összefoglalás, az elmúlt másfél évtized költészeti folyamatainak dokumentuma. Alapvető, vitaképes munka, becsületes olvasás eredménye.”

identitás megmaradáselvének dominanciáját a független alkotói álláspontokkal, művészeti szemléletekkel szemben.”⁷ Tózsér Árpád pedig köntörfalazás nélkül hozzáteszi: „Mert amennyiben az irodalom *non-profit* vállalkozás, annyiban az igényes művek léte ebben a pillanatban még főleg éppen a »minálunk« (értsd: az illető régió, az illető állam) anyagi támogatásától függ.”⁸

Megfigyelhető, hogy amíg a kortárs irodalom intézményi keretekhez is kötött, addig bizonyos megszólalásmódok akár előnyt is élvezhetnek másokkal vagy – Szigeti László szavaival – a „független alkotói álláspontokkal” szemben. Kétségtelen, hogy ilyen szituációban nemcsak az (irodalmi, tudományos) nyilvánosság terébe történő belépés válhat problematikusá, de pláne a (modern) irodalom történetének megírása. A „szlovákiai magyar” költészet rendszerváltozás utáni paradigmáiról folyó vita jól mutatja, hogy miként próbál elszakadni a hagyományosan lesajnált provinciális, kistérségi meghatározottságról mind az irodalom, mind annak tudománya és kritikája olyan institucionális körülmények között, melyek szorosan beágyazódnak a kultúrafinanszírozás – a szakmaisággal ellentétes ideológiáknak is szolgálatában lévő – feltételrendszerébe. Hiszen ahogy a magyar irodalom (illetve szűken a modernség irodalmának) története megalkotható nemzeti irodalomtörténetként (amint arra Schein Gábor Beöthy Zsolt és Horváth János munkái kapcsán ugyancsak rámutatott), úgy az ennél is szűkebben értett térségi irodalmak – éppen a regionális kollektív identitás, az izolálódás által fölerősödő azonosságtudat, vagy ezekkel együtt az institucionális beágyazottság okán – úgyszólván „kikényszeríthetnek” a térségre jellemző, a térségi identitást megkonstruáló–megerősítő történeti narratívát. Nem teljesen meglepő innen nézve, hogy annak a fiatal tudós nemzedéknek, mely pályáját zömében az ezredforduló környékén kezdte – már túl tehát a hermeneutika, a recepcióesztétika és a dekonstrukció magyarországi megjelenésén és megerősödésén, sőt a kritikavítán is –, mindenekelőtt azt a – nem is csupán a nyugat-európai, de még a magyar fejleményekhez képest is érzékelhető – egyidejűtlenséget akarta felszámolni, mely a térség irodalmi–tudományos közegében még érzékelhető volt. Vagyis amíg a honi irodalomtörténet-írás mint egy periférián lévő nemzet irodalomtörténetének megalkotása mindenekelőtt abban látszott érdekeltnek, hogy a centrumhoz, azaz a nyugat-európai irodalmakhoz mérve adjon számot a modernség magyar irodalmáról,⁹ addig egy-egy régió, kistérség, ahogy a határon túli-, itt közelebről a szlovákiai magyar irodalom, elsősorban a hozzá képest értett központhoz, az anyaországi irodalmához és irodalomtörténetéhez szeretett volna kapcsolódni.¹⁰ Amint

⁷ SZIGETI László, *Mi a minálunk, és kicsodák a határai?* Szalon 2007. január 13., 12.

⁸ TÓZSÉR Árpád, *Az élet rövid – a bestseller hosszú*, Szalon 2007. január 13., 13.

⁹ SCHEIN Gábor, *Az alternatív modernségek koncepciója felé*, It 2011/2., 204–226.

¹⁰ Lásd NÉMETH, *Szlovákiai magyar irodalom*.

a Németh Zoltán H. Nagy Péter *Hagyománytörténése*hez írt vitaindítójának ironikusan mottójául választott Cselényi László-idézet is mutatja, nem hogy a modernség magyar irodalomtörténetének megalkothatóságában nincs konszenzus – már a földrajzi határokat tekintetbe véve sem –, de még egy régió belül sem egyértelmű, mi tekinthető izolációnak és mi pontos, „megnyugtató” szakmai narrációnak.¹¹

Meggondolkodtató felvetés Schein Gábor dolgozatának az a gondolatmenete, mely a politikai-társadalomtörténeti tekintetben úgymond összetartozó nemzetek irodalmának összevetése alapján körvonalazná az egyes nemzeti irodalomtörténeteket. E nézőpontból a magyar irodalom a kelet-közép-európai térség (melyet a francia, a német és az angol irodalomhoz képest tekinthetünk perifériának) irodalmába ágyazódna, és az ebben a térségben lévő országok irodalmával párhuzamosan válna vizsgálhatóvá. (E ponton merül föl az a Schein Gábor által szóba hozott kérdés is, hogy az – itt már jóval tágabban értett – térség irodalmát-nyelvét miért ismeri sokkal kevésbé a kutatás, mint a meghatározónak tekintett fentebbi hármat. Talán nem teljesen mellékes azonban az sem, hogy az ezért elmarasztalt vagy elmarasztalható kutatás szinte kizárólagosan a nyugat-európai, tehát német, angolszász és francia szakirodalmat használja, még ha hagyományosan ezeken a nyelveken is „történik” a tudomány. A taylori akulturális modell alapján mintha a tudományos mező is akulturális feltételrendszerbe illeszkedne, de lehet, hogy ez csak a rögzült centrum-periféria viszonyok és képzetek szükségese velejárója.) Amennyiben így járnánk el – tehát az adott térség irodalmainak párhuzamos vizsgálatára fókuszálnánk jobban –, a politikai-társadalomtörténeti kontextus szűkebb keretei miatt valószínűleg fontosabb szerepet lehetne tulajdonítani az irodalomtörténeti munkákban a korszakhatár-jelölő funkciót betöltő évszámoknak is, melyekről az individuális nemzeti irodalomtörténetekben rendre kiderül, hogy jelölő funkciójuknak voltaképp nincs vagy viszonylagosítható a relevanciája, Kulcsár Szabó Ernő munkájában ugyanúgy, mint legutóbb például Grendel Lajoséban¹²

¹¹ „Nem csoda, hogy a szlovákiai magyar irodalom e vitában is állandóan olyan, rakoncátlan jelölőként tűnik fel, amely számos zavart eredményez. Látszólag kisajátítható az egyes szövegek beszélője által, ugyanakkor mindig kiderül, hogy tőle függetlenül cserélgeti jelöltjeit, változtatja a síkokat a lélektani, a társadalmi-politikai, az esztétikai között; az efféle töréspontok jelen vita szövegeiben is megmutathatók.” VIDA Gergely, *Az irodalomtörténet irritációja. Hozzászólás a Hagyománytörténéshöz*, Szörös Kő 2008/4., 74.

¹² „A kontinuitás tudatán alapuló irodalmiság alakulástörténetében ezért nem klasszikus értelmű »korszakváltás« következett be, hanem a folytonosság megszakítása. Nem 1945-ben közvetlenül, hanem 1948/49-ben, amikor nemcsak az addigi intézményrendszer gyökeres átalakítása történt meg, hanem az irodalom élete is egy eladdig ismeretlen faktor: a politikai totalitarizmust megtestesítő irodalompolitika irányítása alá került. Innen fogva aligha beszélhetünk szerves alakulástörténetről. [...] A gondolkodás- és szemlélettörténeti korszaküszőb hiánya következtében 1945 tehát aligha tekinthető irodalmi korszakváltásnak.” KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, *A magyar iroda-*

(de egy újabb irodalomtörténeti kézikönyv szintén a poétikai alakulástörténetet választotta szempontként a kínálkozó lehetőségek közül).¹³ Engedjék azonban meg, hogy e helyütt rövid kitérőt tegyek.

A Prae irodalmi és kritikai folyóirat tematikus számai közt időről időre felbukkan valamely ország irodalmát, művészetét nagyvonalakban bemutató blokk. Nemcsak a periférián lévő országokét, hanem bizonyos szögéből nézve centrum helyzetűekét is (pl. Amerika, Oroszország, Japán). A legutóbbi ilyen blokk Észtországhoz kapcsolódott, a versek és a novellák, sőt a tanulmányok, kritikák válogatásakor pedig fölmerült, vajon milyen viszonyt alakíthat ki az olvasó a publikálható szövegekkel. Hogyan olvassa azokat? Mit vár tőlük? Egy távoli, idegen ország feltárulkozását? A nem túl távoli történelem közös pontjainak felmutatását, s így a közösség megteremtését? A vállalkozás – konkrétan Észtországhoz kapcsolódóan – nem bizonyult előzmény nélkülinek: a *Pluralica* című, impozáns és fajsúlyos folyóirat nem sokkal korábban előállt már kortárs észt tematikával, csaknem ötszáz oldalon keresztül, rövidprózák és költemények sokaságával, regényrészletekkel, észt irodalmárok bemutató jellegű tanulmányaival, pályaképekkel, számos kritikával, sőt igen gazdag képzőművészeti anyaggal. A tanulmányok itt inkább tekinthetők irodalomszociológiai munkának, látletnek, mint nyelvi-poétikai sajátosságokat elemző szövegeknek: írói szervezeteket, csoportokat, szerzőket és műcímeket említenek, lényegében egy-egy reflektálatlanul hagyott fogalom – mint a posztmodern, az intertextualitás, a „szociális líra” vagy az „etnofuturizmus” – jellemzi a sorolt neveket és címeket, melyeket ezúttal éppen az „észt” szó által helyezhetünk egy kalap alá. Minthogy azonban a folyóiratnak a célja az észt irodalom (és, alighanem ideérthetően, az ország „kultúrájának”) *egyfajta* bemutatása, közvetítése volt, vélhetőleg olyan pillanatkép megragadására törekedtek a szerkesztők és maguk a tanulmányok szerzői – ahogy a Prae szintén –, melyen valahol ott szerepel az észt történelem közelmúltjának és jelenének néhány viselt

lom története 1945–1991, Argumentum, Budapest, 1994, 10–11. „Az is bizonyosan állítható, hogy az irodalomtörténeti korszakhatárok a mi irodalmunkban sem esnek egybe a történelmiekkal. A magyar irodalom alakulástörténetében sem 1918–19, sem 1945, sem 1956, sem 1989 nem tekinthető korszakfordulónak, más szóval, az irodalom alakulástörténete öntörvényűbb volt a múlt században, mint gondolnánk, s ha nem is teljesen, de intakt tudott maradni a totalitárius ideológiák befolyásától.” GRENDEL Lajos, *A modern magyar irodalom története. Magyar líra és epika a 20. században*, Kalligram, Pozsony, 2010, 10–11. Figyelmet érdemel, hogy mindkét szöveg – több helyütt is – az irodalom *alakulástörténetéről*, s nem fejlődéséről beszél.

¹³ „Jelen kötet a kínálkozó szempontok sokféleségéből a poétikai alakulástörténetet választotta az általa elbeszélte történet alapjául.” GINTLI Tibor, *Előszó = Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Akadémiai, Budapest, 2010, 17. E választást „részben az indokolta, hogy e szempontrendszernek a lehetőségekhez mérten következetes érvényesítését a hazai irodalomtudomány eddigi eredményei lehetővé teszik”. *Uo.*

dolga is. Ha az irodalomtörténet nemzetiként prefigurálható, akkor sajátosként a nemzet történelme és jelene kínálkozik, az „észtség” pedig e helyütt az ész társadalommal, illetve az ész népi kultúrával lehet, ha nem is egyenlő, de átmenetileg legalábbis, azonosítható. Ám hogy valamely szöveg attól lesz-e „sajátosan ész”, hogy szavai az ész földrajzi- és kultúrtörténetre engednek asszociálni – ha már az ország történelmében, kultúrájában nem ismerős olvasó a „népleket” képtelen is meglegelni, átérezni a műben –, nem könnyen eldönthető dolog, miközben egy ész gyűjteményben mégiscsak ész irodalomról illik szólni. Fölmerülhet a kérdés, hogy a *kortárs ész irodalom* fogalma alatt futó heterogén szöveghalmaz vajon attól lesz-e specifikus, hogy Viljandit vagy Tallinnt, erdőt vagy kikötőt emlegetnek az egyes darabokban? Noha olvasás nincs referenciaképzés nélkül, poétikai effektus révén a referencia itt csupán az ész irodalomban vagy egyáltalán az „észtségben” mint olyanban járatlan olvasóval hiteti el bájosan, hogy rajta keresztül voltaképp az ész valóságához fér hozzá. Ez az olvasásmód az egzotikum, az idegen sajátá tételeként, de a kultuszképzésnek is az alapja lehet, noha a vonatkozások olyan mértékű, irodalomszociológiai eszközökkel sem könnyen, sőt idővel egyre nehezebben elvégezhető „ellenőrzése” bizonyonnyal kétségesen vihet közelebb a szövegek megértéséhez és irodalomtörténeti elhelyezhetőségéhez, mint néhány, az olvasót a kortárs politikai, társadalmi és irodalmi folyamatokba rokonszenvesen bevonni szándékozó állítás: ezek szerint az irodalmat Észtországban például az a fajta „szociális érzékenység” jellemezné, mely „az ész társadalom jellemzőiből fakadó okokon” alapulna. Ilyennek tekinthető például, hogy a „jobb-liberális erők, amelyek az utóbbi években dominálnak Észtországban, retorikájukban mindennek mércéjeként a gazdasági sikert állítják, a »gazdasági növekedés« kifejezés varázsszavá vált. A mindennapi életben ez az egyre mélyülő materializmus képében fejeződik ki – a magánszemélyek bankhiteleinek és törlesztéseinek összértéke régóta olyan összegig terjed, amelyet milliárd és milliárd koronában mérnek”.¹⁴ Valamely olvasatban erről is beszédek lehetnek az irodalmi szövegek, ám az értelmezések itt aligha az irodalomról, mint inkább valami másról szólnak. Kérdés, hogy a modernség irodalmának története mennyiben társadalom- és politikátörténet, sőt mennyiben kultúrtörténet, s ha az, milyen módon volna térségi kontextusba helyezhető. Ráadásul a modernség irodalmának értelmezésekor, ahogy itt is, a társadalmi-politikai folyamatokban a nyugati trendekhez, tendenciákhoz való igazodás tűnik meghatározónak, ami az ész közelmúlt történelmét figyelembe véve sem mondható különösnek. Így vizsgálva viszont a tág értelemben vett térségi irodalom sem vonható ki a centrumnak tekintett nyugat alól, vagy legalábbis bonyo-

¹⁴ Jan KAUS, *Eesti luule praegu – avatus ja elajõud*, magyarul: *Az ész költészet napjainkban – nyitottság és életerő*, ford. KÓHALMY Nóra, Pluralica 2009/1–2, 317–318.

lódik a térségek határainak akár irodalomszociológiai, akár poétikai eszközökkel történő megvonása. (*Ad absurdum*: miként illeszkedik szigorúan az észet vagy a kelet-közép-európai irodalom történetébe mondjuk Tõnu Önnepalu, aki évekig Franciaországban élt és dolgozott, s így munkáira nagy hatással volt a francia új regény? Nyilvánvalóan ez számos más, magyar szerző kapcsán is föltehető kérdés, és csak azt hivatott jelezni, mennyire problematikusnak mutatkozik mind a szerves fejlődésű, mind a megszakított folytonossággal jellemezhető irodalmak hatásösszefüggéseinek feltérképezhetősége.)

A centrum–periféria oppozíció feloldása, megtartása vagy ignorálása ugyanúgy kritériumkánonokat hozhat létre, melyek egymás felől nézve tekintélyelvűnek tetszhetnek.¹⁵ De centrum–periféria viszonyrendszer nemcsak társadalmi-politikai értelemben vonható, hanem egy nyelv, egy nemzet irodalmán belül is végigkíséri az irodalom történetét, és nem is csupán a kisebbségi/többségi vagy a *gender* fogalmi keretein belül, hanem szemléleti-poétikai, esztétikai tekintetben egyaránt. Elég csak az avantgárd saját irodalomtörténeti képére gondolni, mely a mai napig „konzervatívként” utal a tőle elütő, akadémiainak mondott tudományos munkáira.¹⁶ Az avantgárd esetében például amilyen egyértelműnek tűnik a (pozitívként értett) társadalmi-politikai szerepvállalás az avantgárd attitűd felől,¹⁷ olyannyira kevésbé egyértelmű a művek ilyenén, tehát politikai értelmezhetősége. A mű tulajdonképpen egy szűk szubkultúra vagy szintér számára más és más „társadalmi-politikai tettként”¹⁸ mutatkozhat meg, mint a szubkultúrán vagy szintéren kívülieknek. Az egyik oldalról nézve az izolálódás ugyan zavaró, de az „esztétikum” sajátja, velejárója, a másik felől a „politikai tett” és az „esztétikum” e formája periferiális vagy csekély hatású marad. Az avantgárd viszont éppen bezárkózása, vélt elszigetelődése okán lehet képes továbbhagyományozni attitűdjét, beállítódását, így a centrum és a periféria közti párbeszéd lényegében megszűnik azelőtt, hogy igazán kialakult volna. Itt azonban ismét kitérőt kell tennünk.

A centrum–periféria, tágabban pedig a kultúrák közti dialógus lehetőségének vizsgálata ugyanúgy a nemzetinek mondott irodalomtörténetek alapja lehet, ahogy

¹⁵ A kritérium- vagy jelentéskánon fogalmának – valamint más kánonfogalmak – értelmezhetőségéhez lásd HANSÁGI Agnes, *Klasszikus – korszak – kánon*, Akadémiai, Budapest, 2003.

¹⁶ Bori Imre még a következőket panaszolja: „Hadd jegyezzük meg már itt a bevezetőben, hogy talán a magyar irodalomtörténetírás az egyetlen Európában, amely szégyelli, hogy volt magyar avantgarde, s nem büszkélkedik, mint a világ annyi népe, hogy szellemét egykoron átjárta az a radikális élet- és művészetelv, amely századunk művészetét általában feldajkálta, jellegét és jellemét meghatározta.” BORI Imre *Huszonöt tanulmánya*, Forum, Újvidék, 1984, 61.

¹⁷ Vö. PAPP Tibor: *Avantgárd szemmel – költészetéről, irodalomról*, Magyar Műhely, Budapest, 2004., illetve az „esztétikai kategóriához” közelítve: SZKAROSI Endre, *Mi az, hogy avantgárd. Írások az avantgárd hagyománytörténetéből*, Magyar Műhely, Budapest, 2006.

¹⁸ Vö. például KAUS, I. m.

– e nézőpontból tekintve – az irodalom voltaképp mindig elbeszélheti saját kulturális bezáródásának, izolálódásának és/vagy asszimilálódásának történetét. Hogy ez mennyiben vizsgálható társadalmi-politikai elemzések mentén, és miként igazolja vissza – ha visszaigazolja – egy-egy mű vagy szerző „jelentőségét”, vita tárgyát képezheti, amint az is, vajon nem csúszik-e át az értelmezés az esztétikai ideológiák mezéjére. Egyetlen példát említenék, éspedig a Schein Gábor dolgozata által is hivatkozott, lehetséges, alternatív kánonokkal bíró populáris kultúra háttérterületéről. A 2004-ben nagy vitát kiváltó *Passió* című filmet követően – melyet a kritikusabb hangok antiszemita alkotásnak minősítettek – az egykori sztárszínész, Mel Gibson perzsa származású szerzőtársával, Farhad Safiniával megírta az *Apocalyptót*, majd 2006-ban leforgatta a Yucatán-félszigeten. A mozi többnyire elismerő fogadtatásban részesült, bár sokan felhívták a figyelmet a hanyatló maja kultúra sajátosságainak pontatlan, történetileg, etnográfiaileg és antropológiaileg több helyütt téves ábrázolására. A filmnek talán mégsem e pontatlanságok szolgáltatják az érdekességét, és még csak nem is feltétlenül az eredeti maja nyelven megszólaló, többségében őslakos színészek, valóságos helyszínek és díszletek. A főhős, miután megmenekül a rituális emberáldozat alól, s üldözői jó részétől is sikerül megszabadulnia, az óceánpartra érve megpillantja az éppen partra szálló spanyol konkvisztádorokat. Megmaradt két üldözőjével együtt döbbenetesen szemléli a hatalmas hajókat és a part felé tartó csónakokat, majd észbe kapva visszavágtat a dzsungelbe, míg üldözői a kíváncsiságtól és a döbbenettől hajtva az idegenek felé indulnak el. (Az egyik csónakban jól kivehető a keresztény hittérítők vezetője.) Vágást követően a megmenekült főhős feleségével és gyermekeivel az óceánt szemléli a fák közül, s a kérdésre, vajon odamenjenek-e a különös hajókhoz, azt feleli, inkább az erdő mélyére induljanak, egy új kezdet reményében. A gesztus értelmezhető a bezárkózás, az elfordulás, az izolálódás gesztusaként, az asszimilációtól való félelemként, az idegentől való elzárkózásként.¹⁹ A radikálisabb megközelítés szerint ez, illetve maga a film egyenesen a szerző-rendező, Mel Gibson idegengyűlöletének, rasszizmusának a megnyilvánulása.²⁰

¹⁹ A gondolatmenet elindításáért Szirák Péternek mondhatok köszönetet.

²⁰ A kultusz, illetve a kultikus beszéd működése szempontjából érdekes adalék, hogy a film egyik honi kritikája alatt futó kommentekben a színész-író-rendezőt legsikeresebb, kultikusnak mondható kommersz sorozatához, a *Halálos fegyver*- és a *Mad Max*-szériához utalják vissza a hozzászólók. Mindez azért válik ironikussá – még ha nem is rejlett ilyen szándék a hozzászólásokban –, mert az említett filmekben, különösen a *Halálos fegyver*-sorozatban egy öntörvényű, az adott rendbe és törvényi keretekbe beilleszkedni képtelen, agresszív és kezelhetetlen figura szerepébe bújik a színész. A szerep voltaképp összeolvad a valóságos figurával, a kései rendezések kritikája pedig szembeállítódik a kultusszal. Ez a játék a fikció és a valóság szintjeinek váltogatásával leszűrhető az értelmezések játékerét, és tulajdonképpen megnyithatják az utat az esztétikai ideológiák számára, melyek például az *Apocalyptó* jelképezésének működését úgyszólván igazol-

A film nyitó jelenete előtt egy mottó olvasható: „A great civilization is not conquered from without until it has destroyed itself from within.”²¹ A zárójel-
 netben föltűnő – a film egyik kritikusának találó megjegyzése szerint turista-
 csoportnyi – spanyol konkvisztádor e Duranttól származó kijelentés értelmében
 nem hódíthatta volna meg Közép- és Dél-Amerikát, és igázhatta volna le a maja,
 valamint az azték birodalmat, ha ez a civilizáció már nem pusztította volna el saját
 magát belülről. Az 1500-as éveket a maják történetében az úgynevezett poszt-
 klasszikus korként jelölik: a maja kultúra a demográfiai robbanás, ennél fogva pe-
 dig a mezőgazdaság összeomlása, valamint az egyre militarizálódó és egymással
 folyamatos háborúban álló törzsi városállamok és csoportok miatt erőteljes ha-
 nyatlásnak indult, és ebben az állapotában nem tudott ellenállni az európai hódí-
 tóknak; háborút vesztett, majd – finoman szólva – asszimilálódott. A centrum-
 periféria viszony és minden ezzel járó negatív tapasztalat a filmben egymásra épül,
 és egyfajta metaforaláncot hoz létre: a tapír üldözése és elejtése a kezdő képsoro-
 kon mintegy előrejelzi a főhős üldöztetését; a mind véresebb erőszakba fulladó
 városi civilizáció a szórványtelepüléseket kebelezi be és semmisíti meg, a végén
 pedig az ismeretlen külső fenyegetés, az európai hódító-inkvizíciós kultúra telep-
 szik rá az onnan nézve periférián lévő civilizációra. A filmben természetesen nem
 túl nehéz politikai allegóriát látni, ami viszont fölvet egy újabb kérdést.

Ha az irodalomtörténetek megalkothatósága szintjén narratívaként működhet
 az elv, miszerint az irodalom saját kulturális izolálódásának vagy asszimilációjá-
 nak történetét is elbeszéli, úgy a fentebbi példa a modernség olvashatóságának kü-
 lönös allegóriájaként jelenhet meg. Az akulturálisként megnevezett nyugati kul-
 túra több szinten létező centrum–periféria viszonyrendszerét az irodalom (és a
 művészetek) viszik színre, a modernitás történetét – ami innen nézve nagyon
 gyakran hanyatlástörténet – a modernség reflexiói alkotják meg, az említett alle-
 goretikus módon. Persze mindez, ahogy a modernitás e történeteinek megalkotá-
 sában a szóba került jelölők (mint nevek, évszámok, feltétel- és viszonyrendsze-
 rek), magában hordozza a veszélyt, hogy egyfelől – bár az irodalom története nem
 akar üdvtörténet lenni²² – valamiféle példázatként kerül elénk, és ily módon „az

hatatlan referenciákba futtatják ki. Az említett kritika egyébként példásan kitér e veszélyek elől,
 s mindenekelőtt poétikai keretek közt keres választ a fölmerülő kérdésekre, lásd FORGÁCS Nóra
 Kinga, *Filmavatal. Mel Gibson: Apocalypto*, prae.hu, [http://prae.hu/prae/articles.php?menu_id=
 &aid=403](http://prae.hu/prae/articles.php?menu_id=&aid=403)

²¹ Will DURANT, *The Story of Civilization*, III., *A History of Roman Civilization and of Christianity from their Beginnings to A. D. 325*. World Library Inc., 1994, 803. Az idézet így folytatódik: „The essential causes of Rome’s decline lay in her people, her morals, her class struggle, her failing trade, her bureaucratic despotism, her stifling taxes, her consuming wars. Christian writers were keenly appreciative of this decay.”

²² GRENDEL, I. m.

etikai hangnemhez történő átmenet” során „egy nyelvi zavar referenciális (tehát megbízhatatlan) változatát”²³ inszcenírozza. Másfelől viszont azzal is kockázatot vállal, hogy folyamatosan elmélyíti az önértelmezés és önkomentár műveleteit, hiszen így az elbeszélhetetlenség történetét jelenti be.

A centrum–periféria kérdéskör viszont kiterjeszhető egy további területre is, mégpedig a médiumok egymásmellettségének, illetve versengésének területére. Ha „kultúrának kell tekintenünk mindent, amit az ember önmagából és a dolgokból csinál, illetve ami eközben az emberrel és a dolgokkal történik, beleértve a szimbolikus eseményeket, a kollektív rituálékat, a társadalmi szerveződések, a technikák és a médiumok mindinkább előtérbe kerülő eljárásait”, melyek „közös alapfogalmává az írás vált”,²⁴ akkor létrehozható volna olyan modernségfogalom, valamint ezen alapuló irodalomtörténeti narratíva, mely a mediális különbségekben és hasonlóságokban rejlő tapasztalatok mentén szerveződik. Ezek ugyanúgy érintik a betű materialitásának, az írás és olvasás médiumának dilemmáit,²⁵ mint a médiumok olvashatóságát magát, amibe azok „beszéde”²⁶ ugyanúgy beletartozhat, mint technikáiknak és technológiájuknak a mindenkori önértést meghatározó és alakító súlya. Utóbbira Friedrich Kittler világít rá berlini előadássorozata során, amikor azt állítja, „nem rendelkezünk semmiféle tudással az érzékeinkről, amíg a médiumok nem bocsátanak a rendelkezésünkre ehhez modelleket és metaforákat”.²⁷ Kijelentését két példával támasztja alá, az Athénban szabványosított alfabetikus írás és a filozófiát művelni képes lélek azonosításának, valamint a film médiatechnológiájának ugyanezre (tehát a lélekkel történő azonosításra) vonatkozó példájával. Éppen ezért állítja Kittler, hogy előadásában „megtagadja” ember és lélek újbóli meghatározását, hiszen az említett két példa „egészen világosan mutatja, hogy az egyetlen, amit ezekről tudhatunk, azok a technikai apparátusok, amelyekről a lélek és az ember a történetük során mindenkor mértéket vesznek”.²⁸ Minthogy a médiumok, a technikai apparátusok ebben az értelemben az ember önértésének modelljét kínálják, de céljuk voltaképp ennek megtevesztése, becsa-

²³ Paul DE MAN, *Az olvasás allegóriái*, ford. FOGARASI György, Ictus, Szeged, 1999, 278.

²⁴ SCHEIN, I. m., ???

²⁵ Vö. „A tét ugyanis nem kevesebb, mint hogy [...] írható-e hazai előzményekkel is olyan teloszentemes irodalomtörténet, amely az irodalmi alapviszony történeteként a mediális közvetítés kultúrtechnikáiban van megalapozva.” KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Igazság és mediális értelem. Az esztétikai tapasztalat konstrukcióinak irodalomtörténeti megalapozása a magyar modernségben* = Uő., *Megkülönböztetések. Médium és jelentés az irodalmi modernségben*, Akadémiai, Budapest, 2010, 101.

²⁶ Vö. „meg kell tanulnunk inkább olvasni a képeket, mint elképzelni a jelentést”, Paul DE MAN, *Ellenszegülés az elméletnek*, ford. HUBA Miklós, = *Szöveg és interpretáció*, szerk. BACSÓ Béla, Cserépfalvi, h. é. n., 104.

²⁷ Friedrich KITTLER, *Optikai médiumok*, ford. KELEMEN Pál, Magyar Műhely – Ráció, Budapest, 2005, 25.

²⁸ Uo. 26.

pása,²⁹ úgy az esztétikai tapasztalatban az új vagy más önértéshez, önidentifikációhoz jutott alany akár egy félreolvasás „terméke” is lehet. E dilemma jóllehet végigkíséri az irodalom történetét (is), következményeinek jelentősége alighanem a technikai médiumok korában kristályosodik ki igazán, ha nem is pusztán a technológiai fejlődés beláthatatlan, ezért mindig váratlan és mindig más formáinak fényében.³⁰ Az mindenesetre már most szembeötlő, hogy a médiumok világtapasztalatot és önértést meghatározó jellege a modernség „elbeszélhetőségének” egyik megkerülhetetlen szempontja lehet, ámbátor ennek „esztétikumot” és kritikai reflexiót érintő konzekvenciái ma még talán kevésbé leírhatók, különösen, ha a médiumok céljaként értett megtévesztés éppen az etikai dimenzió fölerősödéséhez vezet. (Hogy erre az irodalom és annak nyilvánossága vagy intézményei ugyanúgy reagálnak, ahhoz itt példaként Bret Easton Ellis munkásságára utalnék. A szerző vélhetően éppen e dilemmák miatt nem fog sohasem irodalmi Nobel-díjban részesülni.)

Ha valóban úgy van, hogy az etikai, illetve az eticitás „egyetlen diszkurzív modalitás a sok közül”,³¹ ami más kontextusban, de szinte ugyanabban a formában kerül elő Daniel C. Dennettnél,³² mint Paul de Mannál, úgy a lehetséges vagy alternatív irodalomtörténetek nem is biztos, hogy kiegészítik, hanem teoretikus előfeltevések folytán némiképp paradox módon inkább kizárják egymást, s meglehetősen fölerősödik a vágy olyan narratívák iránt, melyek elméletileg épp az előfeltevéseket zárnák ki az „esztétikum” vagy az önértés szerkezetéből. Minthogy a(z esztétikai) tapasztalat tapasztalatként eleve értelmezői távlatot visz a dologba (melynek idői, időbeli természete van), fontosabbá válhatnak az élményszerűsége, a jelenlét, a térbeliségen alapuló, a tapasztalat tapasztalatiságát a testi-fiziológiai hatás okán késleltető vagy elmulasztó történések és – végül persze – azok számbavétele, értelmezhetősége.³³ A narratíva megképzése végső soron választás, így interpretáció kérdésévé alakul.

²⁹ Uo.

³⁰ Kékesi Zoltán Papp Tibor *Gyűrtű – 20* című vizuális-konkrét költeménye kapcsán hívja fel a figyelmet arra, hogy „a vers az olvasói-nézői figyelmet elsődlegesen nem a technikai (nyomdai, számítógépes) eszközök saját – s idővel fölülmúlható – teljesítményével vonja magára. Az értelmezés nem függetleníti magát a mű mediális feltételrendszerétől, ellenben jelzi, hogy a műnek mindig ki kell terjesztenie a (mindenkori) mediális lehetőségek körét”. KÉKESI ZOLTÁN, *A tekintet újírása. Papp Tibor: Vendégszövegek (n)*, Kortárs 2004/10., 108.

³¹ DE MAN, *Az olvasás allegóriái*, 278.

³² DANIEL C. DENNETT, *Darwin's Dangerous Idea. Evolution and the Meanings of Life*, Penguin, London, 1995, 335–369, különösen 361–369.

³³ Hans Ulrich GUMBRECHT, *The Production of Presence. What Meaning Cannot Convey*, Stanford UP, Stanford, 2004. (Újabban magyarul: *A jelenlét előállítása. Amit a jelentés nem közvetít*, ford. PALKÓ GÁBOR, RÁCIÓ, Budapest, 2010.) Gumbrecht nem is győzi nyomatékosítani, hogy bár gondolata antihermeneutikai, a jelentés és a jelenlét fogalmainak szembeállításán alapszik, értelmezés vagy jelentésképzés ettől függetlenül továbbra is létezik, sőt valószínűleg nem oltható ki.

Hogy a modernség irodalmának története milyen döntések mentén szárazodó szét a különböző módokon értett centrum–periféria viszonyrendszerben, a médiumok önértést befolyásoló hatalmában, versengésében, valamint az „esztétikai”, az „etikai” és a „kritikai” dimenziójában, nehezen megválaszolható kérdésekhez, s a tudományos módszertan újabb és újabb önértelmezéséhez vezet. A használható, alternatív irodalomtörténeti – és egyáltalán: humán tudományos – munkák bizonyosan függenek a korábban részletesebben tárgyalt intézményi feltételektől is.³⁴ Mindebből körvonalazódhat az az ismert konzekvencia, mely szerint a nagy elbeszélések ideje lejárt, és ez még abból az aspektusból is igaz lehet, ami gyakran a humán- és a természettudományi teljesítmények megítélésekor válik élessé. Nevezetesen, hogy amíg a kemény tudományok úgy mond „teljesítenek”, a puha tudományok sok könyvből csinálnak egy újabb sokadikat. Azonban például az elméleti biológiában sem ilyen egyszerű a helyzet: Richard Dawkins nagyszabású munkája, *Az Ős meséje*³⁵ rengeteg, egymással hol összeérő, hol szétváló szálon, időben visszafelé haladva beszéli el az emberi evolúció történetét, mindig más és más élőlényt téve meg a történet aktuális szereplőjének, azaz más és más „elbeszélőt”, mesélőt alkalmazva. A szöveg tulajdonképpen lebontja a nagy elbeszélések képzetét, és számos alternatív történeten keresztül igyekszik közvetíteni valamit – többek közt – egy tudomány jelenéről. A teloszmentesség tehát már a módszertanban érvényesül; s mintha ez is jeleznél, hogy a tudományos önreflexió a modernségben nem feltétlenül mutat végérvényesen ellentétes irányokba a különböző tudományterületeken, még ha az összehasonlítás ezen a szinten legalábbis egyelőre véget is ér. Ha tehát az *ideológiai* önreflexió valamennyi tudományos és kritikai beszéd sajátja lehet, úgy a modernség irodalmának története olyan sokszereplős vállalkozássá válhat, mely egyszerre tarthat igényt a pluralitáson alapuló, de individuális érvényességre, és lehet tudatában önmaga temporalitásának.

³⁴ Jó – illetve némiképp csüggesztő – példa lehet erre a William Irwin vezette kutatócsoport terjedelmes munkássága, mely a populáris kultúra népszerű és elemzésre méltónak tartott termékeit teszi terítékre a nyugati filozófia hagyományainak szűrőjén keresztül (*The Matrix and Philosophy, The Lord of Ring and Philosophy, The Simpsons and Philosophy* stb.). Az eredmény – mechanikusságánál és módszertani tisztázatlanságánál fogva – enyhén szólva is hibrid és kétséges.

³⁵ Richard DAWKINS, *Az Ős meséje. Zarándoklat az élet hajnalához*, ford. KOVÁCS Lajos, Partvonal, Budapest, 2006. (*The Ancestor's Tale. A Pilgrimage to the Dawn of Life*, Weidenfeld & Nicolson – The Orion, London, 2004.)

TAMÁS ATTILA

Gyermek-vízbefojtásra kész gyűlölet vagy a természet olykor elrettentő közönye?

Kosztolányi Fürdésének átértelmezése

az öröklét nyugodt fivalma megcsap.

Az óra áll, mindig hat óra van.

(Kosztolányi Dezső: *Megállt az óra*)

Általában annak az igénye robbant ki valamilyen vitát, hogy egy kidolgozott koncepció valamilyen sarokpontját kiszemelve az illető elbizonytalanítsa a régibb szellemi építmény elhibázottságát. Létezik azonban olyan eset is, amikor valaki egészen egyszerűen azért vitázik, mert a bírálót zavarja egy megfogalmazás – koncepciótól függetlenül. Mondjuk, talál a bírált munkában valamilyen be nem bizonyított tételt vagy állítást, olyasmit, hogy kétszer kettő egyenlő öttel. Vannak olyan valótlan állítások is, amelyeknek tévessége nem ehhez hasonló mértékekben és csak kevesebb személy számára abszurd. Úgy gondolom, a kiválasztott *Fürdés* című novella azok közé az írások közé tartozik, amelyek mondhatni tárgyi tévedést tartalmaznak. Úgy hiszem, ugyanakkor elmondhatjuk: ez a mű van olyan mértékben ismert, hogy hivatkozhatunk a benne foglaltakra minden egyes részlet külön kiemelése nélkül. Olyanokra is, amelyek az irodalmi tudatban jól ismertnek mondhatók. Általában úgy hivatkozunk rá, mint olyan irodalmi alkotásra, melyben jelentős szerepe van Freud mélylélektanának.

A novella középponti figurája Suhajda (a kishivatalnok apa), nyaralásukkor az egyik balatoni strandon fürdés közben játékosan dobálni kezdi a fiút a vízbe. Az a kérdés, hogy vajon miért dob a korábbiaknál nagyobbat egy alkalommal? Olyan nagy mértékben felingerelte fiának „mamlaszága”, hogy képes volt akaratlanul, de belső késztetéstől nem függetlenül veszélyesen nagyot dobni? Az elfojtott indulat felszínre törése is szerepet játszhat ebben?

2.

A tudatosság vs. ösztönösség lappangó vitájában maga az író a „szerencsétlenség” szó alkalmazását tartotta helyénvalónak.

Az, hogy a novellabeli nagy darab és csak „korlátoltan munkaetikus”, morcosan „iskolacentrikus” apának minősíthető Suhajda nem éppen rokonszenves figurája a novellának, az tény, ez azonban még kevés egy – ámbár véletlen – fiúgyilkosságnak a megindoklásához. Azt, hogy Suhajda nem szerette a fiát, elismerhetjük az adott jellemzés alapján. Azt azonban nem hihetjük, hogy ennek alapján bármiféle vádat lehetne ellene emelni, akárcsak szóba is hozni felelőtlenséggel történő halálkozás ügyében. Bár nem csak büntetőjog szempontjából közömbös az apai szeretethiány lelepleződése. Föltámadhatna éppen az apában is („freudi alapon”), hogy nem is bánta igazán a fia halálát. Túl jól sikerült harmadik dobása is ezzel magyarázható.

Jancsi is időnként gyűlöletet érez az apja iránt. A fiú szinte nem is látta „csak érezte, mindenkor, de gyűlöletesen” apja közeli jelenlétét, mint Kosztolányi írja. Itt az apa ellen irányul főként az indulat. Suhajda „aranykeretes” csiptetőjének üvege „nagyon villogott”, ez pedig egybe vág az „apa homloka ismét kegyetlenné vált”-tal. Ez viszont már egy értékelt megfogalmazás.

Suhajdában azonban valamilyen jó érzés mellett játékos kedv éledt fürdés közben, és a fiú is remélni kezdte, hogy apja talán nem is olyan dühös, mint amilyennek időnként mutatja. Arról is értesülünk, hogy Suhajda „hatalmasan megrémült”, mikor nem találta a fiát. Hiába remélte, hogy a gyerek talán már „kacagva áll előtte” őt pedig elfogta a „kétségbeesés”, mely egyenesen „hörögött”, noha közben már a racionális keresést is kipróbálta.

3.

„Megrémülve” is kutatott utána, és zavarodottságában még el is sírta magát. Számára megdöbbentő volt, hogy a sok „víz fölött olyan nyugalmat látott, olyan közönyt, amilyent eddig nem bírt volna elképzelni.” A novella mellékszereplői nem képviselnek – sem tudatosan, sem tudatlanul – sajátosan egyéni álláspontot. Ez nem jelent azonban olyasmit, mintha az eddigi számba vetkeken túl nem léteznének más figyelmet kívánó, együttérző, Kosztolányira jellemző erők is. Az idő működtetése is ilyen: visszavonhatatlanul következnek be a történések.

A halál, amely hirtelen jött, látszólag szeszélyesen, már valóság volt, olyan szilárdul megformálódott ismeret, mint a földgolyó legnagyobb hegyláncolatai. Drámaian szűkszavúnak mondhatjuk a párbeszédet: „Suhajda úgy érezte, hogy már több idő múlt el, mint az előző lebukás és fölmerülés között. Sokkal több idő múlt el” – hangzik a szigorú pontosítás. Az elbeszélő szerint: „ebben a pillanatban”, Suhajdáné elindulásakor kezdődik a haláleset kimondása. A halál bekövetkezésekor ugyanakkor az elbeszélő teljesen elengedi „hősei” kezét. Sem a fiú lehetséges érzé-

seiből, sem az apa pszichikai reakcióiból nem tudunk meg semmit. A váratlanul közénk lépő „halál”, amely „kéretlenül jött, látszólag szeszélyesen, már valóság volt, örökkévaló.” A történések feljegyzőjének matematikája is kimértnek mondható. Jancsi eldobását követően magasra felcsapott vízcseppek lehullása néhány másodpercig tart. Suhajdának néhány másodperces mozgásfázisaihoz hasonlóan az út a nyaralótól a tóig mindössze „négy percig” tart, a tóról adott totálkép káprázatáig „mely tündöklött, mintha millió és millió pillangó verdesné gyémánt szárnyal.” Mozgások sokasága és sokfélesége áll itt össze mondhatni zárt egésszé; olyan egésszé, mely valamiképpen mégis fölébe tudna emelkedni görcsökbe meredő indulatok és méltatlan fontoskodások kusza szövevényének.

4.

Ebben az elbeszélésben a dolgok általában „a helyükön vannak”, ha nem is mindig könnyű ezt megállapítani, mi mivel függ össze. Amikor a valamivel távolabb összecsoportosultak körében először hangosan megfogalmazódik annak „igazsága”, hogy a fiú megfulladhatott – néhány száz méterre tőlük – „Az út a nyaralóktól a tóig négy perc” – az anya elindult. Az apa, a fiú és az anya hármasa cselekvésideje rendkívül rövid: „még három se volt” és máris véget ért... Ez a halál, „mely hirtelenül jött, látszólag szeszélyesen, már valóság volt, olyan örökkévaló, olyan szilárdan megformált és meredt, mint a földgolyó legnagyobb hegyláncolatai”.

Vicc vagy véletlen?

Spermium a Tövisek és virágokban

Kazinczy Ferenc 1811-ben kiadott epigrammagyűjteményének¹ jelentőségét nemcsak azok a viták jelzik, melyeket megjelenése a korabeli irodalmi életben kiváltott, hanem az a kiemelt figyelem is, melyet az irodalomtörténészek szenteltek neki.² A kiadvány felkeltette a művészettörténészek érdeklődését is: az *Ars Hungarica* 2010-ben megjelent duplászámában ketten is foglalkoztak vele.³

A *Tövisek és virágok*nak két címlapját ismerjük, melyek közül egyiken kerek vignettában Herkules buzogányát ábrázoló, Falka Sámuel által készített rézmetszet látható.⁴ Az illusztráció, melynek előképét Kazinczy 1792-ben a pesti Egyetemi Könyvtárban Bernard de Montfaucon francia régiségkutató albumából⁵ másolta

¹ [KAZINCZY Ferenc.] *Tövisek és virágok*, Széphalom, 1811.

² Újabbán lásd például: HASZ–FEHÉR Katalin, *Közösségi és elkiütömlő irodalmi programok a 19. század első felében. Fáy András irodalomtörténeti helye*, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2000, 74–86.; BÍRÓ Ferenc, *A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*, Balassi, Budapest, 2009, 485–488.; CZIFRA Mariann, *Az írás megmarad? Kazinczy és a Tövisek és Virágok = Leleplezett mellszobor. Nyomozások Kazinczy birtokán*, szerk. CZIFRA Mariann, Gondolat, Budapest, 2009, 82–107.; BENCE Erika, *Művészeteszmény és irodalomértés Kazinczy Ferenc Tövisek és virágok című kötetében = Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila – GÖNCZY Monika, Debreceni Egyetemi, Debrecen, 2010, 53–57.

³ CSANÁDI–BOGNÁR Szilvia, *Kazinczy Ferenc és a magyar művészettörténeti nyelv*, *Ars Hungarica* 2008/1–2., 146–147.; PAPP Júlia, *Adatok Kazinczy Ferenc és Blaschke János munkakapcsolatához. Tények és tévedések a művészettörténeti szakirodalomban*, *Ars Hungarica* 2008/1–2., 192–194.

⁴ Vö. CSATKAI Endre, *Kazinczy és a képzőművészetek 1925*, szerk. GALAVICS Géza, MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja, Budapest, 1983, 75.; *Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, XXVI., szerk. Günter MEISSNER, K.G. Saur, München–Leipzig, 2003, 404.

⁵ Bernard de MONTFAUCON, *L'Antiquité expliquée et représentée en figures...*, 1719, Tome Premier... Seconde Partie. 1719. CXXXII. Pl. a la 218 page. T. I. 6. kép. A kimásolt képeket lásd *Excerpta ex Montfaucon et II. Tomis Herculanee Reliquia in Bibliotheca Universitatis Pesthensis 1792. men. Xbri.* MTAK Kt, Magy. Ir. RUI 2° 1. Vö. GERGYE László, *Kazinczy Ferenc kéziratok hagyatéka*, MTA Könyvtára, Budapest, 1993, 120. 1812-ben Kazinczy az 1792-ben kimásolt képek adatainak pontosítására kérte Helmezy Mihályt. KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, közléteszi Dr. VÁCZY János, I–XXI., MTA, Budapest, 1890–1911, X., 28–29.; KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, XXII., közléteszi

[Kazinczy Ferenc]:
Tövises és virágok,
 Széphalom MDCCCXI,
 Díszcímlap Falka Sámuel
 metszetével.

ki, nemcsak a kötet programadó nyitó versét (*Herculeshez*) illusztrálta, hanem – egyfajta önreprezentációként – már a kortársak számára is a hazai irodalom Augias-istállójának kitrágázására vállalkozó Kazinczy elszánt, harcias, provokatív attitűdjét jelképezte. „Die Titelvignette dieses neuen Genialen Products von Franz v. Kazintzi. . . stellt die Keule des Hercules vor, und das Werkchen beginnt mit einer Dedication an Hercules, den Säuberer der Ställe des Augias.” – írta Rumy Károly György.⁶

A kiadvány másik, illusztrációt nem tartalmazó címlapján a „Tövises és virágok. Werke des Geists und der Kunst sind für den Pöbel nicht da. Göthe. Kevés számú Nyomtatványokban. Széphalom, 1811.” szöveg olvasható. Az epigrammagyűjteményből napjainkra kevés példány maradt fenn. A hazai közgyűjteményekben őrzött darabok némelyikében csak a metszet nélküli címlap található (pl. Országos Evangélikus Könyvtár), másokban mindkettő (pl. ELTE Egyetemi Könyvtár).

A címlapok készülésétől Kazinczy levelezésében is találunk adatokat. 1811. január 16-án a költő a következő üzenetet küldte Szemere Pálnak: „cselekedje hogy Prof. Fehér Úr [ti. Fejér György] tudósítson, hogy Falka dolgozza e' Epigrammáimnak czímerét és hogy érte 's a' 200 szép papírosra teendő nyomtatványért mennyi fizetést kíván.”⁷ 1811 elején Vályi Nagy Ferenc sárospataki professzor, költő, műfordító több levelében is említést tett a készülő kötetről, melynek kiadását – például a nyomtatáshoz szükséges papír, illetve a cenzúraengedély beszerzését – ő intézte. Január 21-én kelt levelében így ír: „A' Typographus pedig tudni kívánja, hogy a' cím-nek hagyjon é üres paginát vagy ne? nem tudván, hogy a' címlap különösen fog e nyomtattatni, vagy sem?”⁸ Néhány nappal később arról számol be Kazinczynak, hogy a „fát, a' Cuprumot, a' M. Kenderesy Úr Levelét, 's a' Lisztet nagy köszönettel vettem. A' Cuprumot, és a' Mélt. Kenderesi Úr levelét eggy kevésse magamnál marasztom: nem sok idő mulva épségemben haza küldöm.”⁹

HARSÁNYI István, MTA, Budapest, 1927.; KAZINCZY Ferenc *Levelezése. 1927 óta előkerült, és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye*, XXIII., közléteszi BERLÁSZ Jenő – BUSA Margit – Cs. GÁRDONYI Klára – FÜLÖP Géza, Akadémiai, Budapest, 1960. (A továbbiakban: KazLev.)

⁶ Allgemeine Literatur-Zeitung 1812/II., 31.

⁷ KazLev VIII., 274.

⁸ KazLev VIII., 284.

⁹ KazLev VIII., 299.

A Cuprum vagy egy Kazinczy által küldött, illusztráció nyomtatásához szükséges rézlemez vagy egy lemásolásra alkalmas rézmetszet volt, a korban ugyanis a kifejezést mindkét dologra alkalmazták. Mivel Kazinczy megbízásából Vályi Nagy intézte az éppen ekkoriban kiadás alatt lévő *Relatio* – vagyis a győri csatában elesett Zemplén megyei vitézek tervezett sátoraljaújhelyi emlékművéről írt jelentés¹⁰ – ügyeit is, a Cuprum erre a kiadványra is vonatkozhatott. Az mindenestre bizonyos, hogy a *Tövisek és virágok*hoz megrendelt rézmetszet ekkor még nem volt kész, Vitkovics Mihály ugyanis február 19-én ezt írja Pestről Kazinczynak: „A mi a Töviseid és Virágid’ Czimlapját illeti, azt Tiszt. Fejér Úr régtől Falka’ kezébe adta, és ez, hogy a jövő hétnek vége felé elkészíti, erősen megígérte.”¹¹

A kötet 1811. február 24-ére készült el: „Ez órában kaptam Patakról Töviseimet ’s Virágimat” – írta aznap Kazinczy Berzsényi Dánielnek,¹² de azt nem tudjuk, hogy a január 19-én még csak ígéretként említett Falka-metszet benne volt-e – a szűk időhatár miatt nem valószínű. A Herkules buzogányát ábrázoló díscím-lapok – úgy tűnik – nem egyszerre készültek el, s utólag lettek bekötve a kötetek elé. Bár a hazai sajtó március közepén már a díscím-lapos kötet megjelenéséről tudósít: „Széphalom Ura a’ nevetlen Szerző, Sáros-Patakon nyomtattatott, Budán Falka Úr metszette hozzá hazafiúságból a’ nagy értelmű Vignettet, és ennek rézképének nyomtatását Fejér György Urnak jeles buzgósága áldozta fel a’ munka ékesítésére”,¹³ 1811 áprilisában Szemere még arról számol be Kazinczynak, hogy „Gábriel István, jövendő Sógora a’ mi Fáy Andrisunknak, viszi a réznyomtatványokat (200) a’ Tövisek és Virágok eleibe.”¹⁴ Feltehetően a *Tövisek és virágok*hoz készített címlapokról írt 1811. április 28-án kelt levelében Vályi Nagy Ferenc is: „Mind becses Levelét a’ Tek. Ass. Urnak, mind a’ haza küldött dolgokat úgy mint 1.) Virgilt, 2.) Fejér’ Anthropológiáját, 3.) Spangárt vettem: ’s velek együtt a’ Typographiának küldött 20 Rftokat, ’s a’ rézbe metszett 15 czimlapokat igen nagy köszönettel. A’ melléjek tett Levelét is Losonczy Uramnak által küldöttem.”¹⁵ Hogy a levél utóirata („U.I. A’ Cuprumot nagy köszönettel küldöm vissza.”)¹⁶ mire vonatkozik, itt sem tudjuk teljes bizonyossággal meghatározni.

Kazinczy 1811. május 1-jén Rumy Károly Györgyhöz írt levelében is megemlíti, hogy egy golopi vulkanikus tufát tartalmazó doboz mellett elküldi a *Tövisek*

¹⁰ Vö. HÓGYE István. *Kazinczy zempléni közszolgálatára = Kazinczy Abaújban és Zemplénben, Sátoraljaújhelyi Városi Tanács V. B., Sátoraljaújhely, 1978, 143–160.*; SINKÓ Katalin. *A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai*, Művészettörténeti Értesítő 1983/4., 188.

¹¹ KazLev VIII., 336.

¹² KazLev VIII., 348.

¹³ Hazai és Külföldi Tudósítások 1811/21 (március 13.). Vö. KazLev VIII., 653.

¹⁴ KazLev VIII., 428.

¹⁵ KazLev VIII., 468.

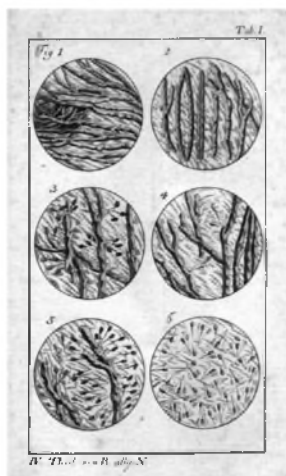
¹⁶ KazLev VIII., 469.

és virágok címlapképét: „Die Schachtel mit der Tufwacke von Golop ist bereits auf der Reise. So auch die Kupfertitel zu den Tövisek und Virágok. Und da dieses Monath Kaufleute von Ujhely nach Pesth gehen, so will ich Ihnen auch Ihr Leipziger Heft bald schicken.”¹⁷

*

Csanádi–Bognár Szilvia hivatkozott tanulmányában felhívta a figyelmet egy olyan rézmetszetre, mely a *Tövisek és virágok* 1811-es kiadásának az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött egyik példányában (190.547/1 jelzeten) található, s mellyel tudomásom szerint korábban sem az irodalom-, sem a művészettörténészek nem foglalkoztak. A buzogányos díszcímlap nélküli kötetet egy természettudományos jellegű, nem figurális címlapelőzék díszíti. Az azonosítatlan metszetet Csanádi–Bognár Herkules buzogánya nehezen megfejthető, titkos értelmet hordozó, Kazinczy által a kötetbe kötetett szimbolikus ábrázolásaként értelmezte.¹⁸

A kép azonosításához a lap alján olvasható, a kor szokása szerint a nyomdásznak vagy a könyvkötőnek szóló utasítást tartalmazó, a rézlemezre metszett sor („IV. Theil von B. allg. N.”) jelenti a kulcsot. Mivel egy nyomdában egyszerre több illusztrált kiadvány is készülhetett, az illusztrációt készítő szerző, szerkesztő vagy kiadó valamilyen rövidített formában gyakran ráírta a lapra, hogy melyik kiadványhoz kell majd bekötni. Többdarabos mű esetén szerepelhetett a feliratban a kötet száma is, ha pedig egy könyvhöz készült több illusztráció, rámetsették a lapra, hogy melyik oldalhoz tartozik.¹⁹ A *Tövisek és virágok*ban található metszet tehát a felirata szerint egy B betűvel kezdődő nevű szerző természettudományos munkája német nyelvű kiadásának negyedik kötetéhez kellett, hogy készüljön. Valóban, a metszet a kor egyik legnagyobb hatású természettu-

Könyvillusztráció = *Tövisek és virágok*, Széphalom, 1811. (Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 190.547/1 jelzet)

¹⁷ KazLev VIII., 478. A Zemplén megyei helységben található tufával Rumy tudományosan is foglalkozott. Vö. *Neuestes Conversations-Lexicon, oder Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie für gebildete Stände*. Von einer Gesellschaft von Gelehrten ganz neu bearbeitet, VII., Wien, 1827, 455.

¹⁸ CSANÁDI–BOGNÁR, I. m., 145–147.

¹⁹ „P. 145” – olvashatjuk például Kazinczy Marmontel fordításának egyik illusztrációján. A Ludwig Maillard és Blaschke János által készített metszet a 145. oldalon leírt jelenetet ábrázol, s ez elé az oldal elé van bekötve. *Kazinczynek fordított egyveleg írásai*. Első kötet. Széphalom, Abaújban, 1808. [Kazinczynek fordított egyveleg írásai. Első kötet. Marmontelnek szívképző regéji. Két könyvben.]

dósa, a francia Georges-Louis Leclerc de Buffon monumentális természettudományi munkája (*Histoire naturelle générale et particulière*) német nyelvű fordításának negyedik kötetéből származik.²⁰ A kötet végén található hét illusztráció közül ez az első tábla (16,5×10 cm), mely – mint a szerzőnek a könyv 19–20. oldalán olvasható magyarázatából kiderül – egy kivégzett bűnöző még meleg holttestének herezacskója, s az abból kivágott „férfimag” mikroszkópos vizsgálatát mutatja.

Mivel a metszet az általam ismert *Tövisek és virágok* példányok közül csak ebben található meg, felvetődik a kérdés, hogy vajon Kazinczy köttette-e bele a kötetbe, vagy másvalaki. Az, hogy Kazinczy epigrammáit – a képhez mellékelt magyarázó szöveg híján anélkül, hogy ezt mások tudnák – spermiumok ábrázolásával díszíti, tulajdonképpen nem lenne idegen szemléletétől: „Nem gondolok én vele, ha némelyek szokatlan szabadságomra megbotránkoznak is [...] ’s azt vássottságnak veszik, ’s bölcsek lesznek azt ítélni, hogy 51 esztendő emberhez az olly pajzanság nem illik. Én igaz fija vagyok az én mesteremnek, Kalvinnak, noha Servetet csak ugyan nem engedtem volna megégetni; s szeretem az indoloclasist. Az epigrammának más Morálja van” – írta 1811. március 25-én Kis Jánoshoz.²¹

Az olvasók többsége számára megfelfejthetetlen, nem szokványos illusztráció közreadása a népszerű, szórakoztató irodalomtól való tudatos elkülönülésre irányuló irodalmi törekvéseinek sem mondanda ellent. A *Tövisek és virágok*ban – ahogy az irodalomtörténet-írás hangsúlyozza – már nem az ortológusok és neológusok közötti harc folyt, mert Kazinczynak fel kellett ismernie, „hogy az új helyzettel új ellenfél is megjelent a színen – őt nevezi meg a *Tövisek és virágok* Goethétől vett mottójának legfontosabb szava: a »Pöbel«. Ez az irodalom világának – ahogy ő fordítja – »alja népe« vagy a »nép sepreje.« A provinciális Magyarország.²² A közízlés fölé emelkedést nevezte meg műve egyik céljának Kazinczy három nappal a kötet megjelenése előtt Rumy Károly Györgyhöz írt levelében is: „Die Auflage ward (siehe das Titelblatt) für ein zahlreiches Publicum nicht veranstaltet, denn das Werk wird gewiss nicht communis saporis werden, worauf auch das Motto, welches hier mehr als einer Rücksicht zu stehen scheint, anspielt.²³

Bizonyos körülményekből ugyanakkor arra következtethetünk, hogy a metszetet nem Kazinczy köttette bele a példányba. Önéletrajzi írásaiban, naplóiban,²⁴ illetve levelezésében nem található utalás a Buffon-kötet metszetének felhasználására, pedig köztudott, hogy a saját munkái és az általa szerkesztett kiadványok

²⁰ Herrn von BUFFONS *Allgemeine Naturgeschichte*. Vierter Band. Mit k. k. Hofcensurfreiheit. Troppau, gedruckt bei Joseph Georg Traßler, und im Verlag der Kompagnie. 1785.

²¹ KazLev VIII., 399.

²² BIRÓ, I. m., 487.

²³ KazLev VIII., 341. Vö. HÁSZ–FEHÉR, I. m., 74.; CSANÁDI–BOGNÁR, I. m., 146.

²⁴ KAZINCZY Ferenc. *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debreceni Egyetemi, Debrecen, 2009.

illusztrációiról (köztük a Herkules buzogányát ábrázoló metszetről) általában számtalan barátjának, számtalanszor írt, magyarázott. Az is bizonyos, hogy Buffon munkája nem volt meg a sárospataki könyvtárban, ahova 1806-ban Kazinczy első könyvgyűjteménye került, s nem szerepelt abban a listában sem, melyet 1808-ban készített második könyvgyűjteményéről.²⁵

Nem Kazinczy közreműködésére utalnak a kötet kézirásos bejegyzései sem. A címlapelőzékként szolgáló Buffon-féle metszet hátoldalán egy halvány tintával írt, részben kalligrafikus szöveg található: QUODLIBET Harmadik Darabja. Ugyanez a kéz ugyanezzel a tintával írta a címlapra a mottó alá: „Kazintzy Ferentz által” – vagyis akkurátusan bejegyezte a tulajdonában lévő, a szerző neve nélkül megjelent könyvbe a szerző nevét.

A könyv egykori tulajdonosának meghatározásában segít a Buffon-féle metszet hátoldalán, a „Quodlibet Harmadik Darabja” szöveg alatt olvasható, sötétebb tintával rótt „Sebestyén Gáboré” bejegyzés. Sebestyén Gábor főtörvényszéki tanácsos, Sebestyén István debreceni majd pápai református professzor fia kortársai közül rendkívüli olvasottságával, nagy műveltségével tűnt ki, „magánbeszélgetéseiben pedig kifogyhatatlan elmésségeivel, élczeivel, szójátékaival és rög-tönzéseivel, a miért magyar Demokritosnak nevezték el.”²⁶ Sebestyén Gábor Kazinczy ismeretségi körébe tartozott: „Itt esmerkedém meg Sebestyén Gáborral, az én kedves ifjú barátommal; itt látá nálam legelőször Külföldi Színjátékainak I. kötetét, 's örömmel tele el a' csinos kiadásonn. [...] Igaz Zsebkönyvét csak tegnap kapám meg Sebestyéntől”²⁷ – írta 1821 júliusában Pápáról Pápay Sámuel Kazinczynak.²⁸ Édes Gergely 1822 augusztusában Kazinczyhoz írott sorai pedig – „Válaszát régen nem kaptam, de megelégedésemre volt az-is hogy Sebestyén Gábor ifjú barátomhoz írtt Levelébenn megemlített”²⁹ – azt jelzik, hogy Kazinczy és Sebestyén Gábor levelezett egymással. „Az Édes Gergely és Sebestyén Sonettjei után én Bártfaynak 2 Sonettjét mutatom-be”³⁰ – írta 1822 elején Szemere is Kazinczynak. Zádor György 1826 októberében Kazinczynak küldött levele ugyanakkor arról tanúskodik, hogy a széphalmi költő és Sebestyén Gábor az irodalmi csatározásokban nem egy oldalon állt: „Trattner műhelyéből jött-ki a' Neologismus' Rostálgattatása Vidovocs Ágoston Pápai káplán neve alatt. Dr. Zsoldos' Előbeszédével; 's főként a' Tekintetes Úr ellen van intézve. Hogy a' Pápai Orthologok egy ilyen tárgyú nagyobb munkát és ugyan a' Politikai szakaszban Pápay

²⁵ Francisci Kazinczii Bibliotheca Antiquaria. Széphalmi, 1808. OSZK Kt. Oct. Lat. 2.

²⁶ SZINNYEI József. *Magyar írók élete és munkái*, XII., Hornyánszky Viktor, Budapest, 1908, 815.

²⁷ KazLev XVII., 499., 501.

²⁸ KazLev XIX., 603. (jegyzet)

²⁹ KazLev XVIII., 122.

³⁰ KazLev XVIII., 24.

Sámuel, a' Természettudományiban Dr. Zsoldos és a' Szép Literatúráiban Sebestyén Gábor dolgozni szándékoznak, azt még két évek előtt magától Sebestyéntől hallottam; de mi részök legyen ezeknek a' fenn említettem könyvben? nem tudom. Ez ugyan olvasást 's annyival inkább feleletet nem érdemel, 's nagy bajnok a' béketúrásban, a' ki ezen sivatag homoktengeren átgázolhat.³¹ Azt, hogy egykor Sebestyén Gábor birtokolta a könyvet, az is megerősíti, hogy a címlapon, illetve a címlapelőzők hátoldalán található kézírás megegyezik az általa írt levelekben található írásmóddal.³² Az epigrammagyűjtemény – mint a címlap hátoldalán található „364/1891 Pfeifer Manótól vétel” bejegyzés mutatja – a 19. század végén került a nemzeti könyvtárba.

Mivel a *Tövisek és virágok* eredeti kiadásának mind körülvágott, mind körülvágatlan példánya ismert,³³ nem tudjuk, hogy ez a 18×11 cm nagyságú kötet eredetileg milyen méretű volt. Elképzelhető, hogy körülvágatlan volt, s a metszet egykori tulajdonosa kérte meg a könyvkötőt, hogy a lapokat a Buffon–metszet (17×9,5 cm) méretére vágja körül. Az mindenesetre bizonyos, hogy a kiadvány valóban úgy néz ki, mintha ezt a címlapelőzőket éppen ehhez a könyvhöz készítették volna, a metszet mérete ugyanis pontosan megegyezik a szöveget tartalmazó lapok nagyságával.

*

Felmerülhet annak a lehetősége, hogy Sebestyén Gábor nem tudta, mit ábrázol a metszet, csupán úgy vélte, hogy a leveles ágacskáknak kinéző rajzok – tüskés ágakként értelmezte őket a kép eredetét nem ismerő modern kutató is³⁴ – tartalmilag illenek a *Tövisek és virágok* címet viselő kötethez. Erre a kérdésre nem adhatunk biztos választ, az azonban bizonyos, hogy tulajdonában volt a Buffon-sorozat negyedik kötetében található mind a hét illusztráció, amennyiben tehát ezeket nem önálló lapokként, eredeti helyükről más által kiemelve szerezte meg, hanem saját Buffon-kötetéből szedte ki őket, tisztában kellett lennie eredetükkel és jelentésükkel.

A *Tövisek és virágok* – mint az Országos Széchényi Könyvtár katalógusából kiderül – egykor egy 12 nyomtatványból álló kolligátumkötet első darabja volt. A ma a 190.547/1 és 190.547/12 közötti jelzeteken nyilvántartott nyomtatványo-

³¹ KazLev XX., 146.

³² Sebestyén Gábor levelei Jankovich Miklóshoz, 1819. szeptember 2.; 1820. július 6.; 1834. július 6., OSZK Kt, Fond 16/582.

³³ Az Országos Széchényi Könyvtárban található például a *Tövisek és virágok* körülvágatlan, 30×13 cm nagyságú – szintén a buzogányos díszcímlap nélküli – példánya (190.369 jelzetten), s egy körülvágatlan kötet került 2006. november 17-én 500000 forintért értékesítésre a Központi Antikvárium könyvárverésén is. Az antikvárium másik árverésén ugyanakkor (2008. december 5.) egy körülvágott példány kelt el.

³⁴ CSANÁDI–BOGNÁR, *I. m.*, 146.

kat a 20. század második felében önálló kötetekre bontották, melyek közül néhány az Aprónyomtatványok Tárába került, majd vissza a törzsgyűjteménybe.³⁵ A kolligátumkötet – ezt jelzi a *Tövisek és virágok* címlapelőzékének hátoldalára írt „Quodlibet Harmadik Darabja” bejegyzés is – vegyes tartalmú kiadványokból állt, s a tulajdonos harmadik gyűjtőkötete volt. Sebestyén a kolligátumkötet más darabjait is a Buffon-sorozat negyedik kötetéből származó illusztrációkkal díszítette. Az egykor harmadik darabként szereplő, *Házi kereszt, vagy szabad akaratból felvállalt hosszas tortúra...* című, 1816-ban Miskolcon megjelent, házassági témájú vers utolsó lapja után³⁶ a természettudományos kiadvány második illusztrációja (Tab. II.) látható. A Buffon-kötet harmadik metszete (Tab. III.) Mátyási József nyelv művelési témájú pályaművében van³⁷ – a többtől eltérő módon nem a kötetben hetedik darabként bekötött nyomtatvány elején vagy végén, hanem a szövegben (a 48–49. oldal között). Az egykori kilencedik darab (*História egy Árgirus nevű király-firől és egy Tündér szűz leányról*. Budán, [é.n.]) utolsó lapja után található a Buffon-kötet negyedik illusztrációja (Tab. IV.).

Az Országos Széchényi Könyvtárban 814.367–814.378 jelzetten található egy szintén 12 nyomtatványból álló kolligátumkötet, melynek első darabja Kazinczy *Vitkovics Mihály barátomhoz* (Széphalom, 1811) című munkája. A mű címlapján a *Tövisek és virágok* kötetten találhatóval megegyező szövegű és kézírású bejegyzés („Kazintzy Ferentz által”) látható, a csörgőbotos szfinx képével díszített címlappal szemben pedig Buffon természetrajzi munkája negyedik kötetének V. táblája, mely a tintahal (calmar) magjának (Samen) mikroszkopikus képét ábrázolja. A metszet hátoldalán a *Tövisek és virágok* címlapelőzékével megegyező kézírással és tintával a „Quodlibet Második Darabja”, illetve – ugyanúgy, mint az epigrammagyűjtemény esetében – „Sebestyén Gáboré” bejegyzés, a gyűjtőkötet gerincén pedig a „Quodlibet 2” cím olvasható.

A Vitkovicshoz írt Kazinczy levélen kívül még két helyen találunk a Quodlibet 2 gyűjtőkötetben a Buffon-féle természettudományos sorozat negyedik kötetéből származó, a kutya és a házinyúl spermáit (Samenthierchen, Animalcula spermatica) ábrázoló metszeteket. A VI. táblát ahhoz az alkalmi költeményhez kötötték be, mely Tresztyánszky Imre kecskeméti plébánosnak Kámánházy László váci püspök által a középkorban elpusztult tereskei bencés apátság címzetes apáturává szenteléséről emlékezett meg (Kolligátum 5), a VII. táblát pedig az *Antal, vagy egy szegény flautásnak a’ maga sorsával való meg-elégedése*. Szabadon fordította

³⁵ OSZK. 190.000–190.999 közötti jelzetek naplója.

³⁶ Nem zárható ki természetesen, hogy ez az ábrázolás eredetileg a következő kötet címlapelőzéké-ként szerepelt, csupán a 20. századi könyvtári könyvkötő tette ebbe a kiadványba.

³⁷ *Vélekedés, melyet a’ magyar nyelv eránt ország eleibe téteett tudós kérdésre, rövid és együgyű feleletül adott* MÁTYÁSI József, Pestén, 1806.

Cseri Péter. (Pesten... 1811) című, Johann Schwaldopler munkája nyomán készült regényfordításhoz (Kolligátum 12). Ez utóbbi esetben a könyvkötő meghagyta a könyvecske eredeti jelzetlen címlapelőzékét, s ez elé kötötte be mintegy első címlapelőzékként a Buffon-kötet illusztrációját.

A *Tövisek és virágok*, illetve a napjainkig szerencsésen egyben maradt Quodlibet 2 kolligátumkötet egykor egy gyűjteménybe való tartozását erősíti meg az utóbbi borítójának belső lapján olvasható „364, 1891 Pfeifer Manótól vétel” bejegyzés, hiszen – mint láttuk – ugyanezen a számon, s szintén a Múzeum körüli antikváriummal rendelkező Pfeifer Manó könyvkereskedőtől került a könyvtárba Kazinczy 1811-es epigrammagyűjteménye. Az Országos Széchényi Könyvtár szerzeményi naplójának 364. folyószámon történt bejegyzése szerint 1891. augusztus 4-én Pfeifer Manótól 5 kötet ponyvairodalmi termék (összekötött művek) került 50 Ft értékben beszerzésre.³⁸ Elképzelhető, hogy közöttük volt az egykori könyvgyűjtő Quodlibet 1 kötete is, ennek azonban nem bukkantam nyomára.

A Quodlibet 2 gyűjtőkötetben efemer kiadványok, apátúri felszentelésre, illetve esküvőkre írt alkalmi költemények (Kolligátum 5, 6, 7) és egy Pesten kiadott csízio (Kolligátum 11) mellett egy rövidebb vígjátékot (Kolligátum 8) és két regényt – köztük egy orientalizálót (*Ártatlan mulatság avagy: Flórentz és Lion vitézeknek, a' mint-is Marcevilla török kis-aszszonynak ritka példájú története*. Kónyi János által Nagy-Váradon, [1810?], Kolligátum 10) – is találunk. Rövidebb, efemer kiadványok mellett egy hosszabb regény – *Klementi Laura vagy a' Velentzei szép leány. Egy rajzolatja az emberi indulatoknak*. Pozsony–Pest, 1813 (Kolligátum 12) – szerepelt az egykori Quodlibet 3 kötetben is.

Sebestyén több nyomtatványnál – a két Kazinczy-kiadványhoz hasonlóan – ráírta a címlapra a szerző nevét, s néha apró megjegyzéseket, hibajavításokat fűzött a szövegekhez. A *Próba-tételek, mellyeket készített Székely József Debretzenben M.D.CCC.IV.* (Quodlibet 2, Kolligátum 2) címét például – feltehetően tréfás szándékkal – „Szerencsétlen Próba-tételek”-re változtatta, a „Debretzenben” helynevet pedig „Debretzeni bőr harang”-ra.

Nemcsak kortársai által is hangsúlyozott élcélődő kedvét, hanem a katolikus papsággal szembeni (talán reformátusságában gyökerező) ellenérzését is jelzi Szaitz Antal Mária szervitarendi szerzetes 1791-ben Pesten névtelenül megjelent kiadványa (Quodlibet 3, Kolligátum 5) címének: „A' Trenk' mérő-serpenyőjének öszve-törése. Az-az felelet azokra a hazug vádakra, mellyekkel Trenk a' papságot az egész világ előtt igen méltatlanul terhelte” a következő módon való elferdítése: „A' Trenk' mérő-serpenyőjének öszve-tör[hetetlensége]. Az-az [hazug] felelet azokra a[z] [igaz] vádakra, mellyekkel Trenk a' papságot az egész világ előtt igen mélt[án] terhelte.”

³⁸ Magyar Nemzeti Múzeum könyvtári Szerzemény Könyv, 1891.

A kiadványok mindegyike magyar nyelvű volt, s néhány közülük debreceni vonatkozású. A Debrecennel ádáz „pörben” álló Kazinczy két, a nyelvújítási harcnak új lendületet adó kötete³⁹ mellett közéljük tartozik Székely József említett, Debrecenben megjelent *Próba-tétele* (Quodlibet 2, Kolligátum 2), a *Szabad és királyi Debreczen városának tűz ellen való rendelései*... Debreczenben, 1774 esztendőben (Quodlibet 2, Kolligátum 3.) című rendelet, illetve a debreceni Fazekas Mihály *Lúdas Matyija* (Quodlibet 2, Kolligátum 4). Sebestyén Gábor debreceni születésű volt, s itt végezte iskolái egy részét, illetve jogi tanulmányait is.⁴⁰

*

A 19. század első felében a kiadók gyakran díszítették olyan illusztrációkkal kiadványaikat, melyek más könyvekben korábban megjelent lapok másolatai voltak. Az átvett illusztráció tartalmilag többnyire kapcsolódott a kiadvány témájához – az osztrák kalózkidadásokban például gyakran találkozunk az eredeti németországi könyvekből helyi mesterekkel újrametszettek lapokkal – de arra is számos példát találunk, hogy a „kölcsonvett” kép nem kapcsolódott a kiadvány szövegéhez, csupán hangulatfestő, díszítő, vevőcsalogató szerepe volt.

Az illusztrációk „újrafelhasználásának” módszerével – mint a fenti példa mutatja – alkalmanként az olvasók is éltek. A különböző stílusú, jellegű, műfajú metszetek (divatképek, látképek, híres emberek arcképei, műtárgy-reprodukciók, könyvekből kiszedett illusztrációk stb.) gyűjtése, albumba rendezése a 19. században kedvelt szokás volt. A gyűjtemény egy-egy darabját elajándékozhatták, elcserélhették, vagy – mint látjuk – unikális könyvdíszként használták fel.

Nem tudjuk biztosan rekonstruálni, hogy Sebestyén Gábor miért éppen a Buffon-sorozat egyik kötetének metszeteivel díszítette könyveit. Lehet véletlen is, de nem zárható ki egy élcelődő – vagy éppen a *Mondolat*nak a Parnasszusra szamaragoló Kazinczyt (?) ábrázoló címlapjához hasonló durván gúnyolódó⁴¹ – szándék sem. Az emberi és állati ivarsejteket ábrázoló metszetek elhelyezése Kazinczy munkái, a tereskei bencés apátság címzetes apátjának beiktatását ünneplő költemény, egy regényfordítás előtt vagy Mátyási József vitairatában mindenesetre – úgy vélem – a korban nem volt szokványosnak mondható. Sebestyén talán szándékosan akart éppen ezekkel a metszetekkel sajátos, egyedi, hangsúlyos interpretációt adni könyveinek, s az egybekötött nyomtatványok közül éppen ezeknek. Arra

³⁹ Bár a *Tövisek és virágok* – mint láttuk – nem a kolligátumban található, egykor a gyűjtő tulajdonában volt.

⁴⁰ Vasárnapi Ujság 1864/15., (április 10.), 137–138.

⁴¹ SCHOEN Arnold, *Prixner és a „Mondolat”*, A Műbarát 1921/13–14., 248–252. Újabbán: PORKOLÁB Tibor, „Nagyjainknak pantheonja épül”. *Panteonizáció a XIX. századi magyar irodalomban*, PhD értekezés. Miskolc, 2004, 9.; ONDER Csaba, *Egy „paszkvillus anatómiája”*. *Kazinczy Ferenc a Mondolat címlapján?* = *Ragyogni és munkálni*, 183–192.

ugyanakkor nem figyelt, hogy melyik kiadványhoz melyik metszetet társítsa, hiszen a Buffon-kötet illusztrációi eredeti sorrendjükben kerültek bekötésre a harmadik, majd a második kolligátumkötetbe.

Sebestyén Gábor könyveihez nem csupán passzív befogadóként, hanem aktív és szisztematikus alakítóként – amennyiben tudatosan választotta a képeket, akkor értelmezőként – viszonyult. A possessori bejegyzéseknek, a könyvekben található olvasói javításoknak, értelmezéseknek a könyvtörténeti kutatások régóta figyelmet szentelnek. Kiterjedtebb anyaggyűjtés után érdemes lenne vizsgálat alá vonni azokat az egyedi és sokszorosított grafikákat is, melyeket a tulajdonosok helyeztek el a könyvekben, hiszen tudományos feldolgozásuk – az ex librisekéhez hasonlóan – új szempontokkal gazdagíthatja az olvasó- és olvasáskutatást, illetve az illusztráció és a szöveg kapcsolatát vizsgáló modern szó-és-kép kutatást.⁴²

⁴² KIBÉDI VARGA ÁRON, *A szó-és-kép viszonyok leírásának ismérvei = Kép, fenomenon, valóság*, szerk. BACSÓ Béla, Kijárat, Budapest, 1997, 300–321.; VARGA Tünde, *Képszövegek. W. J. T. Mitchell: Picture Theory = Történelem, kultúra, medialitás*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő – SZIRÁK Péter, Balassi, Budapest, 2003, 202–210.

Filológia – interpretáció – médiatörténet,
szerk. Kelemen Pál, Kulcsár-Szabó Zoltán,
Simon Attila, Tverdota György

Kritikát, sőt még csak ismertetőt sem könnyű írni egy majdnem nyolcszáz oldalas, huszonegy szerzős tanulmánykötetről, melynek érdeklődési területe az antikvitástól egészen Weöres Sándorig húzódik. Nem könnyű még akkor sem, ha nagyon különböző kutatási területeik vizsgálatakor a szerzőket ugyanaz a kérdés érdekli: a filológia újrafogalmazási kísérleteinek szembesítése a hermeneutikával és az irodalom mediális közvetítettségéből leszűrt, illetve leszűrhető különböző elgondolásokkal. Ilyen értelemben a konkrét problémák csupán példaanyagként is tekinthetők egyazon kérdés megválaszolása érdekében – a válaszok megítélése, netán kritikai megjegyzések papírra vetése mégis megkövetelné az adott területek szakszerű ismeretét. Az alapkérdés azonban, melyet a kötet tanulmányai nagyon sokféleképpen artikulálnak, finomítanak és alkotnak újra, világosan megfogalmazható.

A filológia hagyományos, a 19. századi pozitívizmus által sokszor hangsúlyozott álláspontja szerint a filológus láthatatlan létező, feladata csupán az eredeti szerzői szándék szerinti szöveg rekonstrukciója és közzététele. Az így létrehozott kanonikus szövegen alapulhat a mindenkori interpretáció hermeneutikai tevékenysége. Az új filológia azonban arra hívta fel a figyelmet, hogy a filológus, bármennyire igyekezzék is megmaradni a maga szerény pozíciójában, valójában interpretál, és szinte társszerzővé válik, amikor szövegváltozatok között dönt, vagy meghatározza a magyarázatra szoruló szöveghelyek körét és milyenségét, emendálja a szövegromlásokat stb. Mert amit tesz, az mindig különbségtételen alapszik: ezt igen és azt nem, s hogy mit igen és mit nem, az legalább annyira függ a döntően saját kora által meghatározott értelmezői horizontjától, mint a szöveg tulajdonságaitól. Sokat és sokszor idézzük például Hegel, Kant vagy éppen Heidegger munkáit, így tesznek a mostani kötet szerzői is, de korábban talán még ők sem gondoltak arra, milyen erős interpretációs (kánonképző) folyamat eredményeként született meg az éppen citált szöveg. Aki viszont elolvassa Fehér M. István rendkívül érdekesen, sőt szórakoztatóan megírt tanulmányát (*Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció*),

az el fogja veszíteni naiv ártatlanságát, cserébe viszont a szövegkiadások mögött megbúvó kánonképzés állatorvosi lovaival szembesülhet.

Hegel például ma hozzáférhető, hatalmas életművének csak kis részét adta közre; a többi halála után, előadásvázlataikat összevetve és kompilálva, tanítványai állították elő, oly módon, hogy a fejlődéselvet szándékosan figyelmen kívül hagyva, befejezett és teljes rendszerként mutatták be azt. Sokáig ez a harminc kötet jelentette „a” Hegelt, az idő múlásával azonban egyre hangosabbá váltak azok a vélemények, amelyek szerint a tanítványok által közrebocsátott sorozatból sem az „egész”, sem az „igazi” Hegel nem ismerhető meg. E vélemények kanonizálódásának köszönhetően jött létre 1958-ban a Hegel-archívum, melynek célja a fejlődéselvet követő, igazi és teljes Hegel-életmű közrebocsátása. Több mint négy évtizednyi kutatómunka és több tucatnyi könyv megjelenése után azonban világossá vált, hogy az „egész” és az „igazi” közrebocsátása helyett újabb konstrukció jött létre csupán, sőt még az sem bizonyos, hogy Hegel feltehető szándékaihoz nem a tanítványok által közrebocsátott korpusz áll-e közelebb. Fehér M. következtetését idézve: „nem csupán a Hegel-kiadás alakította a Hegel-képet, hanem fordítva is: a Hegel-kiadás már maga is meghatározott Hegel-kép alapján ment végbe; e kép ráadásul nem csupán előzetes értelmezésen nyugodott, de előretekintve a jövő felé, meghatározott kultúrpolitikai célok és elvárások kapcsolódtak hozzá.” (61.)

A kötet első harmadát a kérdéskört átfogó igénnyel megközelítő írások foglalják el. Őket követik a különböző esettanulmányok, nagyjából tárgyuknak megfelelő kronológiai rendbe helyezve, majd a gyűjteményt Lőrincz Csongor nagyon elmélyült, a szorosabb értelemben vett tárgyerületen már mindenképpen túlmutatató tanulmánya zárja *A monda (Sage) mint szövegfogalom Heideggernél* címmel. De ne ugorjunk ennyire előre. Vessünk inkább egy kissé hosszabb pillantást Kulcsár Szabó Ernő nagy ívű és terjedelmes kötetnyitó, *A hermeneutikai kolosszus és a mediális megkülönböztetés – avagy szövegtudomány-e (még) a filológia?* című tanulmányára, mely mind a téma történeti vonatkozásait, mind az aktuálisan létező elméleti pozíciókat összefoglalóan tekinti át.

Kulcsár Szabó a meggyőződéses, Heideggeren és Gadameren iskolázott, ugyanakkor más pozíciók iránt nyitott, azokat saját nézeteivel folyamatosan ütköztető hermeneutának a nézőpontjából fogalmazza meg álláspontját a filológia újabb keletű irányzatairól, illetve a materiális kultúratudományok egyes képviselőinek nézeteiről. Szemléletmódját – akárcsak néhány évvel korábban a *Történelem, kultúra, mediálitás* (Balassi, Bp., 2003.) című, általa és Szirák Péter által szerkesztett kötet bevezető tanulmányában, a megértés és az eredmények elismerésének igénye, ugyanakkor a hermeneutikával való összecsengések számbavétele, a hermeneuta számára elfogadhatatlan megállapítások kritikája jellemzi.

A materiális kultúratudományok (médiaelméleti/médiatörténeti) nézőpontját, mely a mögöttes szellem (hermeneutikai) láthatóvá tétele és értelmezése helyett az érzékelhető médiumok változásának és a rendelkezésre álló médiumok által meghatározott kommunikációs lehetőségeknek a vizsgálatát helyezte előtérbe, a kanti esztétikával hozza összefüggésbe. Kant ugyanis oly módon „nagykorúsította” az esztétikai tudatot, hogy a mediális anyagszerűséget előfeltételező *érzékeléshez* kötötte azt, szemben az *igazság* tisztázására irányuló *megértéssel*. Ebben az elválasztásban Hegel esztétikája sem hozott igazi fordulatot. Az érzéki szemléletet ő is a művészet sajátjának tekintette, noha annyit megengedett, hogy a művészet ugyancsak igazságot közvetít, melyet azonban „érzéki alakítás módján” tesz hozzáférhetővé. A valódi változást Heidegger 1950-ben megjelent, *A műalkotás eredete* című munkája hozta meg, amely a műalkotás („szépség”) létrejöttét az igazság műbe helyezkedéseként, művé válásaként írta le. A művészet ily módon nem közvetít (érzéki módon) valamely már létező igazságot, hanem az igazság éppen a műalkotásban válik először érzékelhetővé.

A figyelmes olvasó, ha erről az okfejtésről még akkor sem feledkezik meg, amikor jó hatszáz oldallal később a kötet utolsó előtti tanulmányához ér, az ott leírtakat a heideggeri gondolat előtörténetébe nyert pillantásként is interpretálhatja. Herder *médiумai* című írásában Hárs Endre a 18. századi német gondolkodó érzékelésről szóló nézeteinek feltárása közben figyelt fel arra, hogy Herder, gondolat és kifejezés költészetbeli viszonyát megvilágítani igyekezve, elveti a korabeli duális megközelítéseket („test és lepel”, „test és bőr”). Velük szemben amellet érvel, hogy a költői mű nyelvi megvalósulása maga a gondolat. „A világra jött test nemcsak leple és burka, de nem is földi hüvelye valamely transzcendens tartalomnak, hanem maga a gondolat, amely a kifejezés kizárólagosságában megszületett” (699.) – összegez Hárs. Az összeecsengés az igazság művé válásáról értekező Heideggerrel első látásra is feltűnő. További vizsgálatokat igényelne persze, hogy a Heidegger által használt *igazság*, és Herder *gondolat* szava milyen mértékben fedik egymást, amint az is, hogy volt-e a herderi vélekedésnek valamiféle bűvópatakszerű utóélete a nem sokkal később már meghatározóvá vált kanti esztétika árnyékában. Más lévén tárgya, Hárs ezekkel a kérdésekkel nem foglalkozik. Azt azonban, hogy a közlés mediális meghatározottságára való összpontosítás milyen finom megfigyelésekhez vezetett már a 18. század utolsó harmadában, nagyon meggyőzően mutatja be.

Mindez árnyalhatja Kulcsár Szabónak azt a kanti esztétikából kiindulva nagyon logikus gondolatmenetét, mely szerint a mediális kultúratudomány, amely a metafizika elől menekülve a mindenkori kommunikációs technikák vizsgálatát helyezi előtérbe és ezzel (saját önleírása szerint) mintegy alternatívát kínál az esztétikai megkülönböztetés Kantra visszavezethető hagyományával szemben, végső

soron a kanti esztétika örököse. Kantból kiindulva persze valóban kétségesnek tűnhet, hogy a mediális megkülönböztetés igazi alternatívát jelent-e, vagy csupán „ellenimpulzusok kibocsátására” (55.) képes – ha viszont nem Kantot, hanem Herdert választjuk kiindulópontul, akkor könnyen lehet, hogy másféle következtetésre juthatunk. Nagy kár, hogy a kötet szerkesztői ilyen távolra helyezték egymástól Kulcsár Szabó és Hárs tanulmányait; a közöttük kétségtelenül megfigyelhető, nagyon gondolatébresztő összefüggések sokkal nyilvánvalóbbak lennének, ha egymás szomszédságában foglalhattak volna helyet.

A mediális kultúratudomány egyes képviselőinek, főként Friedrich Kittlernek a hermeneutika spekulatívnak tekintett értelemképzésével szembeni éles elhatárolódását Kulcsár Szabó a saussure-i tradícióra vezeti vissza, mely szerint a nyelvi jeleket „nem valamely külső dologra való vonatkozás definiálja, hanem a nyelv rendszerében való és annak többi elemére vonatkoztatott relatív – mert változó-kony – elhelyezkedésük”. (20.) Kulcsár Szabó viszont az „esztétikai materializmussal” az „esztétikai tapasztalat nyelvi hermeneutikáját” állítja szembe, amely nem hisz a szavak semlegességében. A szerző e ponton Gadamerre hivatkozva (hivatkozhatott volna persze Bahtyinra is) arról beszél, hogy a szavak nem semleges jelek, időben léteznek és magukon hordják korábbi használatuk nyomait. Meggyőzően érvel amellett, hogy a szerzői szándék rekonstruálására törekvő hagyományos filológiával szemben először a hermeneutika hangsúlyozta, hogy produkció és recepció keresztezési pontjában a szöveg nem egyszerűen a szerzői szándék közvetítője, hanem olyan kultúrtechnikai médium, amely önálló jelentéspotenciállal rendelkezik. S ha az irodalomtudomány e felismerése mögött állt is külső ösztönző az utóbbi két évtizedben, az nem annyira a mediális kultúratudományok oldaláról, mint inkább Derrida *Grammatológiája* felől érkezett.

Mindez nem azt jelenti, hogy Kulcsár Szabó kétségbe vonná a médiaelméleti/médiatörténeti kérdezmód invenciózus voltát, csupán a mediális materializmus azon önleírásaival száll egyértelműen szembe, amelyek a hermeneutika diszkreditálása árán igyekeznek gyökeresen új alternatívaként beállítani önmagukat. A szerző olvasottsága és szintetizáló képessége – amennyiben az olvasó hajlandó a hermeneutikai kör többszörös bejárására, azaz a tanulmány újra- és újraolvasására a jobb megértés érdekében – valóban lenyűgöző. Kérdés persze, hogy a potenciális olvasók közül hányan teszik meg ezeket a köröket, illetve, hogy érdekes-e lemondani azokról, akik úgy gondolják, hogy az idő szokásos szorításában nem engedhetik meg maguknak ezt a luxust. Kulcsár Szabó Ernő írásainak – szakmai körökben közmondásos – nehezen befogadhatóságát nem a szerző fogalmazáskészségének a hiánya okozza. Tanulmányai nagyon kidolgozott és pontos értekező stílusban készülnek, nagyon logikus vonalvezetésűek és nagyon világosan fogalmaznak. Ahhoz azonban, hogy a befogadó eljusson ennek belátásáig, több-

ször, a megelőző olvasások tapasztalatainak birtokában kell újraolvasnia szövegeit. Erre azért van szükség, mert azok közül a hermeneutikai körök közül, amelyeket korábban Kulcsár Szabó járt be témájának minél alaposabb megértése érdekében, a tanulmány csak az utolsónak az eredményeivel szembesíti az olvasót. Ennek következtében sok minden zárul rövidre azon dolgok közül, amelyek gyors megértéséhez valamely korábban bejárt kör eredményeinek a leírására lenne szükség. Nem tudom, Kulcsár Szabó tudatosan hoz-e létre ily módon terjedelmességük ellenére is igen sűrű szövegeket. Ha igen, akkor az olvasó nem tehet mást, mint tiszteletben tartja álláspontját, és eldönti, hogy megéri-e számára a szokásosnál több hermeneutikai kör bejárása a megértés érdekében. Ha viszont nem tudatos ars poétikáról, hanem „menet közben” kialakult, immár önmagát stimuláló értekező stílusról van szó, akkor talán érdemes lenne saját tanulmányaival szemben mintegy külső nézőpontra helyezkedve elgondolkodnia azon, hogy milyen módon könnyíthetné meg olvasóinak helyzetét.

Kulcsár Szabó írásának a filológia tudománytörténetét vizsgáló részéből ki-tűnik, hogy filológia és interpretáció elválaszthatatlanságának a felismerése nem új, csupán feledésbe merült gondolat, és ebbeli véleményében osztoznak a kötet más szerzői is. *Regényfilológia = könnyűfilológia?* című tanulmányában Hansági Ágnes – Hans Robert Jaufra és Peter Szondira hivatkozva – hangsúlyozza, hogy a klasszikafilológia megalapítói számára természetesen kapcsolódott össze a hermeneutika és a szövegkritika (442–443.), Kecskeméti Gábor írásából (*A konstitutív filológia a kora újkorban*) pedig kiderül, hogy a rekonstrukció/interpretáció dilemmája már a humanizmus idején felmerült. Jóllehet a humanizmus úgy igyekezett meghaladni a barbár középkort, hogy visszatért az antikvitás szövegekben hagyományozott tudásához, s ezzel a filológia rekonstrukciós vonásai kerültek előtérbe, az utóbbi negyzed század kutatásai nyomán azonban világossá vált, „[...] hogy e reprodukcióként való önértés, illetve az annak kivitelezhetőségébe vetett naiv várakozás egyáltalán nem egyöntetű jellemzője a humanizmus eszmetörténetének.” (376.) Lorenzo Valla retorika és nyelvszemlélete nyomán a reformáció 16. századi hermeneutái a statikus és megismerhető történeti igazság helyébe a történető, az idő múlásával párhuzamosan újra- és újrakonstruálódó igazságot, a történető létmegértés dinamizmusát állították. A 16–17. század fordulójára, a „felekezeti ortodoxiak megszilárdulásával azonban a filológia elveszítette a történető megértésnek és a megértés történetiségének a látószögét.” (382.) Ami a filológia későbbi magyarországi tudománytörténetét illeti, abba Fried István tanulmánya (*Az Egyetemes Philologiai Közöny indulása 1877–1886*) enged bepillantást. Írásából kitűnik, hogy a lap működését ugyan az adathalászat és hatáskutatás határozta meg, mégis közreadott néhány olyan ismertetőt (Ábel Jenő, Riedl Frigyes tollából), amely mindenekelőtt a német és francia filológia eredményeit referálva „bizonyos her-

meneutikai meggondolások jegyében a recepció megkerülhetetlen szerepét hangsúlyozta a megértés folyamatában.” (405.) Ezek azonban, ahogyan a szerző fogalmaz, „ritka pillanatok” (416.) voltak a lap történetében.

Am ha a filológia elmélete nem is, gyakorlata mindig interpretatív maradt; ebből pedig az következik, hogy a szellemtudomány, amikor szembeszegült a pozitivistá filológia „elmélettelen” adatgyűjtögetésével az interpretáció jegyében, jelentős részben árnyékra ugrott. Az újabb kutatások – jelen kötetben leginkább argumentáltan Kelemen Pál tanulmánya – már arra is rámutatnak, hogy az „irodalomtörténeti” vagy „filozófiai” szellemtörténet „legkiemelkedőbb teljesítményei nem a pozitívizmustól való elfordulás, hanem a szellemtörténet előzményeivel való szembesülés dokumentumai.” (153.) Nagyon elgondolkodtató Kelemen azon megfigyelése, hogy a szellemtörténet meghatározó önleírásainak éles elhatárolódásai a pozitívizmussal szemben a pszichologizálás felé terelték az irodalomtörténet-írást. Azok az újabb kutatások viszont, amelyek arra hívják fel a figyelmet, hogy a pozitivistá filológia önleírásaiban is helye volt már az interpretációnak, a mai kultúrátudományos vizsgálódások szellemében, a kettő közös vonásainak kiemelésével igyekeznek egyrészt a merev határokat lebontani, másrészt filológia és hermeneutika kölcsönös egymást-feltételezésével újrahatározni az irodalomtudomány illetékességi területét. Kelemen Pál tanulmányában azoknak a magyar és német szerzőknek az írásait tekinti át, akik – ilyen vagy olyan módon – már a 19. századtól kezdődően kapcsolatot fedeztek fel filológia és hermeneutika között.

Innen nézve az új filológia csak annak elismerése és nyomatékos hangsúlyozása, hogy ez így van: annak belátása és a filológiai gyakorlatba való tudatos átültetése, hogy a filológiai munka egyben hermeneutikai munka is, hogy a filológia nem nélkülözheti a hermeneutikát. Persze ez nem minden gondolkodó számára ilyen magától értetődő; egészen másképp interpretálódik például a Paul de Man-i „elméletellenesség” elméletében, mellyel Kulcsár-Szabó Zoltán foglalkozik *Filológia az irodalom előtt?* című tanulmányában. A de Man-féle érvelés végső soron a kultúrtechnikát előtérbe helyezve rehabilitálja és helyezi új szerepkörbe – nyilvánvalóan a hermeneutikával szemben – a filológiát. Ez a filológia azonban a filológia hagyományos értelmezésének és szerepkörének újraírását jelenti: „az az abszolút tudás, amit de Man filológiai »munkahipotézise« körülírt, éppen a szöveg önnön véletlenszerűségében, gépiességének, totalizálhatatlanságának, vagy, ami ugyanaz, elkerülhetetlen, ám téves historizálásának, monumentalizálásának tudása.” (227.) Valami olyasmi, ami létrehozva már nem is létezik, vagy ha úgy tetszik, az autorizált szöveg létrejöttével, olvashatóvá válásával mindjárt meg is semmisíti önmagát: az olvashatóvá tett szöveg ugyanis mindig interpretáció, amely elkerülhetetlenül totalizál, historizál és monumentalizál – másrészt éppen létrejöttével teszi érzékelhetővé egyrészt létrejötte előtti lényegét, másrészt saját maga konstrukció

voltát. S hogy ennek az elkerülhetetlen autorizálásnak milyen sokféle módja és speciális problémája lehet, azzal a szerző tanulmánya hátralévő részében néz szembe. Paul de Man munkásságához kapcsolódik, és ezért mintegy átkötésként kerülhetett az esettanulmányokat tartalmazó rész élére Molnár Gábor Tamás nagyon szellemes írása (*Filológia, pedagógia és a „kritikai gondolkodás” az irodalomelméletben*), mely bemutatja az amerikai gondolkodó filológia nézeteivel összecsengően kidolgozott pedagógia elveit, és igazán érdekesen vet számot azzal, hogy a kritikai gondolkodásra való nevelés ma divatos pedagógia eszméje mennyiben (vagy inkább: miért nem?) tud mit kezdeni az irodalomelmélet bármily invenciózus felismeréseivel.

Az irodalomtudomány mediális fordulata az utóbbi évtizedekben világossá tette, hogy a filológiai tevékenység a változó korok változó kultúrtechnikáival való szembenézést is jelenti, sőt sokan ezt tekintik az egyetlen biztos pontnak mind a hermeneutikai „mögékérdezéssel”, mind a szerzői szándék rekonstruálására irányuló kísérletekkel szemben. Simon Attila tanulmánya (*Az antikvitás érzéki hagyománya*) egy olyan, az 1930 években született álláspontot mutat be, amely a megértés alapfeltételének nem csupán az eredeti szöveg, hanem az eredeti közeg rekonstruálását, a szöveg eredeti közegbe való visszahelyezését tartja. Simon okfejtéséből feltárul, hogy Kerényi Károly vizsgált gondolatmenete nem csak annyiban haladja meg a korábbi filológiát, amennyiben a szöveg mindenhatóságával szemben a mediális hordozókra (a szűkebb és tágabb mediális környezetre, az „érezéki hagyományra”) helyezi hangsúlyt. Ezzel kétségtelenül megelőlegezi a mediális fordulat alapvető felismerését, lényegesebb azonban, hogy mindjárt szkeptikusan viszonyul saját javaslatához, nem hisz a hajdan volt rekonstruálhatóságában. Hiszi viszont, hogy a hajdani mediális környezet rekonstruálására irányuló kísérletek mégsem hiábavalók, mert a meg-megújuló próbálkozások, kudarcaik ellenére vagy éppen általuk, érzékelhetővé teszik a rekonstruálhatatlant, az antikvitás érzéki hagyományát. „Ez az el nem érhető, de célul kitűzött visszavezetés a filológusnak” – idézi Kerényi gondolatmenetének kulcsmondátát Simon Attila.

Kerényi álláspontja más megvilágításba helyezi Dilthey átszellemült sorait, amelyeket Vaderna Gábor idéz *A törvénytelen gyermek* című tanulmányának elején. Dilthey itt arról ír, hogy a régi kéziratokat tanulmányozva az egykori élet színét, melegét és valóságát érzékelhetjük, általuk a költő életébe vethetünk intim pillantást, mellette ülhetünk alkotói műhelyében. „Diltheynek nincs igaza” – kezdi az idézet kommentárját Vaderna. A kézirat papírja megsárgult, töredezett lett és szakadozott, az archívumba kerülve restaurálták és oldalszámokkal látták el. Mintegy új, szerzőjétől független életet él, „saját története van, nem enged közvetlen hozzáférést a költő életéhez, a levéltárban ülve pedig általában egy másik történész mellett ülünk, s nem az alkotó műhelyében.” (419–420.) A kézirat szerinte

nem távolságot tüntet el, hanem éppen kiszélesíti a szakadékot a hajdani szerző és a kései filológus között: „az archívumok tárgyait kézbe fogva azt az áthidalhatatlan szakadékot érzem, mely a történeti szubjektum és köztem tátong”. Nyilván nem érzett másként Kerényi sem, de ő mégis a megkülönböztetés másik oldalára figyelt: a lehetetlen folytonos megkísértése az eredeti érzékelhetővé válásához vezet közelebb, a tudós *meგრადottságának* köszönhetően. (306.) Csáth Géza élete utolsó hónapjaiban készült, kusza naplófeljegyzéseit lapozgatva, melyeket nem ritkán rajzokkal, kottákkal kísér, nagyon közel lehet kerülni a lapokon kibontakozó többszörös tragédiához, még akkor is, ha Olga asszony sikolya helyett a kéziratári munkatárs motoszkálása hallatszik a szomszéd szobából. Innen nézve Kerényi álláspontja és Simon Attila hozzá fűzött kommentárjai, melyek a „filológia radikálisan filológiai meghaladásáról” (295.) szólnak, egyaránt korszerűeknek tekinthetők. Akkor is, ha a múlthoz való viszony Kerényi számára, szemben a hermeneutika álláspontjával, „nem termékeny feszültséget, hanem elhárítandó akadályt jelent”. (298.) Mindez persze nem cáfolja, hanem más megvilágításba helyezve erősíti Vaderna Gábor álláspontját, mely szerint az általa vizsgált Dessewffy-kézirat és a „hasonló kéziratok csak újabb és újabb problémákhoz vezetnek el.” (422.) Írásának konklúziója pedig, mely szerint a kultúra fogalmának tágulása egyrészt új teret nyitott, másrészt ugyanezzel a mozdulattal mindjárt korlátozta is a filológiai munka Dilthey (és Kerényi) által elképzelt működését, igencsak megfontolkodtató.

A Kerényi Károlyról szóló gondolatmenetet Acél Zsolt tanulmánya (*Szó és írás a római költészetben*) követi, mely az oralitás hajdani közegének, szóbeliség és írásbeliség viszonyának a megvilágítására tesz kísérletet. Nem a filológia elméletének alakulásához szól hozzá tehát, hanem a filológiai munka mai működési gyakorlatába enged betekintést, és győz meg arról, hogy a hajdani, mára láthatatlanná vált közeg bizonyos elemeinek rekonstruálása mégiscsak lehetséges. Rávilágít a modern *befogadás* és az antik *hatás* többnyire differenciálatlanul kezelt fogalma közötti lényeges különbségre, majd azt mutatja be, hogy a római költészet (Vergilius, Horatius) miként teremti meg és működteti a *hatás* érdekében nagyon *hatásosan* a szóbeliség fikcióját az írásbeli szövegekben. Hasonló, a filológiát gyakorlati működésében bemutató, nem pedig elméletét vagy gyakorlatának alakulástörténetét vizsgáló tanulmány egyébként még kettő található a kötetben: Tverdota György („*K betűkkel szólt keményen*”) a József Attila-, míg Kabdebó Lóránt (*Titkok egy élet/műben*) a Szabó Lőrinc-filológia műhelytitkaihoz vezetik el az olvasót. Ezzel a szerkesztők mintegy a kötet genezisét demonstrálják, melyről programszerűen az *Előszó* tájékoztat: „Az MTA–ELTE Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport [...] arra tesz kísérletet, hogy a [...] József Attila és Szabó Lőrinc életművével kapcsolatos textológiai munkát egy általánosabb filológiaelméleti vizsgálódással

egészítse ki, amely [...] a filológia hazai és európai tudománytörténetének feltárásához is igyekszik majd hozzájárulni.” (9.)

Nem filologizál, hanem a római költészetre irányuló filológia működését vizsgálja Tamás Ábel (*Az olvasás veszélyei és a filológia oltalma*), egy konkrét műfaj, a kommentár kapcsán. Klasszikus és modern Vergilius- és Lucretius-kommentárokat összevetve világítja meg azt a folyamatot, melynek során a szövegmagyarázó szerény szerepébe visszahúzódó filológus a magyarázatra szoruló helyek kijelölésével és a lehetséges intertextusok hozzárendelésével, azaz a szöveg problematikus és nem problematikus helyeinek szétválasztásával erős interpretátorrá válik. Ráadásul a kommentár kitüntetett státusa megállapításait a bizonyosság bélyegével látja el, s ily módon „óvja” az olvasót az olvasás (önálló szövegértelmezés) veszélyeitől. Az antik irodalomról szóló blokkot záró tanulmányban Déri Balázs a szöveg- és értelemgondozó filológiai munka kánon(át)formáló működését mutatja be a Prudentius kiadások és értékelések történetét áttekintve, melynek során a korábban a másodvonalban számon tartott és legfeljebb az ókori keresztény költészet képviselőjeként kiemelt költő Catullus és Horatius mellé emelkedett a klasszikus latin költők rangsorában (*Prudentius útja a kánonba*).

A filológia mediatisált működésének korai példája bontakozik ki a tragikusan korán elhunyt Bárczi Ildikó tanulmányából (*A hipertextualitás mint a késő középkori prédikációs hagyomány működésének kulcsa*). A compiláció technikai eszközeként akkoriban az olvasókereket használták, melynek szövegkezelési módja, mind nem-lineáris működésében, mind „szerző, szöveg és olvasó/befogadó, illetve valóság viszonylatainak meghatározásában” (366) a mai hipertextes technikával hozható párhuzamba. E párhuzamok körüljárását követően a szerző arra tesz javaslatot, hogy a hagyományos kritikai kiadásokkal ellentétben a késő középkori és kora újkori prédikációk digitális kiadásai ne a hivatkozások egyenkénti visszakeresésére és regisztrálására törekedjenek, hanem valódi hipertext létrehozására, „a kortárs tárgymutatók segítségével.” (373.) Laczházi Gyula értekezése (*Tékinet és médiumok a kora újkorban*) pedig arra példa, hogy az éppen adott kultúrtechnikák lehetőségeinek tudatos számbavétele, a Lacan-féle pszichoanalízissel társulva, milyen interpretációs teret nyithat meg a mai tudós megfigyelő előtt.

A filológiai kommentár egyébként a kötet több tanulmányának is vissza-visszatérő problémája. Kulcsár Szabó Ernő a diskurzuselmélet kapcsán a kommentárok látszólagos „ártatlanságát” megkérdőjelezve rámutat, hogy az újabb és újabb magyarázatok nemcsak, sőt nem is elsősorban a mű szövegére, hanem a korábbi kommentárookra reflektálnak, mintegy öngerjesztő módon működnek és a háttérbe szorítják magát a művet. (44–48.) Kulcsár-Szabó Zoltán kommentár és interpretáció különbségéről értekezik Hans Ulrich Gumbrecht nyomán (225.), míg Vaderna Gábor az 1970-es évek óta német nyelvterületen, a kommentárok körül

kibontakozott vitákra vet futó, ám érdekes pillantást. (427.) Bartal Mária tanulmánya (*Lamo Ameni kézírása, avagy a Három veréb hat szemmel magyarázó jegyzeteiről*) Weöres Sándor kommentárjainak kánonformáló szerepét vizsgálja a költő által összeállított, a magyar költészet rejtett értékeit és furcsaságait felderíteni igyekvő antológiában. Simon Attila saját, „a szöveg közelében maradó” Kerényi-olvasatát kommentárnak nevezi (281.), és ugyanezen az alapon kapcsolatba hozható a kommentár műfajával Lőrincz Csongornak *Az út a nyelvhez* című Heidegger-írást szoros szövegolvasás mentén interpretáló, terjedelmét tekintve is nagyon komoly tanulmánya. Nyilván nem könnyen megvalósítható javaslat, de mind a Heidegger-szöveg, mind a róla szóló kommentár befogadását nagymértékben megkönnyítené, ha a kettő együtt, egy külön kis kötetben is olvashatóvá válna egyszer...

A kommentárok interpretatív voltát nem nehéz belátni, de ha jobban meggondoljuk, egy kritikai kiadás esetében nem csupán az apparátus, hanem maga a szövegkiadás, pontosabban szöveggondozás módja is prefigurálja a későbbi értelmezéseket. Különös élességgel vetődik fel ez a probléma a tárcaregény esetében, mely először folytatásokban jutott el az olvasókhoz, s csak később kapta meg ma ismert könyv-formátumát. A kritikai kiadások, látszólag az *ultima manus* elvét követve, alapszövegül a szerző életében megjelent kötetkiadást választják, holott ezek általában csak mechanikus – és nem ritkán hibás – újraszedései voltak a napilapokban megjelent szövegeknek, melyeket szerzőjük többnyire már át sem nézett, hiszen addigra újabb művének folytatásaival volt elfoglalva. Ráadásul a könyvforma eltüntette az eredeti napilap-kontextust, a kritikai kiadás szövege pedig ezt az állapotot kanonizálta, miközben az eredeti környezetre alig reflektált. Nagyon világosan exponálja az ebből eredő problémákat a Jókai kritikai kiadás kapcsán Hansági Ágnes. Tanulmányának címére (*Regényfilológia = könyvfilológia?*) igenlő és tagadó válasz egyaránt adható. A kritikai kiadások általános gyakorlata nyomán a válasz *igen*; ha viszont a szövegek természetéből indulunk ki, akkor a regényfilológiának *nem* lenne szabad könyvfilológiaként működnie. Hadd jegyezzem meg itt, hogy Hansági Ágnes tanulmányával párhuzamosan készült Jókai-könyvemben (*Jókai Mór*, Kalligram, Pozsony, 2010.) ugyanezekből a premisszákból kiindulva és nagyon hasonló következtetésekre jutva igyekeztem új megvilágításba helyezni Jókai életművét; a két egymástól függetlenül született gondolatmenet tehát kölcsönösen kiegészítheti és erősítheti egymást.

A modern genetikus szövegkiadás, melynek működését a kötetben Bónus Tibor mutatja be legrészletesebben *Az olvasás optikája. Proust a filológiáról és a Proust-filológia* című tanulmányának bevezető fejezetében, persze egészen másként nyúlna hozzá Jókai életművéhez. Az *ultima manus* elve helyett a változatok egyenrangúságát vallva, a kéziratok mellett nyilván előtérbe kerülnének, egyenrangúvá válnának a napilapközlések is. A dolog azonban mégsem ilyen egyszerű. Bónus

meggyőzően érvel amellett – és teszi egyben világossá a genetikus kiadás elméletének sebezhetőségét –, hogy a korábbi változatok egyenrangúságát csak akkor lehet állítani és észrevételezni, a korábbi helyzetet akkor lehet destabilizálni, ha abból indulunk ki, hogy létezik kanonikus változat – legyen az akár a korábban kanonizált változat, akár egy újabb erős olvasat nyomán létrejövő, új kanonikus szöveg. A genetikus kiadás tehát, miközben szétírni igyekszik az eredeti szerzői szándék helyreállításának hitében közreadott szöveget és elkerülni igyekszik az egyetlen autentikus szöveg létrehozása mögött elkerülhetetlenül megbúvó interpretációt, a kiadásban megtestesülő interpretációt mégsem kerülheti el. Az erős szerzői autorizáció eltörlése, amint erre Kulcsár-Szabó Zoltán felhívja a figyelmet, az „erős kiadói szubjektum” (231.) előtérbe kerülését teszi lehetővé. S ha ez így van, akkor a Jókai-regények szövegének új kanonizációja sem egyszerűen változatokat rendelne egymás mellé, hanem – nagy valószínűséggel – a napilapközlések szövegét állítaná előtérbe. Ami persze csak a genetikus kritika eredeti célkitűzése felől nézve lenne problematikus, a hermeneuta viszont kezeit dörzsölhetné, hiszen Jókai újrainterpretálása előtt szélesre tárulna a kapu...

A leírtakat összegezve elmondható, hogy a kötetet tanulmányai, mindegyik a maga módján és példaanyagán, de végső soron mégis egységesen azt a belátást erősítik, hogy a határok pozitivismus és szellemtörténet, filológia és hermeneutika között nem rajzolhatók ki a korábban gondolt élességgel. Éppen ellenkezőleg, e diszciplínák – Kelemen Pál nagyon világos megfogalmazását idézve – „[k]ölcsönösen feltételezik egymást, mégpedig úgy, hogy a filológia az értelmező tevékenységként felfogott történeti közvetítés mediális/médiatörténeti feltételezettségével szembeállít, a hermeneutika pedig azzal, hogy az értelmező tevékenység mediális, anyagi feltételrendszere nem férhető hozzá közvetlenül, csak értelmező közvetítés útján.” (155.) A kérdés történeti vizsgálata nyomán világossá válik, hogy már a szellemtörténet is felfedezte a pozitivismus interpretatív vonásait, legújabbban pedig a filológia interpretatív voltának kiemelése és elkerülésének kísérletei (új filológia) kerültek előtérbe.

Interpretáció és interpretáció között persze nagyok lehetnek a különbségek. Az új filológia és a mediális kultúratudományok által teremtett helyzet e kötetbeli interpretációjának voltaképpení tétje az, hogy világossá váljék a filológus számára: amit ő tesz, az voltaképpen interpretáció. De váljék világossá a hermeneuta számára is, hogy interpretált szövegekből hozza létre a maga interpretációit: nem csak *rá van utalva*, hanem *ki is van szolgáltatva* a filológus első rendbéli interpretációjának. E belátás nyomán persze inkább a hermeneuták részéről korábban lesajnált filológus mosolyoghatna elégedetten. Elégedettségre azonban neki sincsen feltétlenül oka: le kell mondania a véglegesség illúziójáról, a szerzői szándéknak megfelelő szöveg helyreállíthatóságának hitéről. Mert ha munkája interpretáció ered-

ménye, akkor – megfelelően a hermeneutikai körnek – éppen interpretációja (az általa valamilyen módon közreadott) szöveg keltheti fel a szöveg másféle (ma leginkább: genetikus) közreadásának (interpretálásának) vágyát, újabb hermeneutikai kört rajzolva és még újabbak rajzolására készítve ezzel.

Az új tudás tehát úgy közelít egymáshoz filológiát, hermeneutikát és kultúrtechnikát, hogy átjárhatóvá teszi közöttük a határokat. Ez persze nem meglepő a kulturális fordulat után. Ugyanakkor a határok filológia és hermeneutika között nem tűnnek el: a szövegtálasásban (mindenkori kultúrtechnikában) megmutatózó *immanens* és a szövegértelmezésben megnyilvánuló *explicit* interpretáció között lényegesek a különbségek. A legszembetűnőbb talán a tartósság és a kitüntetett helyzet: egy szövegkiadás nyomán számos interpretáció születhet, melyek vagy hivatkoznak egymásra, vagy nem, a szövegkiadásban megnyilvánuló interpretációt azonban egyikük sem kerülheti meg. Ezek a belátások egyrészt jót tesznek a filológiának, mert megfelelő önismeretre szorítják, másrészt jót tesznek a hermeneutikának, amely az utóbbi időben joggal érezte magát fenyegetve egyrészt éppen az új filológia, másrészt a különböző kultúrtechnikákra összpontosító médiaelmélet és -történet által.

A kötet szerzői természetesen sokszorosán és sokféleképpen vizsgálják, hogy a kommunikációs technikákra összpontosító interpretáció valójában milyen viszonyban áll (új) filológiával, hermeneutikával és *vice versa*. Arra azonban végképpen nem nyílik lehetőség egy ilyen – bármily hosszúra nyúló – ismertetőben, hogy a recenzens az érdemeknek megfelelő részletességgel méltassa az egyes tanulmányok finom részleteket feltáró megállapításait. Így befejezésül nem tehet mást, mint a maga komplexitás-redukcióját lezárva a kötetet a maga komplexitásában ajánlja az olvasók figyelmébe. Hozzáteve azonban, hogy e vaskos könyvben szabadon lapozgatni, egy-egy tanulmányt kiemelni és alaposabban megemészteni is érdemes. Kár, hogy a lapozgatás felhőtlen örömét némileg beárnyékolja a formátum. Nagyobb nyomdai tükör vékonyabb, könnyebben kézbe fogható könyvet eredményezett volna. Ez persze nem igazán lényeges kérdés, de szóvá tenni egy olyan *opus* kapcsán, amely kifejezetten figyel az információközvetítés materiális technikáira, remélhetőleg nem tűnik szörszálhasogatásnak. És talán fölöslegesnek sem, hiszem a könyv a *Filológia* című sorozat (sorozatszerkesztő: Déri Balázs és Kulcsár Szabó Ernő) első darabjaként jelent meg; van tehát a lehetőség arra, hogy a következő kötetek már jobban a „kezére dolgozzanak” az olvasónak.

(*Ráció, Budapest, 2009.*)

HÁRS ENDRE

*Was ist eine philologische Frage? Beiträge zur
Erkundung einer theoretischen Einstellung,*
szerk. Jürgen Paul Schwindt

*Kulturtechnik Philologie. Zur Theorie
des Umgangs mit Texten,* szerk. Kelemen Pál,
Kulcsár Szabó Ernő, Tamás Ábel

Az MTA-ELTE Általános Irodalomtudományi Kutatócsoportjának *A filológia mint kultúrtechnika* című kutatási programja (2007–2011) német nyelvű tanulmánykötettel jelentkezett a nemzetközi nyilvánosság előtt. A heidelbergi Winter Egyetemi Kiadó gondozásában *A filológia mint kultúrtechnika. A szövegekkel foglalkozás elméletéhez* címmel ez évben megjelent kötet a 2007-ben lezajlott *Filológia – interpretáció – médiatörténet* című konferencia (magyarul 2009-ben közzétett) anyagából válogat, kiegészítve azt a témához kapcsolódó, főképp német nyelven publikáló szerzők tanulmányaival. Köztük a közelmúlt filológiaelméleti diskurzusának olyan neves szereplői is előfordulnak, mint Glenn W. Most, a göttingeni *Aporemata*-szorozat szerkesztője, vagy *A filológia hatalma* című könyvével nagy visszhangot kiváltó Hans Ulrich Gumbrecht. A bevezető ezen felül célzottan is megnevez egy a szerkesztők vállalkozásával rokon publikációt, amelyhez a kötet nemzetközi stábjának is köze van: a Jürgen Paul Schwindt által szerkesztett *A filológiai kérdés mibenléte. Adalékok egy elméleti beállítódás feltárásához* (2009) két szempontból is jelen kísérlet előfutárának tekinthető: mindkét gyűjtemény klasszika-filológusok és modern filológusok (továbbá természetesen irodalomelmélészek és filozófusok) együttműködését dokumentálja, azon felül mindkét gyűjtemény az utóbbi évtizedek szorosabb értelemben vett filológiai reformkísérleteinek és az „újrafilologizálás” esélyeiről folytatott vitáinak folyományaként fogalmazza meg saját alapkérdéseit. (Az előbbieket magyar dokumentációja hozzáférhető a Helikon tematikus számaiban: *A szövegkiadás új elmélete és gyakorlata*, 1989/3–4.; *Textológia vagy textológiák?*, 1998/4.; *(Új) filológia*, 2000/4.) A három szerkesztő (Kelemen Pál, Kulcsár Szabó Ernő, Tamás Ábel) nevével jegyzett magyar bemutatkozás ekképp nem egyszerűen a korábbi magyar nyelvű kötet *Best of*-ja, hanem olyan kísérlet, amely

már összeállításában és hivatkozásrendjében is kommunikál a célba vett nem magyar nyelvű szakmai közönséggel. Mely koncepció recenzenst is arra készítette, hogy az előzményektől – a magyar eredetiktől – eltekintve az új nyelvi szöveggörnyezet termékeként – fordításban közölt, illetve újraírt változatban – olvassa a kötet írásait. (Mindazonáltal az idézetek, amennyiben a német és a magyar változat megegyezik, ez utóbbiból származnak: *Filológia – interpretáció – médiatörténet*, szerk. Kelemen Pál, Kulcsár-Szabó Zoltán, Simon Attila, Tverdota György, Ráció, Budapest, 2009.)

Az eredmények – az új (nemzetközi) profil és az eredetihez képest is új arculat – tekintetében érdemes a vizsgálódást a Schwindt-féle kötet bemutatásával kezdeni. A heidelbergi klasszika-filológia 2007-es jubileumához kapcsolódó és a kísérőkonferencia, illetve korábbi rendezvények anyagából építkező gyűjtemény olyan felvetésekkel operál, amelyek radikalitása az érintett szakterület önreflexiójával és -kritikájával áll összefüggésben. A szerkesztő és a szerzők (akik ettől függetlenül nem kizárólag klasszika-filológusok) a címben kérdőjelesen szereplő „filológiai kérdést” igen hamar olyan filozófiai kérdésként fogalmazzák újra, amely – a szó pozitív és negatív értelmében – áthágja a diszciplináris határokat. Schwindt a filológus szakma „magafeledtségéből” (*Selbstvergessenheit*, 9.) kiindulva már bevezetőjében sem csinál titkot azon meggyőződéséből, miszerint a filológiai kérdés természetére irányuló kérdés maga nem filológiai természetű, és a filológus tevékenysége szempontjából külsődlegesnek is tekinthető. Vonatkozó tanulmányában a lényegre térve pedig az „irodalomban” és a „filozófiában” jelöli meg azokat az „instanciákat” (62.), amelyek a filológia reflexióját lehetővé teszik. A belső ügyek (a mindennapi gyakorlat) és a külső nézőpontok (az elmélet) szembeállítását a kötet tanulmányai ugyanakkor hamar fel is adják, amikor a filológia eszmélkedését, történjen az bár filozófiai mintázatok vagy irodalmi példák mentén, mindig magára találásként, a filológia legbensőbb lényegének feltárlásaként vagy éppen az elfelejtett kezdetek újraéledéseként inszcenirozzák. Werner Hamacher a kötet nyitó tanulmányában egy olyan „filo-filológiában” (28.) véli megtalálni a filológia lényegét, amely intézményes (s ekképp *félreértett*) feladatai dacára magát a nyelvet hivatott kommunikálni: a filológia „a nyelv és a nyelvi produkciók összességének kísérője”, „puszta médium, amelyben ez az összesség exponálódik: előáll, felmutatja magát, megjelenül” (38.). A filológia e posztheideggeriánus újraértése meghosszabbítva arra vezet, hogy a „költészet a leggátlástalanabb filológia” (32.), míg a szorosabb értelemben vett szakmai tevékenység lényege (egyúttal értelme) a nyelv általi létezés megtapasztalásának szeretetében/szenvedélyében nyilvánul meg. A filozófia és az irodalom (amely magáért beszél) tehát tulajdonképpen csak visszaadja a filológiának régi rangját, és pedig egy olyan történelmi intézményesüléssel szemben, amely a felejtés és a marginalizálódás folyamataként írható le. A filo-

lógia mint „*pathológia*” (29.) – újra és már mindig is – szembeszegül a tudásrend azon elvárásaival, amelyek e tevékenység bármilyen módon inkasszálható eredményeire irányulnak, s ebből *A filológiai kérdés mibenléte* tanulmányainak fősodrában két tanulság következik.

Az első tanulság a filológusi tevékenység jellegéből, abból az „alaposságból” (Benne, 195.) következik, melyet bármely korpusz összegyűjtésének, gondozásának és kommentálásának munkája megkíván. A filológia – írja Christian Benne – kétségbe is vonja azt a hagyományt, amelyre figyelme irányul; kétkedéssel tekint minden szöveg helyre és minden megoldásra, melyet javasolni kényszerül. Az ekképp értett filológiának „bizonyosságok” helyett a „bizonytalanságokkal” (210.) van dolga. Ám ez nemcsak a szkepticizmus negatív – Nietzsche által leírt pusztító – hatalmával ruházza fel, de ráébreszt(het)i feladatának pozitív befejezetlenségére is: „A filológia filozófiájának meg kell tanulnia, hogy elfogadja a filológia állandó válságszerűségét, értve ezen az értelmezések közti átmenetiség állapotát.” (209.) Ezzel a tanulsággal hozható összefüggésbe Hamacher enigmatikusabb kijelentése is: „A zavar [*Verlegenheit*], hogy nem tudjuk, s talán nem is tudhatjuk, mit művelünk, nos ez a filológia.” (27.) S ugyanezt a konstitutív önkorlátozást – „a megközelítés végtelen feladatának” (212.) vállalását – véli Thomas Steinfeld is felfedezni az előfutár August Böckh alapvetésében. Ezzel az önmeghatározással komplementer az a kitüntetettség, amelyet a kötet szerzői szinte egybehangzóan az irodalomnak tulajdonítanak. Legyen szó Schwindt idézett tanulmányának Odüsszeia-olvasatáról, Thomas Schirren Philozófátosz-értelmezéséről vagy Gerhard Poppenberg a figuratív megismerést körüljáró tanulmányáról, valamennyi esetben az irodalmi/figuratív nyelv öntörvényűsége, kiszámíthatatlansága, végtelen nyitottsága nyer bizonyítást, azzal a konzekvenciával, hogy a szövegekkel foglalkozás filozofálássá alakul – és pedig annak végső igazságokra vonatkozó igénye nélkül. Hisz a filológia – amint arról Karl Heinz Bohrer ír – csupán „megmutatja” a dolgokat, míg a filozófia „állításokat is tesz” (255.) róluk. (Vagy amint arra Gumbrecht Auerbachról írt tanulmányában emlékeztet: mindig is volt különbség filológia és filozófia, a *certum* és a *verum* iránti érdeklődés között – 279.) Ez a nyomatékos állásfoglalás az irodalmiság – mint a receptív/rekonstruktív filológiai tevékenység produktív ellenpárja és vonatkozási pontja – mellett a klasszika-filológia hagyományos értelmezői profilját tekintve nagyon modern (és egyúttal szűk) premissza. Az értelmezés kézenfekvőségeibe bonyolódott filológia dekonstrukciójának szempontjából ugyanakkor egy olyan elvont textualitás jegyében áll, melyet egyaránt érintetlenül hagynak az olvashatatlan szöveghagyomány gondozására és értelmezésére irányuló hagyományos és új (posztmodern) filológiai kérdezmódok. (*A filológia mint kultúrtechnika* programja, amint arról alább szó lesz, épp ez utóbbi ponton veszi fel szálát.)

A második tanulság egyébként, amely *A filológiai kérdés mibenlétének tanulmányaiból* levonható, éppen a filológia dekonstrukciójának feladatszerűsége. A kötet szerzőinek többsége – dacára az intézményi-jubileumi alkalomnak – kritikusan viszonyul szűkebb (klasszika) és tágabb (filológia) tudománya történetének alakulásához. Schwindt „projektuma” a filológia „implicit pre- és paradiszciplináris struktúrájának” (65.) megvilágítására irányul, hisz, mint írja, „aligha izgalmas, és tudományos szempontból sem kielégítő a filológiát ott felkeresni, ahol már szcientifista formációként lép elének”. (67.) Hisz a filológiára jellemző „szakmai egyoldalúság” (Schirren, 135.) együtt született a modern európai filológia tudományával. (Bár a klasszika-filológus számára már „a mantikáról, az áldozat intézményéről és a jogról írt babiloni, óindiai, korai görög szövegek” (Schwindt, 67.) is ilyen „szcientifista” fordulópontoknak számítanak.) A filológia magára találása – írja Hamacher – tehát csak akkor valósulhat meg, ha felhagy azzal, hogy „magát a tudás diszciplínájaként félreértse” (30); a tudományos módszertanok – így Schwindt – megakadályozzák azt a „differenciatermelést” (*Differenzerzeugung*, 80.), amelyet az irodalmi szövegek támogatnak. A módszertanok felelősek másrészt azért is, hogy a filológia a szövegtudományok szolgáltatójává (Hamacher, 25.), „a szellem másodlagos erényévé” (Benne, 193.) vált. S e kifogásokhoz társul még a fogva tartó „rutinok” (Hamacher, 29.), a „dogma- és elméletnélküliségbe” való belekényelmesedés (Benne, 209.) azon emlegetése is, amely a gyakorlottság megtévesztő zavartalanságának veszélyeire hívja fel a figyelmet. Ebből a magafeledtségből kellene a filológiának feleszmélnie, ám ugyanakkor, különleges lehetőségeinek tudatában – amint arra Melanie Möller figyelmeztet –, „rejtve is maradnia, ha másként nem akarja elveszíteni függetlenségét, melyet a megfigyelés tudományaként tudhat a magáénak”. (159.) A (dekonstruktív) feladat tehát a filológus gyakorlatának leleplezése/kizökkentése és egyidejű fenntartása, amire a kötet tanulmányai olyan alakok és alakzatok formájában is utalnak, amelyek a közelmúlt filozófiai-esztétikai gondolkodásának tertialis modellkísérleteivel rokonítják az itt kommunikált filológia-képet: ez a filológia ugyanis „módszeres mintha-mondó, sőt talán hazudozó” (Schwindt, 68.), aki a költői nyelv „nem-tudásával” (Poppenberg, 185.) operál és akinek tudománya a régi görögök „*sound*-többletére” (Kittler, 303.) megy vissza. Ez a filológia olyan „potyautasként” viteti magát a szöveggel, „akit sajátos távolságtartása megóv az érintettségétől, anélkül, hogy egészen feladná az esztétikai élvezetet”. (Schirren, 132.) Vagy másként, a filologizálás olyan „különös köztes birodalom” (Benne, 192.), amelynek esztétikai mintázata 1800 (azaz Friedrich Schlegel) óta már nem az aggregátum, hanem az ötvözet (Benne, 196.) jegyeit hordozza. Olyan artisztikus (Uő., 205.), olyan mimetikus-színházias (Isabelle Tardin Cardoso, 93.) *szakma*, amelynek *erőfeszítése* a „kikapcsolódásra”, a feszültség-levezetésre, a túlzott figyelem megosztására (Möller, 155.) – s nem utolsó sorban lét-

fontosságú egzisztenciális mozzanatokra (Gumbrecht, 283.) irányul. Amelynek tehát mindig is volt és lesz is mit tennie – csak ne kellett s kelljen azt „kemény” tudományként bizonyítania.

Az utóbb idézett Gumbrecht *A filológia mint kultúrtechnika*-kötetbe írt tanulmányában tulajdonképpen ott folytatja, ahol az előző kötetben (és már idézett művében) abbahagyta: olyan egzisztenciális kérdések felé forduló filológusi programmal, amely sokban különbözik az új filológia jegyében tett közelmúltbeli kísérletektől. Mert míg például azok a szövegek és az értelmezés „pluralizált” és „a kultúratudományokéval rokon” fogalmával operálnak, Gumbrecht, saját bevallása szerint, ismét egyfajta „monolitikus” (23.) értelmezői igazság- és tapasztalat-fogalomhoz közelít. Gumbrecht, aki *A filológia mint kultúrtechnika* mintegy második előszavát jegyzi, magára a kötet koncepciójára is vonatkoztatja e (Joachim Küppertől kölcsönzött) megkülönböztetést, s az alkalmazható a két itt recenzeált kötet viszonyára is. Főképp, ha figyelembe vesszük Gumbrecht másik (saját) fogalompárosát, az értelmezői szubjektivitás „ihletettségének” (*Inspiration*) és az empirikus megbízhatóság „következetességének” (*Stringenz*, 22.) ugyancsak korszakos fogalmakkénti elkülönítését. Eszerint vannak az irodalom- és kultúratudományok történetének pluralizált és monolitikus igazságfogalmú (Küpper), illetve ihletett és következetes eljárás módú korszakai (Gumbrecht), s amennyiben ezek – amint Gumbrecht állítja – kombinálhatók, a következőképpen ragadható meg általuk a két egyébként egymáshoz közel álló kötet különbsége: míg *A filológiai kérdés mibenléte* egy a monolitikus igazságfogalom jegyében álló ihletett munkamódszerű gyűjteménynek tekinthető, *A filológia mint kultúrtechnika* a pluralizált igazságfogalom jegyében született következetes munkának mutatkozik – legalábbis programadó tanulmányai felől tekintve.

A kötet alapkoncepcióját ugyanis nem Gumbrecht (s nem is Schwindt kötete) szolgáltatja, s elmondható, hogy a szerkesztők előszava is pontosan tudja honnan s hová tart. Míg *A filológiai kérdés mibenléte* a filológusi munka „magafeledtségét”, pragmatizmusa magától értetődő rutinjait, s ebből következő segédtudománnyá válását vette célba, itt az „írásfeledtség” (*Schriftvergessenheit*, 15.) áll a középpontban. Azzal a konzekvenciával, hogy *A filológia mint kultúrtechnika* már nem az elméletet akarja számon kérni a filológus tevékenységén, emlékeztetve annak elfeledett-letagadott hermeneutikai mélystruktúrájára és minden abból következő elméleti-gyakorlati bonyodalmára. Jelen kötet ehelyett tulajdonképpen új elmélettel áll elő, amelyet a kultúrtechnika elméletalkotóitól (Friedrich Kittlertől, a weimari Bauhaus Egyetem kutatócsoportjától, valamint Sybille Krämer és mások munkáiból) vesz át és alkalmaz a filológiára. Úgy is mondhatni, hogy már nem a *zavartalan*, hanem a *zajtalan* filologizálás leleplezése érdekli (lévén a *Rauschen* a kultúrtechnika-elméletek elektronikus médiumoktól kölcsönzött egyik vezérmetaforája).

S nem hiába származik a kultúrtechnika fogalomköre egy a szemiozissal szemben közömbös – ha nem egyenesen ellenséges – médiatudományból: a filológia kultúrtechnikaként történő vizsgálata nem a hermeneutikai kompetenciákat keresi a filológiában, hanem éppenséggel a nem-hermeneutikai dimenziókat (és azok problématudatát). A filológia kultúrtechnikai megközelítésének feladata – írják a szerkesztők – „a filológia nem-diszkurzív gyakorlatainak és operációinak tekintetbe vétele”, diszkurzív gyakorlatokkal való „kölcsonhatásának” (15.) vizsgálata. A nem-diszkurzív fogalma pedig olyan „tevékenységeket” foglal magába, „amelyek a szöveghez való hozzáférést, illetve magát a szöveget úgy materiális mint immateriális szempontból előzetesen strukturálják”. (13.) E spektrum az írásos, alfabetizált, papír alapú kultúra (digitalizációba torkolló) technológiai feltételeitől egészen a specializált modern szaktudományok értelmező (és elméletalkotó) tevékenységéig terjed, s ennyiben kimondatlanul magát a kultúrtechnika-elméletet is magában foglalja – azzal a *kimondott* feltétellel, hogy segítségével felül lehet emelkedni elmélet és gyakorlat, hermeneutika és filológia (11.) hagyományos konfrontációján.

A filológia kultúrtechnikaként történő értelmezése ekképp egyúttal vissza is vesz a médiatudományos elméletalkotók radikalitásából és a textualitást csupán körülhatárolja – megrövidíti annak nem-textuális dimenziójával. Úgy is mondhatni, hogy a filológia még az írás elkötelezettjeként is meglehetősen konzervatív diszciplínának mutatkozik a médiatudomány rokon kérdezésmódú kezdeményezéseinek körében. Ezt dokumentálja Arndt Niebisch tanulmánya a „poszthumán filológiáról”, amelyben Kittler és Krämer elméleteinek bemutatása akaratlanul is ez utóbbiét hozza ki operacionalizálhatóbbnak a szövegtudományok médiatudományos orientációjában. A poszthumán filológia ekként *csak* „a médium láthatóvá tételére”, „a médiumok vagy szimbolikus gépezetek még nem szemantizált alapjainak feltárására” (183.) – (krämeri) felvilágosításra, s nem (kittleri) (ön)felszámolásra törekszik. E korrekció jegyében tekinti át Kulcsár Szabó Ernő is a diszciplína történetét. A 19. században intézményesült filológia – írja – „a történeti megértés [...] *módszertanilag* föl nem oldható feszültség[nek]” (140.) köszönhetően rászorol ugyan a műalkotás azon megközelítésére, amely azt az irodalmi kommunikáció „médiumának” tekinti – olyan médiumnak, „amely módosulni, változni képes jelentésképző potenciálként *közvetíti* [...] saját közlendőjét”. (142.) Ugyanakkor az irodalomtudomány mediális avagy materiális fordulatának radikálisabb képviselői túl is lépnek ezen a reflexión, amikor az „esztétikai megkülönböztetés” helyébe lépő „mediális megkülönböztetéssel” (162.) nemcsak régi, meghaladott dichotómiákat írnak vissza a diskurzusba, de végső soron működésképtelenné is teszik az értelmezői gyakorlatot (s ezáltal magát az irodalmi kommunikációt). Ezért (rég) filológia, kultúrtechnika és hermeneutika/dekonstrukció háromszögében

történetileg és módszertanilag is utóbbi tekinthető azon közbülső optimális állapotnak, amelyhez képest az előbbieik *még* illetve *már* nem érik el céljukat, s talán egymás iránti látszólagos affinitásuk is csupán ezen az elégtelenségen nyugszik. Továbbra is van tehát létjogosultsága az olyan megközelítéseknek is, amelyek „a(z) irodalmi) szövegeknek tulajdonított inherens autoritás de Man-i filológiájá[val]”, „a szöveg önaffirmációjá[nak], öntanúsításá[nak]” (Kulcsár-Szabó Zoltán, 229.) premisszájával, s az ebből következő „megcáfolhatatlan retorikai olvasás lehetetlen lehetőségé[vel]” (Molnár Gábor Tamás, 203.) operálnak. Az előszó ez irányú elhatárolódásainak (12. sk.) dacára sincs feledve a textualitás, s egy olyan „speciálisabb” (14.) kultúrtechnika esetében, amely szövegekre irányul, nem is lehet. A retorikai olvasásban pedig, amelyre a kötet további példákkal (Kelemen Pál, Simon Attila, Vaderna Gábor) is szolgál – s amelyre a szerzők elmúlt évekbeli gyakorlataként is utalás esik (12.) – már eleve mutatkozik hajlandóság a kultúrtechnikai szempontú vissza- illetve továbbkérdezésre.

Ez utóbbi konklúziók tagadhatatlanul kapcsolódnak a filológia irodalmi-filozófiai restitúciójának *A filológiai kérdés mibenlétében* megfogalmazott koncepciójához. *A filológia mint kultúrtechnika* előszavában meghirdetett program mindazonáltal többre is vállalkozik, amennyiben fő sodrában természetesen az a filológia is testet ölt, amely önmagát immár kultúrtechnikaként definiálva teszi fel kérdéseit és módosít módszereit. Oly módon, hogy például visszakeresi a fragmentum poétikájának fogalomtörténeti kezdeteit az európai gondolkodásban (Glenn W. Most), vagy úgy, hogy reflektálja a filológia devalválódásának, bekebelezésének, eltüntetésének történetét a modern gondolkodás alakulásában (Kelemen Pál). Vagy akképp, hogy felidézi a talált (szöveg)tárgyak megtisztogatásának a mindennapi filológusi gyakorlatot meghatározó történetét. Így járnak el a kötet azon klasszika-filológus tanulmányai, amelyek antik auktorok kiadás- és kommentár-történetének epizódjain illusztrálják a szöveggondozás fonákságait. Amit a kultúrtechnika perspektívájából – így a szerzők – azért is reflektálni kell, mert „a kommentálás automatizmusai” (Tamás Ábel, 267.) sokszor épp a „költői szövegek azon pontjait [rejtetik el], amelyek a szubverzió lehetőségét hordják magukban” (Uő., 276.) – azzal a sajátos konzekvenciával, hogy az ekképp kiegészített vagy megcsonkított szöveghelyek például modern intézetek egyértelmű szándékainak szolgálatában, jelszavakként, s nem az eredeti komplexitásukban folytatják pályafutásukat. (Ferenczi Attila, 343.) Ami ugyancsak recepció, ám olyan, ami a filológia kultúrtechnika-nivoltának recepciójához is hozzátartozik. S ezzel szemben az idézett szerzők fontosnak tartják, hogy rámutassanak: a filológia mint kultúrtechnika azt is közvetítheti, miképpen „nyugszik a művek polivalenciája magukban a – változataikban élő – textúrákban”. (Krupp József, 263.) Ugyanez a – leírás és korrekció között oszcilláló – figyelem tárja fel a modern szövegkiadás bonyodalmaival is: az antik

szerzői név és a szövegkánon kölcsönhatásának konzekvenciáit (Déri Balázs), a megcsinált hegeli mű visszacsinálhatatlan recepciótörténetének dilemmáit (Fehér M. István), illetve annak példáját, miképpen előzheti meg az írásképek története magát a nyelvet, illetve befolyásolhatja annak rekonstrukcióját (Ursula Reber). És az új kérdezésmódot nemcsak a tárgyak megtisztogatásának megtisztogatása, de új tárgyak felfedezése is motiválhatja, legyen az a történeti-kritikai autoritástól megfosztott szöveg fragmentáltságának (Kulcsár-Szabó Zoltán), a folytatásos regény epizodikusságának (Hansági Ágnes) sajátlagossága, vagy az új szempontok szerinti – „az Egyetemes Philológiai Közlöny évfolyamainak átlapozása közben” (Fried István, 478.) realizálódó vagy a „szövegmediummal foglalkozó kora újkori filológia reprodukcióként való önértés[re]” (Kecskeméti Gábor, 291.) írányuló – újraolvasás.

E két tendencia: egyrészt az új kutatási érdekltség meghirdetése, kipróbálása és alkalmazása, másrészt elméleti környezetének körüljárása, korrekciója és opponálása jellemzi *A filológia mint kultúrtechnika* írásait. Az új kezdeményezés egy olyan „erős” elmélet recepcióján nyugszik, amellyel szemben a filológia nem hozhat meg minden kompromisszumot, lévén annak célkeresztjében tevékenysége (végső) értelme: a textualitás. Míg e dilemma kapcsán *A filológiai kérdés mibenléte* közvetve – saját „elgépisedett” szakmáját, s nem a kultúrtechnikusokat érintő – „ihletett” válaszokkal szolgál, *A filológia mint kultúrtechnika* „következetesen” szembesül azzal, hogy a filológia némely tekintetben csak *olyan mint* egy kultúrtechnika. Az *elmélettel* (egyik tendencia), illetve az *elméleten* (másik tendencia) végzett munka ugyanakkor többszólamúvá is teszi a kötetet – legalábbis ahhoz a homogén „mi, a kutatócsoport”-típusú beszélőhöz képest (9., 13.), akinek stratégiai bemutatkozása a bevezetőt jellemzi. Az eredmény mindazonáltal hazai és nemzetközi szinten is épp ebben: az egymástól különböző kutatási profilok és elméleti előfeltételek integratív megközelítésében mutatkozik. Az irodalom- és a médiatudomány, illetve a modern és a klasszika-filológia együttműködése kapcsolatba hozza egymással (mint ahogy ki is zökkenti) szinte valamennyi részdiskurzusát: éppúgy mozgatja el a kittleri vagy a Weimarban uralkodó eszméket (a filológia irányába), mint a hermeneutikai/dekonstruktív pozíciókat (a médiatudomány irányába). Elméletként nem utolsó sorban azzal a gyakorlattal is kommunikál, melyet a legnehezebb megjeleníteni: (fel)kutatja saját, nem-hermeneutikai tevékenységeket – az irattárak, korpuszok és „eredetiek” materialitásával elfoglalt „kemény” filológia – általi körülhatároltságát.

(Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2009. / Winter, Heidelberg, 2011.)

Szolláth Dávid: *A kommunista aszketizmus
esztétikája. A 20. századi magyar irodalom néhány
munkásmozgalom-történeti vonatkozása*

(*Damnatio memoriae*) Sohasem tudtunk olyan keveset a kommunizmusról, mint ma. Pár hónappal ezelőtt, amikor az új fővárosi vezetés – a rendszerváltás után még egyszer – nekilátott a budapesti utcanevek átkeresztelésének, úgy tűnt, hogy ez a száraz, adminisztratívnak tűnő aktus voltaképpen befejezett egy 1990-ben elkezdődő folyamatot: nevezetesen az „államszocialista panteon” városi közterekbe rajzolt önazonosságának szanálását. Ám míg politikai identifikációja véget a rendszerváltásnak valóban szüksége volt erre a szimbolikus gesztusra, addig az idei átnevezések „mindössze” lezárták a felejtésnek és a felejtetésnek azt a folyamatát, melyet György Péter egy recens esszéjében a „semmi idejének” nevezett. Ezt persze nevezhetjük „természetes” folyamatnak, amennyiben az államszocialista politikai, társadalmi, esztétikai ideológiai kánonból kihullott személyek nevét feledésre ítélte az új, demokratikus rend. Ugyanakkor pontosan tudjuk, hogy az emlékezet szimbolikus ökonómiája létesített (vagyis: mégsem természetes folyamat), továbbá azt sem téveszthetjük szem elől, hogy a felejtésre ítélt személyek között számtalan olyan is kihullott a rostán, aki valós teljesítménye alapján benne maradhatott volna a kánonban.

A közterekről és a nyilvánosságból (*public space*) eltűnő nevek listáját végezte be tehát az a recens döntés, mely Ságvári Endre, Koltói Anna, Mónus Illés, Zalka Máté nevét minden differenciálás nélkül letörölte Budapest szimbolikus jelentésekkel teleírt térképéről. Koltói Anna esetében nem volt mérvadó az a tény, hogy egy olyan, a munkásmozgalomban fontos szerepet betöltő asszony emlékezetét tagadták meg ezzel, akit 1944 őszén mégiscsak a nyilasok gyilkoltak meg; nehezen mondjuk ki, de a *damnatio memoriae* e gesztusa az áldozat méltósága helyett akaratlanul is a tettesek művét emeli magasba. Ezzel szemben megtarthatta a Dachauban elpusztított kommunista képzőművész, Goldman György nevét az országzászló állítása kapcsán sokat emlegetett XI. kerületi tér. Márpedig Goldman emlékezete azért is fontos lesz nekünk, mert Szolláth Dávid kötetének több ponton is fontos szereplőként feltűnő, 32 évesen elhunyt Nagy Etel halotti maszkját ő készítette el. Utóbbinak nemcsak Kassák Lajos nevelt lányaként, nemcsak Simon

Jolán lányaként, nemcsak Vas István első szerelmeként és feleségeként, nemcsak Déry Tibor *Beféjezetlen mondat*ának Krausz Évijeként, de a Munka-kör tagjaként, s a magyar mozgásművészet egyik korai nagyszerű képviselőjeként is számottevő szerepe volt az 1920–1930-as évek avantgárdjában és munkáskultúrájában.

Erre az irodalomtörténetinek aligha tekinthető bevezetésre azért volt szükség, mert Szolláth Dávid kötetének intellektuális tétje nehezen érthető meg irodalmi *kívüli* elemek számbavétele nélkül, sőt a szerző kifejezett célja, hogy az irodalmi szövegeket összekösse azzal a politikai, irodalompolitikai és társadalomtörténeti közeggel, mely a textus létrejöttéhez konstitutív (ösztönző vagy éppen korlátozó) módon hozzájárult. Nem tagadja az irodalom autonómiáját, de annak heteronóm jellegzetességeire helyezi a hangsúlyt, különösen az államszocializmus időszakára vonatkoztatva, amikor ez a külső meghatározottság nem „csak” párt- és szakmapolitikai, de – s ez a kötet talán legfontosabb állítása – esztétikai–ideológiai szempontból is felülírta az irodalom autonómiáját. A tárgyalt szerzők – írja Szolláth – „az irodalmat és általában a művészetet nem autonóm tevékenységnek látták, hanem politikai téttel rendelkező, társadalmi környezetbe illeszkedő, attól nem függetleníthető tevékenységnek tekintették”. (15.) A két elméleti (hatalomelmélet, önformálás–aszketizmus stb.) és négy empirikus–elemző (Lukács, Déry, Galgóczi, szavalókórus) fejezetet magában foglaló kötetének tétje ugyanis éppen az, hogy *kontextuálisan* próbálja meg értelmezni a kommunista eszme köré írható irodalmi teljesítményeket, attól függetlenül, hogy a munkásmozgalom tiltott, üldözött fázisában születtek a két háború közötti időszakban, vagy éppenséggel a hatalomba való megérkezés utáni pillanatban fogantak. Ebben a tekintetben – Veres András, Sári B. László és részben Botka Ferenc mellett – Szolláth kísérlete a rendszerváltás utáni időszak első komoly, a filológiai, szövegértelmezői munkát a széles körűen tájékozott, interdiszciplináris módszertannal ötvöző irodalomtörténeti próbálkozása, mely az államszocialista irodalmi kánon létrejöttének, kialakításának okait igyekszik feltárni; vagyis azokat a célokat, ambíciókat és politikai logikákat, melyek a kánon formálását alakították, motiválták. Célkitűzése éppen attól az olcsó közhelytől rugaszkodik el, ahol a magyar művelt nagyközönség sokáig leállni látszott: vagyis, hogy a szocialista korszak irodalmi kánonja kizárólag politikai természetű volt (tehát egészében rossz, elhibázott), s azért tartalmazott többnyire másod-, harmadrangú alkotásokat, mert fontosabb volt szerzőjük ideológiai megbízhatósága, mint irálya, nyelvi kifejezőkészsége, vagy esztétikai pallérozottsága. Teszik ezt e közhely hangoztatói úgy, mintha az esztétika fogalma tértől, időtől és a befogadó kultúrájától minden körülmények között független lenne, jóllehet a kortárs társadalomtudományok (antropológia, szociológia, médiakutatás) éppen ennek ellenkezőjét: vagyis a közeghez, a kontextushoz kötöttséget, tarták fel az elmúlt évtizedekben. Szolláth Dávid kötete éppen arra mutat rá, hogy ha

lemondunk a korszak irodalmi teljesítményének kontextuális értelmezéséről, vagyis tevékenységünket a felejtés, a prezentizmus, vagyis a „semmi idejének” szolgálatába állítjuk, akkor nemcsak irodalomtörténetünk *történetiségéről*, de – következőképpen – jelenkori önmagunk megértéséről is lemondunk. A tárgyalt kötet mintha válaszolni óhajtana a Magyar Narancs hetilap *Elsüllyedt szerzők* című sorozatának naiv, prezentista esztétikájára, melynek nevében – feltett szándékuk ellenére – performatív módon „süllyesztenek el” olyan szerzőket is, mint például Fejes Endre vagy Rubin Szilárd. Illő hozzátennünk, ez a beállítódás nemcsak a magyar irodalomtörténet-írást, de a történelemtudományt is jellemezte, amennyiben a munkáskultúrát és -mozgalmat 1989 után automatikusan kívül helyezte a legitim vizsgálódások körén. Szolláth tehát kettős feladatot vállal, amely egyszerre irodalomtörténeti, amennyiben vizsgálja az irodalom, a kánon történetiségét, s egyszerre kultúratörténeti, amennyiben a vizsgált korpusz középpontjába egy ideológiailag kimunkált tárgyat, a forradalmi aszketizmust, s annak – ginzburgi értelemben vett – irodalmi nyomait állítja.

(*Aszkéta voltál szívem*) Bár a szó klasszikus értelmében nem tekinthető monográfiának, *A kommunista aszketizmus esztétikáját* irodalmi szövegeken elvégzett tematikus elemzésnek nevezhetjük, melynek centrumában egy ideológia világnézeti, életformaképző erejének reprezentációja áll. Szolláth Dávid a kommunista eszmenrendszert nem elsősorban absztrakt tételek, dogmák sorozatának tekinti, mint inkább olyan, a mindennapi mozgalmi munkában megjelenő, az életvilág felépítését szinte kizárólagos érvénnyel befolyásoló kulturális praxisnak, melyből kiindulva maga az ideológia mint hiedelemrendszer is kitűnően elemezhető, megérthető. Ez a kulturális gyakorlat sajátos, a múltra és a jövőre vonatkoztatható temporalitással rendelkezik, amennyiben a mozgalomhoz csatlakozott kommunista önmagáról alkotott képe kidolgozásakor arra kényszerül, hogy eloldja e percepciót azoktól a múltbéli, habituálissá vált elemektől (családi, kortárs csoporti szocializáció, kulturális tőke, iskolák stb.), melyek addigi önképét formálták, ugyanakkor ez a lemondó jellegű elaborációs folyamat egyértelműen a jövőre irányul. Tevékenységének megítélését illetően egyértelműen a jövő foglya, amennyiben a jövő fogja eldönteni, hogy tettei, cselekedetei valóban helyesek és hatékonyak-e; nem véletlenül nevezte Leviné ezt a lemondó, aszketikus forradalmár típust „szabadságot halottnak”.

Az irodalmi reprezentáció szemszögéből Szolláth Dávid ezt a forradalmár típust tekinti ideáltípusnak, jóllehet – a kötetben több szempontból is alaposan pertraktált – Lukács György egy interjújában több típust különböztet meg. Míg az aszkéta forradalmár modelljének Korvin Ottót tekintette, addig szerinte Lenin „egy egész új típusát képviselte az embernek, egy olyan embert, aki teljes szívvel-lélekkel belevetette magát a forradalomba, azt lehetne mondani, csak a forrada-

lomban élt, de ebben semmiféle askétizmus nem volt. Lenin olyan ember volt, aki ebben és ennek egész ellentmondásosságában az életet igenelte, sőt azt lehet mondani, hogy élvezte is; olyan ember, aki annyira objektíven cselekedett, mintha askéta lett volna, akiben azonban az askétizmusnak semmi nyoma nem volt és [...] akkor láttam, hogy ez tulajdonképpen a szocialista forradalmárnak a nagy emberi típusa”. (Kovács András, *Tévéinterjú Lukács Györggyel. (Készült 1969. október 2-án, Jávorkúton)*, *Létünk* 1985/6., 935.) A szöveghely voltaképpen vitatható volna, ám számunkra itt nem is annyira az igazságtartalma a fontos, mint inkább az a tény, hogy a forradalmár *modelljének* megítélése korántsem volt egységes, ám Szolláth könyve ezt a szereptudatot némileg leegyszerűsíti, homogenizálja. A bevezetőt tekintve ugyancsak aggályos a kommunista kifejezés. Jóllehet a magyar és a nemzetközi szakirodalomban is megoszlanak a vélemények a kifejezés használatát illetően, itt konkrétan azt látjuk problematikusnak, hogy a kommunista és a munkásmozgalom fogalmak sokszor szinonimaként jelennek meg. Illó hangsúlyozni, hogy ez nem „hiba”, mindössze annyira poliszémikussá vált a *kommunista* mint szó, hogy – mint itt is – egyszerre túl sok mindent érthetünk alatta. A forradalmi askétizmus megítélésében például a legkevésbé sem volt egységes a magyar munkáskultúra és -mozgalom, még akkor sem, ha a hivatkozott szöveghelyek ezt látشانak alátámasztani. A kommunista szűkebb fogalma alatt nagyjából azokat kell értenünk, akik 1) elfogadták a forradalmi teleológiát; 2) a Szovjetunió vezető szerepét; 3) valamelyik fedőszervezeten keresztül kapcsolatban álltak az illegális párttal, s konspirált agitációs munkát végeztek. A munkáskultúra és -mozgalom azonban ennél jóval tágabb volt, s megengedhető, hogy elkötelezett baloldaliként olyanok is részt vettek benne, akik a fenti három kritériumból mondjuk csak egyet, esetleg egyet sem osztottak; ebből is látszik, ez a kultúra távolról sem volt homogén. Megemlíthető, hogy Kassák hatására például a Munka-kör tagjai igyekeztek távol tartani magukat mindkét munkáspárttól; vagy hogy a csoportból 1930 szeptemberében kivált opposzió tagjai (Justus Pál, Partos Pál, Szabó Lajos stb.) élesen bírálták a Szovjetuniót (s elsősorban Karl Korsch tanait követték). Idesorolható továbbá az is, hogy a Természetbarátok Turista Egyesületének (TTE) nevezett munkáskör alapító tagjai elsősorban azért költöztek ki nyaranta a horányi Telepre, mert egy autonóm munkáskultúra közegét óhajtották megteremteni, s ugyancsak idegesek voltak attól, ha az ifjabb nemzedék „szabadságolt halottai” a nyakukra vitték a karhatalmi szerveket. A kötet szempontjából csak annyiban érezzük problematikusnak ezt, hogy az irodalomtörténeti szempont és a kultúratörténeti módszer ötvözésével ugyan a szerző – e sorok íróját is jogosan bírálva – különbséget tesz a diskurzus és a gyakorlat között, ám a kommunista szó illetően használatával, egyfelől, össze is mossa a kettőt. Másfelől fogalomhasználata – akaratlanul is – a méltán elfeledett kádárista párttörténetírás egyik legfontosabb mítoszának mal-

mára hajtja a vizet, mondván: a munkásmozgalom története csakis a kommunista mozgalom, sőt a párt története szempontjából írható meg. Nincs itt tér arra, hogy ennek torzító mivoltát feltárjuk, már csak azért sem, mert a szerző több helyen igazolja, maga is tisztában van azzal, hogy ez nem igaz (megemlíti Hartstein Iván, Weishauss Aladár, Demény Pál s mások nevét is, akik a párttörténeti kánonból kimaradtak), ám a szóhasználat mégis „billeg”, s ez *A befejezetlen mondat* vagy a szavalókórus értelmezésekor némi feszültséget eredményez.

A bevezető egyik legérdekesebb passzusa az aszkéta forradalmár ideáltípusának korabeli szövegek alapján történő izolálása, kidolgozása, melyet módszertanilag Michel Foucault fogalmai segítenek néven nevezni. Ez az „etikai szubsztancia”, a „meghódolás módja”, a „morális teleológia” és az „én-gyakorlatok” (bár a mozgalom *kollektivist*a jellege miatt inkább „én- és mi-gyakorlatokat” mondanék) konceptusaira épülő lehatárolás és alkalmazás már világosan kirajzolja azt a tanulási és önformálási feladatot, melyre fentebb utaltunk, s mely sajátosságokat vizsgál később az irodalmi korpuszon. Különösen fontos, hogy ma, amikor például a morális teleológiát vagy a baloldali közösségtapasztalatot legtöbbször szimplán utópikusnak (vagyis, helytelenül: elérhetetlennek, gyermetegnek) szokás nevezni, addig a szerző rámutat olyan példákra (Vörös Segély, nemzetközi szolidaritási mozgalmak stb.), melyek ellentmondanak e közhelyes beállítódásnak. Talán e példáknál is plasztikusabb a spanyol polgárháború maga, amennyiben olyan emberek (szocialisták, kommunisták, anarchisták, anarcho-szindikalisták stb.), akiknek elvben semmi közük nem volt a spanyol belpolitikához, átutaztak Európa másik felére, hogy részvételükkel nemcsak kifejezzék, de a nemzetközi brigádban tettekkel segítsék a köztársaságiak ügyét. Tevőlegesen segíteni egy olyan ügyet, amelyből semmilyen hasznunk nem származhat, amelyért adott esetben önszántunkból az életünket adjuk, nem más, mint gesztusokban és tettekben megnyilatkozó, elkötelezettségből fakadó együttérzés. Nem állítható természetesen, hogy a polgárháború nemzetközi brigádja lett volna a baloldali közösségiség alapesete, ám – ahogyan Szolláth Dávid is rámutat – az is túlzott leegyszerűsítés lenne, hogy az pusztán utópiának, elérhetlenségnek gondolnánk.

A könyv folytatásában a szerző négy példán keresztül próbálja meg igazolni azt a hipotézist, melyet majdnem száz oldalra rúgó bevezetésében felvetett. A különböző terjedelmű és mélységű, ám kivétel nélkül igényesen kidolgozott esettanulmányok közül is kiemelkedik megítélésünk szerint a kánonalkotás és Lukács György etikai önformálását pertraktáló fejezet. Az esztétika schilleri ígérétében bízó Lukács kánonalkotó törekvéseit Szolláth Dávid két, a „tradicionális” és a „forradalmi” gyakorlat fogalmával igyekszik megragadni. A modell nem is annyira tartalmi, mint inkább technikai különbségekre mutat rá, amennyiben az elterés a klasszikus szerzők, vagyis a múlt, és a jelen etikai, ideológiai igényei között

feszülő viszonyban, és a felhasználás módjában van. A tradicionalista kánon úgy tartja, hogy a proletariátusnak ahhoz, hogy történelmi feladatát, küldetését be tudja végezni, előbb el kell jutnia a műveltség olyan fokára, melyet korábban a polgárság elért; ez bizonyos fokú alázatot követel meg, hiszen egy a jelen problémáitól adott esetben távol eső ízlésvilágot kell el- és befogadni. A forradalmi kánon-szemlélet ezt a viszonyt megfordítja, amennyiben azt állítja, hogy a jelen, de még inkább a jövő etikai követelményei szerint kell a múlt alkotásait nivellálni, kiválogatni; vagyis nyíltan az etikai elv primátusát hirdeti az esztétika felett. Persze mind a tradicionálisban, mind a forradalmiban benne van a jelen s a jövő igényeit kiszolgáló teleologikus, kritikai-hatalmi mozzanat, ám azzal, hogy előbbi a művészet kontinuitására helyezi a hangsúlyt (vagyis mégis táplál valamiféle tiszteletet a kulturális örökség iránt), addig utóbbi nyíltan a szakadás forradalmisága mellett tör lándzsát. A forradalmi kánon az elődöket maximum a jelen prefigurációjának, előkészítőjének tekinti, s ezzel megfosztja autonóm esztétikai, történeti létüktől őket, s feloldja értelmezésüket az aktuális jelenben. A szerző e megkülönböztetést Lukács realizmus- és forradalmi költészeti kánonjának szétválasztására használja, s külön érdekesség, hogy utóbbiba – az egyetlen és megkérdőjelezhetetlen Petőfi Sándoron kívül – minden szerző a kritikájával együtt kerül be (mely hallgatólagosan is magában foglalja a kánonalkotó etikai és/vagy esztétikai elégedetlenségét). Szemben azzal, hogy az 1920-as évek végén Lukácsban egyszerre fért meg a forradalmiság és a konzervatív kultúraszemlélet, a kánonalkotás fentebb összegzett jellegzetességeit Szolláth Dávid bravúros elemzése az aszketikus önformálás példázataként tárja elénk, amennyiben Lukács etikai meggyőződését az esztétikai ítéletalkotás *elé* helyezi, vagyis az önformálás révén sikerül eltávolodnia korábbi önmagától.

Az utóbbi időben újból az irodalomkritika tárgylencséjére került *A befejezetlen mondat* című Déry-regény már csak azért is egyfajta etikai-esztétikai lakmuspapírja Szolláth Dávid vizsgálódásainak, mert a regény elkészülte (1938) és első megjelenése (1947) között pontosan az a politikai, ideológiai, etikai és esztétikai környezet változott meg gyökeresen, mely az alkotást és a befogadást körülvette. A kötetben vizsgált irodalmi teljesítmények közül viszonylag a Déry-életmű van a legjobb helyzetben, jóllehet „hajdan erős és merev kanonikus helyzetét elveszítette”, s ma inkább a „termékeny szétszórtság állapotában van”. (120.) Ez azt is sejtetni engedi, tehetnénk hozzá, hogy az utóbbi néhány évben ugyan voltak erős kísérletek újraolvasására (Keresztesi József, Karafiáth Judit, a JAK és a PIM szervezete kritikai kör stb.), ám ez még mindig nem szavatolja a kánonba való visszakerülését, vagyis továbbra is fennáll a lehetősége, hogy Déry Tibor munkássága a „semmi idejébe” íródjon. Lukács György és Németh Andor meghatározó korabeli értelmezését követve tehát úgy tűnik, Déry regénye formailag *folytatása*, világnézetileg viszont szép *ellentéte* a polgári regény két nagy csúcsteljesítményének,

A varázshegyek és Az eltűnt idő nyomában című műnek. Ugyanakkor Szolláth Dávid hozzáteszi, hogy *A beféjezetlen mondat*ot nem lehet olyan egyszerűen besorolni az elkötelezett irodalom kategóriájába sem, hiszen a szerző több ponton ironizál. Irónia tárgyává teszi a tüntetés pátoszát, a korszak naturalisztikus nyomorirodalmát, vagyis a munkáskultúra azon sémáit, melyekkel a „maguk nyelvén” óhajtják megfogalmazni az őt leginkább érintő problémákat. Egyik oldalt kétségtelen, hogy ez utóbbi beszámolók az irodalmi kánon szempontjából nem túlzottan értékesek, inkább dokumentumértékük van a korszak társadalomtörténete iránt érdeklődő keveseknek, ám a másik oldalt kérdésként az is felmerülhet, hogy Déry a mozgalom tagjairól adott leírásai etnográfiailag mennyire elfogadhatóak. Szolláth idézi a bebörtönzött s épp egy „meglehetősen rossz mozgalmi regény írásával” vesződő Rózsa „némileg felhevült” emlékképeit, amelyben az alakok „rossz testűek, alacsonyak s arcra is jelentéktelenek vagy éppenséggel csúnyák voltak”, ám ő „hat láb magas, vállas, stramm fiúkkal és csengő hangú, nagy mellű szép lányokkal” népesítette be képzeletét. Déry szerint a satnya testalkat főként a „tulkokra”, vagyis a mozgalomba került értelmiségiekre volt jellemző. Ha – Szolláth módszerével egyező módon – egy pillanatra felfüggesztjük a tisztán irodalmi szempontokat, és *A beféjezetlen mondat* mozgalmi részeit nem irodalomként, hanem mondjuk etnográfiai leírásként, a szó tágabb értelmében kulturális szöveggént próbáljuk olvasni, továbbá összevetjük korabeli (irodalmitól érdektelen) beszámolókkal, tanúságtételekkel, visszaemlékezésekkel, sőt fotográfiákkal, akkor Déry leírása megítélésünk szerint egyoldalú – mintha nem közvetlen tapasztalatokon, inkább toposzokon alapulna. Nyilván ilyenek is voltak a mozgalmárok, de azokban a kulturális szervezetekben, melyek részben a párt körül, részben attól függetlenül működtek, nagy hangsúlyt fektettek a sportra, a kirándulásra, az úzásra, vagy ha szellemi kérdésekben nem egyeztek, nemegyszer elverték egymást, mint a KIMSZ-esek az oppozíciót a gödi Fészekben. („Feltételezem, hogy emlékszik rám, néhány évvel ezelőtti barátságos verekedéseinkre” – írta Justus Pál József Attilának 1937. május 11-re datált levelében [PIM Kézirattár].) A korabeli fényképekről nem feltétlenül satnya, horpadt mellű diákok és ifjúmunkások néznek vissza, hanem kifejezetten jó testfelépítésű fiatal emberek és helyes lányok (lásd pl. Vas István jellemzését Lengyel Lajosról: *Nehéz szerelem*, Szépirodalmi, Budapest, 1972, 479.). A fenti idézetet követően a szabaduló Rózsa-t épp egy MTE-s sérti meg, nevezi „rohadt bolsi”-nak, egy olyan szervezet tagja, mely a munkás-testedzést programszerűen űzte a gödi Fészekben, s melynek tagjai például részt vettek a bécsi munkásolimpián. Szóval Déry leírásában mintha a mozgalomban általánosan elterjedt, főként az értelmiségieket sújtó *toposzokkal* is szembetalálnánk magunkat, ami persze korántsem zárja ki, sőt talán még serkenti is az ironiát; az intenció miatt azonban mégsem mindegy a referencia hitelessége avagy másodkezűsége.

A polgári származású, de a proletariátus oldalára álló, vagyis eszmeileg konvertita, kitért figura modellje természetesen az önéletrajzi referenciákkal átszőtt Parcen-Nagy Lőrinc alakja; „beavatásának” sarkköve lesz tehát a polgári kultúrától és ízlésvilágtól való elszakadás többlépcsős, átmeneti rítusa. Parcen-Nagy élettörténete a polgári habitustól való távolodás története, melyet az új kapcsolatok, az új közösség, az új életvilág keresése segít megszabadulni neveltetése, osztálytudata eszmei, életviteli béklyóitól. A szektarianizmus kérdésének tárgyalásakor – a pontos irodalompolitikai rekonstrukción túl – talán érdemes lett volna egy kitérőt tenni. Amit „szektarianizmus” alatt érthet a mai olvasó, két dolgot jelent: egyrészt, szó szerint, egy politikai lózungot, egy taktikai eszközt, mellyel a zárt és domináns ideológiai rendszer nyelvhasználata akkor élt, ha valakit megszeretett volna bélyegezni, illetve ki óhajtott rekeszteni (amit Lukács Déry szemére lobbant, azt ő is megkapja másfél évvel később a Lukács-vitában); másrészt, ami a regényben (s referenciálisan a két háború közötti mozgalomban, itthon és az emigrációban egyaránt) feltűnő szektarianizmus kérdését illeti, Déry pontosan észleli, hogy minden illegálisan működő zárt kisközösség a túlélése érdekében kénytelen elnyomó, kirekesztő technikákat alkalmazni. Másképpen fogalmazva, rövid idő alatt egy olyan forradalmi sejt vagy szervezet, mely az elnyomó hatalom elleni lázadás hevületéből jött létre, ugyanazokat a brutális hatalmi technikákat alkalmazza, mint amivel valójában szembeszállni akart: vagyis ugyanúgy zár és kirekeszt. Ezt csak azért érdemes így kiemelni, mert Szolláth Dávid a forradalmi lemondás, a jövő által igazolandó aszketizmus Horthy-korszakban kidolgozott etikai technikái, valamint a fordulat éve utáni diktatúra hatalmi elnyomó eszközei között – mint a Galgóczi-tanulmányban kifejti – kapcsolatot lát. Úgy tűnik, hogy az illegális mozgalom retroaktív módon afféle *laboratórium*má lényegült 1948 után, s az ott működőképes bűnbakképzési és kirekesztési módszereket alkalmazták, jóllehet a tényleges hatalom tudatában – mint ezt sajnos jól tudjuk – ez sokkal veszélyesebb volt. A magunk részéről elfogadjuk ezt az okfejtést, ám egy-egy fogalom- és praxistörténeti fejtegetéssel talán életszerűbbé lehetett volna tenni a kapcsolat logikai összefüggéseit.

A női szerep és az aszketikus önformálás tematikáját két, egymással szervesen össze nem függő fejezet tárgyalja: Nagy Etel alakja még a Déry-tanulmányhoz rendelt, s ezt követi időben is, térben is a Galgóczi Erzsébet szerepdilemmáit tárgyaló önálló fejezet. Ám míg az író nő esetére rendkívül alkalmas az aszketikus önformálás elmélete, addig Nagy Etel esetében megítélésünk szerint felemásra sikerült az értelmezés. Szolláth Dávid Tasi József irodalomtörténetileg rendkívül szépen igazolt állításából indul ki, miszerint Krausz Évi alakja *A befejezetlen mondatban részben* (!) Nagy Etelről mintázott. Tasi szépen kimutatja a Nagy Etel, Vas István és Déry Tibor közötti érzelmi, szellemi, irodalmi kapcsolatok feszültségét,

s Nagy Etel lényét, személyiségét – Déry egyetértésével – Krausz Évi alakjának legfőbb forrásának tekinti. Ez kétségtelenül így van, mondhatni irodalomtörténeti tény, ám már régóta motoszkál bennünk egy voltaképpen igazolhatatlan sejtés, miszerint Krausz Évi alakja – legalábbis nevét és szépségét tekintve – valamit kölcsönözhetett a szocialista diákok, a Munka-kör és az oppozíció környékén ser-tepértelő Krausz Kitty alakjából is. Igen könnyen feltehető, hogy úgy Vas István, mint Nagy Etel révén Déry ismerhette, láthatta Krausz Kittyt, még ha adatolni nem is tudjuk e feltevést. Ezt a „szektarianizmustól” függetlenül több munkás-mozgalmi beszámolóban, visszaemlékezésben szereplő fiatal lányt mindenki egy-ként gyönyörűnek látta – mígnem, a bevezetőben említett Koltói Annához hasonlóan őt is meggyilkolták a nyilasok 1944-ben.

Ennél azonban jóval fontosabb, hogy vajon illik-e Nagy Etelre, s ha igen, mennyiben az aszketizmus etikai imperatívusza. Úgy véljük, hogy ez csak részben irodalomtörténeti kérdés, alaposabb körüljárása mindenképpen mentalitástörténeti szempontokat vet fel. (Kassák magázódását sokszor merevségnek szokták értelmezni; nyilván volt benne az is, de vegyük észre, hogy ezzel Kassák a tiszteletlen, sőt nyegle dzsentriz tegeződéstől is el szeretne volna oldani ezzel kommunikációját.) Szolláth Dávid az aszketikusság, sőt nemtelenség mellett hozza fel, hogy Etit a családban Zsigának szólították; hogy egy nevezetes levélben anyja *pasas*nak nevezte (bár nem említi az irodalomtörténész, hogy ugyanabban a levélben később *lánycának* is hívja); megemlíti Kassák tervezte „konstruktivista” ruháját, mely némiképp deszexualizálta Etit. A felhozott példák mind relevánsak, ám a belőle levont következtetéseket egy-egy ponton elsziettnek érezzük. Illő megjegyezni, hogy ez kevésbé a szerző rovására írható, mint inkább annak a kutatástörténeti hiátusnak a számlájára, mely az 1920–1930-as évek viszonylatában jórészt adós maradt a férfi–női szerepek mentalitástörténeti értelmezésével. Ne feledjük, hogy a József Attilától származó – Simon Jolánra vonatkoztatott – „magános férfiak gondolták ki” megjegyzés szinte minden nőre igaz lehet egy olyan társadalomban, melyben az alkotó, közéleti tevékenység túlnyomó többsége a férfiak privilégiuma volt; ahol a polgári társadalom felső rétegeiben a női munka ismeretlen volt, s ahol elsősorban a társadalom alsóbb rétegeiben dívott (szükségből) a női munka. Ha társadalmi nemi szempontból vizsgáljuk meg a kérdést, akkor Nagy Etel rövid haja („levágatta a haját, etonfrizurában jelent meg, ami akkor a kor merész újítása volt” – írja Vas [512.]) megítélésünk szerint nem az aszketizmus vagy a nemtelenség, hanem a társadalmi normák elleni *lázas* jele volt. Ugyanígy hiányoljuk a „szabad szerelem” tudományosan kimunkált életforma-programjának megemlítését itt, melyről Vas István részletesen beszámol a *Nehéz szerelem*-ben, s melynek mindketten elkötelezett hívei voltak (még akkor is, ha legjobb tudomásunk szerint nem nagyon gyakorolták). A korszakban a Korunk, a Munka,

az Együtt is foglalkozott társadalomkritikai szempontból a polgári házasság és szexualitás kérdésével, így ezek, bár szűk körben terjedtek, korántsem voltak ismeretlenek ebben a szubkultúrában. A harmincas évek mozgalmában is ismert volt egy-egy kísérlet, mely a magányos forradalmárok szexualitásának problémáit óhajtott orvosolni; ezek közül legnevezetesebb feltehetően a Szerémi B. által alapított Szexuális Nyomorenyhítő Akció volt. Ami tehát a falusi környezetből érkező Galgóczi Erzsébet esetében, a klasszikus szocializmus dogmatikus életforma-szabályozását és írói szerepdilemmáit (a homoszexualitás felismerése és önfegyelmi technikák) illetően teljesen meggyőző értelmezés, az a nagyvárosi, ráadásul avantgárd környezetben (Munka-kör és forrásvidéke, Bécs, mozgásművészet stb.) élő Nagy Etel esetében hiányérzetet kelt. Ezzel megint visszakanyarodunk a fentebb is szóvá tett szembenálláson, mely a diskurzus és a gyakorlat között áll, merthogy az értelmezés itt is inkább a szövegek, mint a társadalmi gyakorlat oldalán helyezkedik el.

A kötet utolsó tanulmánya egy valóban teljesen elhanyagolt területet, a szavalókórus témáját tárgyalja. Érdekes, hogy ez az irodalom, a színház, a kórus, a munkáskultúra és az avantgárd metszéspontjában elhelyezkedő közeg, kollektív előadás, nemcsak a rendszerváltás utáni időszakban került ki teljesen a kutatói érdeklődés fókuszából, de egy-egy ellenpéldát nem számítva (Kővágó Sarolta, Kocsis Rózsa) sohasem tartozott az alaposabban feltárt területek közé. Pedig az irodalmi avantgárd medialitásával foglalkozó újabb divatozó kutatásoknak eminens tárgya lehetett volna a szavalókórus, ám rendszerszerű feltárása és értelmezése továbbra is várat magára. Szolláth Dávid tanulmánya tehát több szempontból is hiánypótló. A fentiekből következően szükségszerű volt, hogy összefoglalja a szavalókórus legfontosabb előzményeit, fórumait, bemutassa a munkáskultúrája szcénáját, s annak intézményeit, melyekből a szavalókórus kinőtt, s teszi ezt azért, hogy a kontextus aprólékos rekonstrukciója után részletesen elemezhesse József Attila *Tömeg*, illetve Palasovszky Ödön *Punalua* című ciklusát. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a szerző értelmezésében a *performativitásra* helyezi a hangsúlyt, nagy szerepet szán a kollektív, szóbeli előadásmódnak, mely egyszerre volt egyfajta fellépés, előadás, s olyan politikai rítus, mely az előadók s a közönség *együttes élményét* kívánták megteremteni.

A Justus Pál által a „munkástörekvések egyik legsajátosabb termékének” nevezett szavalókórus (Justus Pál, *Szavalókórus-antológia*, Munka 1929/4., 128.) a pianótól a fortissimóig tartó, ún. crescendo-struktúrára épülő kollektív előadói teljesítményével ugyanakkor nem volt más, mint a bírált polgári kultúrához tapadó írásbeli kifejezésmód részbeni kiváltása, meghaladása, elitjellegének feloldása. Mivel mégis írott szöveg feldolgozásáról volt szó, így az írásbeliségnek a színpadi térben megjelenített szóbeliségre való átfordítása, vagyis az írás (líra, dráma) szóvá való *transzformálása* jellemezte – e két tényező összefonódása adta meg e rituálé

hatékonyágát. Ahogyan a szavalókórushoz igen közel álló munkásdalkórusról precízen megjegyezte Szalmás Piroska, a „modern »munkásdalkórusok« abban az időben nemcsak arra a célra alakultak »fegyelmezett kis táborokba«, hogy a hallgatóknak szórakozást nyújtsanak, hanem többek között azért, hogy az emberi hang ősi orkeszterén megszólaltassák és tudatosítsák a proletárság ösztönös, kollektív érzéseit. Tehát az ún. szocialista kórus nem kifejezetten »produkciónak« adott elő, hanem a hallgatóság gondolatait idézte, szabatos, leszűrt művészi formában. Lerombolta a polgári művészet mesterséges válaszfalait az előadó és a hallgató között, és a szolidaritásnak adott kifejezést. Előadásain maga a közönség is aktív közreműködő lett, nemcsak passzív szemlélő, mint eddig. Ebben különbözött a proletár művészet a polgári művészettől”. (Szalmás Piroska, *Hogyan kezdődött? = Visszaemlékezések a Szalmás-kórus megalakulásáról és történetéből*, szerk. Tiszay Andor, Kórusok Országos Tanácsa, Budapest, é. n. [1980], 9–10.) Világos tehát, hogy a hagyományos kulturális hierarchia (ti. a néző néz, az előadó pedig előad) lebontásának igénye a munkáskultúrán belül – adott esetben az avantgárdhoz kapcsolható esztétikai elképzelésektől függetlenül is – megjelent, működött.

József Attila *Tömeg* című versének és Palasovszky Ödön *Punalua*-ciklusának értelmezései, az elsődleges kontextus aprólékos – de nem kizárólagos érvényű – helyreállítására, a könyv egyébként is magas színvonalát még tovább emelik, s a tanulmány legemlékezetesebb részeihez tartoznak. Szolláth kiemeli a József Attila-vers kórusszerűségét, hangszerelését, dinamikáját, ugyanakkor megjegyzi azt is, hogy „a vers többsoros, összetett képei [...] feltételezhetően nem voltak érthetőek a kóruselőadáson. Ezeknek a képeknek az észleléséhez, kibontásához, elidőző, figyelmes olvasás szükséges, vagy legalábbis értelmező, egyéni versmondás”. (212.) Ez a megközelítésmód már csak azért is szimpatikus, mert saját, az elsődleges kontextus melletti beállítódását nem az egyetlen lehetséges módszernek tekint. Nem állítja, hogy a kollektív előadásmód és befogadás jobb lenne, mint a polgári kultúra ún. intenzív, magányos olvasása, csak azt, hogy előbbi az esztétikum más rétegét, a közösségi tapasztalat etikai, politikai tartományának rituális-mimetikus megélését, vagyis – Mérei Ferencsel szólva – az utalás élménytöbbletét célozza meg s éri el.

Visszakanyarodva a kötet értelemszervező elvéhez, vagyis az aszketizmus esztétikájához, már csak az a kérdés, hogy Palasovszky *Punaluá*ja hogyan, mennyiben kapcsolható ehhez a kérdéskörhöz. A fentebb említett Krausz Kittyhez hasonlóan ugyanis, a *Zrí*- és a *Punalua*-ciklus ennek a *lazán* értelmezett szubkultúra jellegű pesti avantgardista munkáskultúrának ugyancsak fontos vonatkozási pontja volt, szinte mindenkinél felbukkan. A dadaista elemekben nem szűkölködő *Punalua* rendkívül hatásos volt, s nem elsősorban esztétikai-nyelvi megformáltsága miatt, mint inkább az Engelstől, illetve Morgantól átemelt és átlényegített *Puna-*

lua szó mágikus, kórusban való ismételtetése gyakorolt lenyűgöző hatást. Ebben pedig a szexualitásra, illetve a női nemi szervre tett, alig-alig rejtett utalás volt a döntő; ezért volt megbotránkoztató a cím, ezért nevezték dionüszoszian mámorosnak kiejtését, s ezért háborodtak föl a maradiak. Szolláth Dávid olyképpen oldja fel az aszketizmus és a *Punaluában* utalásszerűen megjelenő, bár alig leplezett szexualitás hevítő ellentétét, hogy Palasovszky művét és színházát – Victor Turner nyomán – az avantgardista munkáskultúrához tartozó, de *liminoid*, válaszható rítus kategóriájába utalja. Szemben az olyan liminális rítusok alapján működő közegekkel, mint például a 100% szavalókórusa, mely jóval zártabb volt Palasovszkyénál.

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy ez a problematika újszerű értelmezése, s a kulturális megkettőződés bevezetésével részben választ ad az aszketizmus–szexuális hedonizmus ellentétére, ám – meglátásunk szerint – megint csak visszaköszön a diskurzus és gyakorlat oppozíciója. A kulturális antropológiai fogalomkészlet a munkáskultúra területén belüli *diskurzusokra* való alkalmazása ugyanis azzal a veszéllyel járhat, hogy túlon túl szabályozottnak, „négyzögletesnek” látjuk a szcéna tagjait és teljesítményeit, s nem hagyunk teret benne az egyéni és kiscsoportos befolyásnak és döntésnek. Márpedig e körök apróbb körökre való szétesése meglehetősen jellegzetes volt a baloldali milióban (a Munkából kiváló oppozíció, mely utóbb „istenesekre” és „pogányokra” válik szét; a Szalmás-kórusból kiváló Vándor-kórus stb.), mely a politikai, művészi, „életformatikus” nézeteltéréseket teszi plasztikussá. A szabályozottság és a szabálytalanság megértésében legalább ugyanilyen fontos szempont lehetne az illegális párttól és az eszmétől mint morális teológiától való távolság felmérése. Mint a bevezetőben említettük, ennek a munkáskultúrának számos olyan kisebb-nagyobb közege, csoportja volt, mely dacára annak, hogy baloldali volt, nem szimpatizált a kommunistákkal. Fentebb ezért a *lazán* szerveződő szubkultúra fogalom mellett optáltunk, de talán még pontosabb lenne, ha pusztán hálózatnak fognánk fel e miliót, mely a párthoz és az eszméhez való közelsége függvényében egyre szorosabbra van szőve, s aki ezen belül valóban elkötelezte magát, annak valóban nagyon szigorú, sőt aszketikus szabályokat kellett betartania. A munkáskultúra nevű hálózat peremén azonban jóval szellősebbek voltak a viszonyok és normák, így történhetett meg Palasovszky átütő sikere; Mérei Ferenc még az 1970-es években is elismerő hangon emlékezik meg róla, sőt tanulmányt is szentelt neki, melyet Szolláth hivatkozott is. S vegyük észre, hogy az 1920–1930-as évek munkáskultúrájából 1945 után sokan inkább a szociáldemokratákhoz csatlakoztak, vagy velük szimpatizáltak (s nem a kommunistákkal), ami – egyéb tényezőkön túl – talán fontos tudásszociológiai adalékkal szolgálhat arra nézve, mennyire (nem) kötődtek e szcéna résztvevői a forradalmi teológiához vagy a kommunista aszketizmushoz.

(*A múltat végképp*) Szolláth Dávid könyve bár nem klasszikus monográfia, de az aszketizmus esztétikájának fogalma mégis olyan központi értelemszervező erőnek mutatkozik, hogy gyakorlatilag összefüggő munkának nevezhetjük művét. Mind a fűlszöveg, mind a bevezető a szocialista irodalomtörténeti kánon, s benne a teljesítmények *felejtéséből* indulnak ki, újraolvasásuk azonban a legkevésbé sem apologetikus tónusú, sokkal inkább interdiszciplináris szemléletből kiinduló értelmező, megértő jellegű. Úgy véljük, s még inkább reméljük, hogy e kötet az elkövetkező évtizedekben meghatározza majd a korszak irodalmának kutatását, s elsősorban azért, mert ki tudott törni az elsődleges értelmezési körből: Lukácsot, Déryt és másokat nem a korszak ideológiai bikkfanyleve szerint, hanem korszerű irodalomantropológiai nyelven értelmezi, ugyanakkor megközelítése nem válik retroaktív erőszakká, mert a nyelv két szintjét szépen és mértéktartóan alkalmazza. Ennek kulcsa, hogy a mára oly távolinak tűnő harmincas vagy ötvenes évek kultúrájának saját nyelvvezetét, annak regisztereit is feltárja, ugyanakkor megfigyelői nyelvvé, tárgynyelvvé teszi azzal, hogy a ma dívó társadalomtudományos fogalomkészletet rendel hozzá, mely a ma perspektívájából hozzáférhetővé teszi az *akkori* problémákat, beállítódásokat. Az étikus (*etic*) és az émikus (*emic*) szemszög ilyen harmonikus érvényesítése szavatolja azt, hogy Szolláth látásmódja egyszerre tud történeti maradni, s egyszerre szól a jelenhez. Ez a finom kettősség mintha ugyanazzal a lendülettel szeretné kibillenteni a prózafordulat utáni kánon magabiztosságát, mint amivel intellektuális jóvátételt szeretne nyújtani olyan személyeknek és teljesítményeknek, akik/amelyek ideológiai és esztétikai okokból kívül kerültek a jelenleg regnáló kánonon. Ennek oka megítélésünk szerint az indulati elutasításon túl ma már egyre inkább az ignorancia. A „semmi idejében” felnőtt olvasóközönség túlnyomó többségének feltehetően nem sokat mond Galgóczi, Déry vagy Palasovszky neve, a munkáskultúra, hovatovább a szavalókórus fogalma; holott a maguk idejében „icipicit igazítottak a világon”. Szolláth Dávid kötetete a kánon és az irodalomtörténeti módszertan, megközelítésmód újragondolására tett nagy és komplex kísérlet, mely sok-sok részproblémát újszerűen és meggyőzően értelmez, ám mint minden nagy újítás, több problémát vet fel, mint amennyit megold; hitünk szerint minden úttörő könyv sajátossága, hogy: kérdésfeltevéseiben rejlik ereje. Sinkó Ervin, Lengyel József, Kahána Mózes, Justus Pál, Goldman György, Simon Jolán, Blattner Géza, Weishauss Aladár, Szalmás Piroska, az MTE vagy a TTE stb. neve ma is hiányzik a magyar kultúra térképéről.

Sohasem tudtunk olyan keveset a kommunizmusról, mint ma.

(*Balassi, Budapest, 2011.*)

MACUO BASÓ

Útinaplók

2011; 112 oldal; 2100 Ft

A *Pagoda és krizantém* kötetei nem kizárólag azokat a magyar nyelvű, egykor nyomtatásban is megjelent, de kiadásuk óta elfeledett forrásokat adják közre, amelyek Hátsó-India, Indonézia, Kína, Korea és Japán hazai befogadásának a történetét ölelik fel, hanem távol-keleti nyelvekből készült eredeti szépirodalmi fordításokkal is gazdagítják a magyar könyvkiadás e téren ma még felettebb szűkös kínálatát.

A sorozat másodikként megjelenő kötete minden idők legismertebb japán irodalmi alkotója, Macuo Basó hat útinaplójának első magyar nyelvű fordítását tartalmazza. Basó nemcsak hazájában, hanem világszerte ma is a legnépszerűbb haikai költő. Korának samuráj–földműves–kézműves–kereskedő négyesére épülő társadalmába nem tudott beilleszkedni az a költő, akinél a zen buddhizmus gyakor-

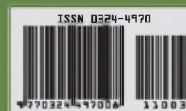
lása klasszikus kínai irodalmi jártassággal párosult. Basó így remete lett, aki a hétköznapi világ dolgait kritikával szemlélte. Jóllehet a vagyont, a gazdagságot és a hatalmat megvetette, nem volt forradalmár alkat, csupán más értékekben hitt, mint kortársai többsége. Az 1684 őszen indult vándorútjairól beszámoló naplóiban a remeteélet boldogságáról, a természet erejéről, az utazás értelméről elmélkedik, összességében pedig arról, hogy kinek nincs semmije, annak aggódnia sem kell. A klasszikus japán irodalmi utalások, a régi japán költők, az elmúlt idők utáni vágyakozás a leghosszabb és egyben legismertebb *Keskeny út északra* című naplóban a legkézzelfoghatóbb.

Basó úti állomásai napjaink olvasójának is ismerősek lehetnek. Abban az évben, amikor kötetünk nyomdába került, Japánnak épp ezen a részén pusztított a több tízezer emberéletet követelő földrengés és szökőár. A részletes bevezetővel és képmelléklettel ellátott, eredeti nyelvből fordított kiadványt egy közelmúltbeli recenzióból idézve ajánljuk az olvasó figyelmébe:

„Kolozsy-Kiss Eszter illusztrációkkal, jegyzetekkel ellátott fordítása a hazai japán filológia egyik csúcsteljesítménye, s egyben újabb inspiráció haiku-szerzőink széles táborának.”

K. S. A.

A kötet megrendelhető vagy kedvezményesen megvásárolható a kiadó szerkesztőségében:
Ráció Kiadó • 1072 Budapest, Akácfa utca 20. • tel.: (1) 321-8023 • fax: (1) 402-1293
e-mail: racio@racio.hu • www.racio.hu

Ára: 500 Ft
Előfizetés egy évre (4 szám): 1500 Ft

Ligatura sorozat

Sorozatatszerkesztő: SZILÁGYI MÁRTON, SCHEIBNER TAMÁS
és VADERNA GÁBOR

A Ligatura 2007-ben indult irodalomtörténeti könyvsorozat. A 18–20. századi magyar irodalom történetével foglalkozó kutatások azon ágainak kínál publikációs lehetőséget, amelyek a nemzetközi tudományossághoz is kapcsolódva kulturális antropológiai, új eszméletörténeti vagy társadalomtörténeti szempontokat is érvényesítenek. Célközönsége így nemcsak az irodalomtörténész szakma, hanem a tágan értelmezett társadalomtudomány képviselői, vagyis a valódi interdiszciplináris párbeszéd lehetőségét keresi. A sorozat címe, a tipográfiában használatos ligatúra szó latinus változata az egyik értelmezési lehetőség szerint éppen erre, a különféle szempontok összefogására utal. A könyvsorozat nem zárkózik el a magyar irodalomtörténet-írás bizonyos klasszikus értékeinek összegyűjtésétől és felmutatásától sem (ennek tulajdonítható, hogy az első két kötet a szerkesztők által példaadónak tartott Csetri Lajos munkásságából válogat), de leginkább a fiatalabb kutatói nemzedékek munkáinak közzétételére vállalkozik. Kiadja a Ráció Kiadó és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság.

A sorozat legutóbbi kötetei:

A kötet megrendelhető vagy kedvezményesen megvásárolható a kiadó szerkesztőségében:

Ráció Kiadó • 1072 Budapest, Akácfa utca 20.

tel.: (1) 321-8023 • fax: (1) 402-1293 • e-mail: racio@racio.hu • www.racio.hu